

Інститут енциклопедичних досліджень
Національної академії наук України

ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИЙ ВІСНИК УКРАЇНИ

Збірник наукових праць

Число 6–7

Київ – 2015

ББК Я431(4Укр)6–8

Рекомендувала до друку Вчена рада Інституту енциклопедичних досліджень НАН України (протокол № 10 від 11 листопада 2015 р.).

Збірник вміщує матеріали IV Міжнародної наукової конференції «Українська енциклопедистика», що висвітлюють проблеми енциклопедознавства, архівознавства, біобібліографістики.

Для викладачів, аспірантів, студентів та усіх, хто цікавиться проблемами енциклопедистики, біографістики, книгознавства та суміжних наукових напрямів.

За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах, відповідальність несуть автори. Редколегія намагається зберегти особливості стилю авторів.

Редакційна колегія:

М. Г. Железняк (головний редактор),
О. С. Іщенко (відповідальний секретар),
С. Ю. Бортник,
Р. Я. Пиріг,
С. В. Кульчицький,
І. М. Дзюба,
Т. В. Добко,
К. М. Манолаке (Молдова),
І. Б. Матяш,
Я. С. Яцків.

Рецензенти: П. П. Гай-Нижник – доктор історичних наук,
Л. І. Саєнко – кандидат історичних наук.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації від 12.10.2009 р. Серія КВ № 15829-4301Р.

Зміст

Матеріали IV міжнародної наукової конференції «Українська енциклопедистика»

Оксана Борушенко Бразилійська Україна.....	5
Станіслав Бушак Видатні особистості козацького роду Скоропадських.....	13
Володимир Гриновець, Володимир Синиця, Ольга Ріпецька Львівська університетська медична школа в «Енциклопедії Львівського університету».....	21
Володимир Гриновець, Ольга Ріпецька Передумови створення медичної енциклопедії України.....	22
Тетяна Добко Мистецький Світовид Василя Копайгоренка.....	23
Микола Железняк, Руслан Кацалап Онлайн-версія Енциклопедії сучасної України: до початку реалізації проекту.....	28
Сергій Зворський «Українська бібліотечна енциклопедія»: від задуму до практичної реалізації	33
Анастасія Корочкина История и перспективы развития российской региональной энциклопедистики.....	38
Константин Манолаке, Ион Ксенофонт Академик Иосиф Вартичан (1910–1982), главный редактор «Молдавской Советской Энциклопедии» (1974–1982).....	43
Константин Манолаке, Ион Ксенофонт Ученые-основатели Академии наук Молдовы. Энциклопедический подход.....	48

Грина Матяш
Міфи і реалії життя Євгена Слабченка.....53

Анатолій Мирончук
Історіографічна традиція уложеної комісії 1767–1768 рр.
на сторінках енциклопедичних видань66

Руслан Пилипчук
Військові заклади та установи Києва на сторінках українських
енциклопедичних видань.....77

Нафиса Сиражитдинова
Дневник писателя как источник информации в создании литературной
энциклопедии (на примере энциклопедии «Мустай Карим»).....80

Світлана Старовойт
«Українська радянська енциклопедія» та АН УРСР.....84

Наталія Черниш
«Українська радянська енциклопедія» (1930–1934) та її редактор
М. Скрипник: маловідомі сторінки історії видавничої справи.....90

Анатолій Шушківський
Особливості наповнення статей про науковців
у галузевих енциклопедіях України.....99

Енциклопедисти сучасної України

Дмитро Єлисейович Макаренко (1925–2008).....108

Події

Академіку Ярославові Яцкову — 75!.....119

Хроніка

Берковські читання (Міжнародна наукова конференція,
Мінськ, 26—27 травня 2015 року).....121

МАТЕРІАЛИ ІV МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ «УКРАЇНЬСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА»

УДК 314.74

Оксана Борушенко

доктор історії та економіки, професор

Бразилійська Україна

Серед українських поселень за межами Батьківщини українська громада в Бразилії займає особливе місце. Це одна з територіально найвіддаленіших від нас громад і водночас одна з найближчих за своєю духовністю, ментальністю, звичаями, традиціями та мовою. Про цю громаду до недавнього часу ми знали дуже мало, та і зв'язки її з Україною були слабкі. У Бразилії, чи не в єдиній із країн світу, де є українські поселення, побутує термін «Бразилійська Україна». І ця назва наповнена повнокровним змістом як для українців, так і для різноетнічних груп населення Бразилії. Цей термін увійшов у наукову літературу, і його цілком нормально сприймають офіційні кола бразилійського уряду.

Незважаючи на обставини, бразилійські українці, переважно українськомовна громада, яка не лише зберегла свою мову, мистецтво, традиції, віру, національну самобутність, а й, інтегруючись економічно і культурно в бразилійське життя, примножила й збагатила українську культуру, живе інтересами України, яка для більшості з них усе ще лишається дуже далекою, «казкою своєї бабусі».

Початки української імміграції до Бразилії, як і сама кількість українців та їхніх нащадків, нині належать до актуальних наукових проблем з огляду на незначну кількість документальних даних і все ще недостатню вивченість. На жаль, у довідниках й окремих працях, опублікованих в Україні, про українську спільноту в Бразилії згадують здебільшого принагідно, без належного аналізу, інколи з некритичним повторенням скупих даних із давніх енциклопедичних видань. Більшість авторів про імміграційний рух у Бразилії погоджуються з тим, що масова імміграція почалася в 1895 р. зі Східної Галичини, бо в тому році приїхала найбільша кількість українців до Парани, яка поселилася переважно в Санта-Катарині й у Ріу-Гранді-ду-Сул. Проте архівні матеріали дають можливість стверджува-

ти, що перша організована група прибула до Бразилії у 1891 р. із Золочівського повіту й оселилася в Парані. Поодинокі родини українців приїздили й раніше, а першим відомим українцем, який ступив на бразилійську землю, був мореплавець Юрій Лисянський, котрий як організатор і учасник першої російської морської експедиції навколо світу на зламі 1803—1804 рр. упродовж шести тижнів перебував у Бразилії, про що докладно описав у щоденнику, який видав згодом двома мовами — українською й англійською (у 1812 і 1814 рр. відповідно).

Дослідники виділяють кілька хвиль української імміграції. Найчисленнішою була імміграція під час так званої «бразилійської гарячки», яка тривала від 1895 до 1899 р. Її спровокували агенти італійських пароплавних компаній, які в гонитві за легкою наживою представляли Бразилію як «правдивий рай на землі». У цей час до Бразилії приїхало понад 15 тисяч осіб переважно з Північно-Східної Галичини (з околиць Бібрки, Бродів, Заліщик, Жовкви, Золочева, Кам'янки-Струмилової, Перемишля, Сокаля, Тернополя).

Умови життя перших українських поселенців у Бразилії, як і сама дорога до цієї країни, були надзвичайно складі. Бразилійський уряд уже через два тижні відмовився надавати допомогу переселенцям. Людей розселяли по земельних наділах — так званих «шакрах» (1000 метрів завдовжки і 250 метрів завширшки) у дрімучих пралісах, не надаючи при цьому жодної допомоги. Без відповідних знарядь праці, без даху над головою, без елементарних засобів до існування, при повній антисанитарії і за відсутності медичної допомоги, в незвичних кліматичних умовах, які були причиною тропічних недуг, перші поселенці зазнали справді великих людських втрат.

Австрія як держава нічого не зробила для своїх громадян, щоб полегшити їм долю й заопікуватися ними також поза межами своєї держави, бо була рішуче проти того, щоб українські селяни виїжджали в світ й оселялися там на постійно.

Назагал українська суспільність недооцінювала еміграції до Першої світової війни. Більшість була тієї думки, що треба спиняти заморську еміграцію, а терпіти тільки сезонну європейську еміграцію. Однак ніхто ближче не цікавився справою: як усунути перелюднення, як створити нові робочі місця для голодної й недоїдаючої людності, як розв'язати інші проблеми.

Друга хвиля української еміграції до Бразилії, яка мала заробітчанський характер, припадає на 1907—1914 рр.; і знову ж таки це були вихідці переважно зі Східної Галичини.

У той час бразилійський уряд розпочав будівництво залізниці між Сан-Пауло й Ріу-Гранді-ду-Сул, для якої не вистачало робочих рук. Понад 15 тисяч українців знову переселилося до Бразилії, до штату Парана, де у зв'язку з будівництвом залізниці були надійні заробітки. Проте заробітки на будівництві залізниці не були легкі. Річ у тім, що залізниця повинна була пролягати через індіанські території племені ботокудів, які, захищаючи свої землі, безжально нищили українських поселенців, убивали не тільки окремих людей, а й цілі родини. У цих важких умовах не було допомоги ні від бразилійського, ні від австрійського уряду, до яких зверталися з проханням про захист українські поселенці. Незважаючи на ці важкі умо-

ви, напередодні Першої світової війни, за неповними даними перепису, проведеного українськими священиками 1913—1914 рр., кількість українських поселенців у Бразилії становила приблизно 45 тисяч осіб разом із природним приростом.

Нова хвиля української еміграції між двома світовими війнами не була чисельна; це приблизно 9 тисяч осіб, які прибули не лише з Галичини, а й з Волині та Полісся, менше — з Буковини і Закарпаття. Останньою хвилею була еміграція після Другої світової війни, що складалася переважно з переміщених осіб, серед яких був доволі високий відсоток інтелігенції. Прибули вони до Бразилії здебільшого з Австрії і Німеччини (1947 — 1951 рр.), але залишилися там не всі, частина переїхала згодом до США і Канади.

Різні джерела подають неоднакову кількість українців у Бразилії, але на підставі демографічних досліджень парафіяльних і повітових архівів та номінаційних записів у портах прибуття, найімовірнішою цифрою є 500 тисяч на всю Бразилію, з якої 425 тисяч (85%) живе в штаті Парана. Інші проживають у штатах Санта-Катаріна, Сан-Пауло і Ріу-Гранді-ду-Сул. Найбільше бразилійських українців мешкає в місті Прудентополі (приблизно три чверті населення міста) і на Прудентопільщині, де з найдавніших часів вирувало українське життя.

Близько 70% українських поселенців займаються рільництвом. Культивують старокрайові і місцеві культури — пшеницю, жито, картоплю, кукурудзу, чорну квасоллю, риж, каву, м'яту, плекають садівництво, як і завели незнане тут бжільництво. У штаті Парана дали також початок млинарській індустрії як кооперативному рухові. Близько 30% українців зайняті у сфері бразилійської торгівлі та індустрії. Інші стали робітниками і техніками в різних видах промисловості. Сюди належать поселенці з середньою освітою; а ті, хто має вищу освіту або працюють професійно на власних підприємствах (лікарі, дантисти, ветеринари, аптекарі, інженери), або стали державними урядниками (судді, учителі середніх шкіл, професори й дослідники в різних університетах), долучились до суспільного бразилійського життя на рівних правах і обов'язках.

Що ж зберігає українство так далеко від України? Що допомагає затримати свідомість етнічної належності й національної самобутності? Таких чинників кілька. Одним з найважливіших є Українська Церква у Бразилії, роль якої у збереженні українства незаперечна, зокрема в перший період життя українських поселенців, коли світської інтелігенції серед них фактично не було. Саме тому з перших років української імміграції у Бразилії в більших чи менших поселеннях спочатку будували каплиці або церкви, окремі з яких збереглися й досі. Такою є, наприклад, невелика дерев'яна церква (1902 р.) у Серра-до-Тігре, зведена на мальовничому пагорбі, для якої весь будівельний матеріал принесли мешканці на плечах. Коло церкви — кладовище, на якому поховані переважно українці, а серед них — один із перших священиків у Бразилії о. Никон Роздольський (1867—1906).

Взагалі українські кладовища — це окрема сторінка історії українських поселенців, мовчазні, але багатомовні документи їхнього заокеанського буття. На багатьох могилах відзначено тільки дату смерті. Ні дати, ні місця народження немає, що підтверджує факт відсутності реєстраційних документів у час їх приїзду

до Бразилії. У кращому разі місцем народження зазначено Галичину. Кладовища, особливо міські, старанно доглянені, засвідчують постійну увагу до місця останнього спочинку своїх предків. Є давньою традицією, що в останню дорогу українців і їхніх нащадків відправляють усією громадою, яка в такі сумні хвилини стає ще згуртованішою.

У Бразилії зведено багато просторих нових церков, які назагал зберігають стиль «старокрайової» культової архітектури. Переважна більшість українців — греко-католики, які від 1971 р. мають Єпархію Святого Івана Хрестителя. Першим Єпархом був Владика Кир Єфрем Василь Кривий (до 2008 р.), нині її очолює Владика Кир Володимир Ковбич.

Важливу релігійну, культурну, національно-виховну і добродійну діяльність ведуть у Бразилії Сестри Служебниці, Сестри Катехитки Святої Анни, Сестри Василянки, Сестри Йосифітки, зокрема Світський Інститут Катехиток Серця Ісусового. Їхня праця у школах початкового і середнього рівня, у лікарнях при догляді за хворими, у будинках для дітей сиріт і літніх людей, їхні інтенсивні катехитичні та українознавчі курси під час літніх канікул приносять справді величезну користь для добра української громади.

Приблизно 10% українців у Бразилії належать до Української Автокефальної Православної Церкви. Це переважно нащадки переселенців з Волині й Буковини, менше з Галичини, останні з яких перейшли до православ'я у 1922 р. Парафії, зорганізовані в 30-х роках о. Дмитром Сідлецьким, і сьогодні мають свою Єпархію під назвою «Українська Автокефальна Православна Церква — Південно-Американська Єпархія Константинопольського Патріархату».

Варто особливо підкреслити єдність і гармонійність співжиття католицької і православної Церков у Бразилії. І те, що греко-католики святкують релігійні свята за григоріанським календарем, а православні за юліанським, не заважає їм бути разом, спільною дорогою прямувати до єдності, зберігати національну самобутність української громади, підносити її культурний рівень, збагачувати українські звичаї, традиції та мову.

Незаперечна роль у збереженні української самобутності належить рідній школі у Бразилії. Українські поселенці з перших років почали дбати про школу, де їхні діти могли б здобути хоча б початкову освіту. Українське шкільництво розвивається нерівномірно, з більшими чи меншими труднощами, однак 1922 р. українська громада в Бразилії мала вже 64 школи. І хоч ті школи ніколи не були повністю забезпечені відповідними кадрами вчителів, однак зуміли вплинути на певний рівень грамотності, який вирізняє українців з-поміж інших етнічних груп. Надзвичайно велику допомогу українській школі в Бразилії надав свого часу митрополит Андрей Шептицький, який особисто відвідав численні українські громади, провів кілька вчительських нарад і активізував роботу «Шкільного Союзу». Для збереження української духовності, мови, традицій, для їх збагачення і примноження багато зробила ціла плеяда справжніх подвижників, серед яких були й свідоміші селяни з першої хвилі імміграції. Це, зокрема, Іван Диган і Павло Музика, громадські і культурні діячі з першого, другого і третього імміграційних періодів Степан

Петрицький, Валентин Куц, Петро Карманський, Степан Кобилянський, Ілля Горачук та Іванна Борушенко, єпископ Йосиф Мартинець, письменник Сильвестер Калинець та головно Єпарх Кир Єфрем Василь Кривий, між іншими, які передали цю естафету сучасним представникам світської і духовної української інтелігенції.

Значно активізував українське життя у Бразилії так званий Дорізонський З'їзд (що відбувся в місті Дорізон 1922 р.), який теж готували за сприяння Митрополита Андрея Шептицького і представника Українського уряду Петра Карманського. З'їзд відбувся дуже успішно і спрямував культурно-освітню, економічну й громадсько-політичну працю української громади в патріотичне русло.

Українські школи, як і українське культурне життя, припинили свою роботу наприкінці 30-х рр., коли тодішній бразилійський диктаторський уряд у 1938 р. видав «указ» про припинення діяльності всіх небразилійських товариств і заборону навчання мовами різних етнічних груп. Під час війни навіть проповіді в церкві було заборонено виголошувати українською мовою, а деяких священників суворо покарано за недотримання вимог цього указу. Однак і в цих важких умовах українці не втратили своєї національної ідентичності, не піддалися процесові асиміляції, хоч період диктатури завдав відчутного удару національно-культурному життю української громади.

Після Другої світової війни у Бразилії було дозволено вивчати інші мови, зокрема й українську, але поза обов'язковою програмою. 1991 р. був знаковим у житті українського шкільництва у Бразилії: українську мову було відновлено в кількох державних гімназіях, де є значна кількість дітей українського походження, і це узаконено в бразилійській конституції. Крім того, здавна деякі предмети, наприклад, українську мову, літературу та історію, викладають у Малій семінарії Святого Йосафата у Прудентополі та у Вищій духовній семінарії в Куритибі. При багатьох українських церквах діють суботні курси з українознавства. У містах успішно працюють суботні школи, які останніми роками відвідують не лише діти, а й частина батьків.

Сьогодні у зв'язку з державною програмою розвитку українського шкільництва, у Федеральному університеті Парани існує вечірній лекторат української мови, де навчаються також неукраїнці, головно ті, що мають комерційні зв'язки з Україною. Крім цього, силами викладацько-професорського складу Федерального університету Парани та за участю закордонних фахівців, успішно проводяться курси підвищення кваліфікації вчителів української мови. Спочатку українські поселенці гуртувалися біля церков і парохіальних організацій; перші світські організації виникли на початку 20-го століття. Напередодні Першої світової війни в Бразилії було 32 українські організації — від консервативних до радикальних і ліберальних напрямів. Найвпливовішою світською організацією була «Україна» в Прудентополі.

Другою провідною організацією був «Український Союз», заснований у 1922 р., з головним осередком у Куритибі, який з огляду на націоналізацію, в 1938 р. змінив назву на «Хліборобсько-освітний союз» і став культурним центром українців Бразилії (нині — «Український союз Бразилії»). Після редемокрації краю

об'єднання відновили свою працю в 1947 р. і також заснували в Куритибі товариство «Прихильників Української Культури». У 1949 р. в Сан-Каetano-до-Сул створено товариство «Соборність».

Після Другої світової війни значно пожвавилось громадське життя. Відновилися видавнича діяльність і почалися тижневі випуски радіопрограм. При організаціях почали існувати жіночі відділи. У 1967 р. в Куритибі відбувся 3'їзд усіх жіночих організацій Південної Америки, що є членами СФУЖО. Молодіжні організації діють при парафіях і товариствах. Великим досягненням українців у Бразилії стало заснування в 1985 р. «Українсько-Бразилійської Центральної Репрезентації», що з успіхом об'єднує теперішні організації й офіційно представляє українців перед бразилійським урядом на зовнішньому форумі.

Політична діяльність українських поселенців поза власними організаціями відбувається у двох ділянках — зовнішньо інформативній (надсиланням меморандумів до уряду, інформація радіо, телевізії і преси про Україну) і внутрішньо прагматичній (включенням в політичне життя Бразилії, від 1946 р., коли почали вибирати бразилійців українського походження до законодавчих штатових та федеральних зборів, як і до федерального сенату). У Парані, де скупчення українців велике, їхня участь у бразилійському політичному житті є суттєвою. Чимало українців обіймають високі посади в державній адміністрації, як депутати, повітові префекти; ще більша участь українців у повітових радах.

Від початку 20-го століття почала виходити українська преса: радикальний двотижневик «Зоря» в Куритибі (1907—1909), католицький «Прапор» у Куритибі, а згодом у Прудентополі (1910—1911). Від 1911 р. оо. Василіяни видають у Прудентополі місячник «Місіонар», а від 1912 р. тижневик «Праця» (обидва виходять до сьогодні, з деякими перервами під час диктаторського політичного режиму). Від 1922 р. виходить як місячник орган Українського Союзу Бразилії «Хлібороб». У Прудентополі від 1932 р. існує Видавництво оо. Василіян, що видає книжки релігійного, культурно-освітнього і національного змісту. У Куритибі 1980 р. українське католицьке середовище, заходами тодішнього Єпарха Владика Кир Єфрема Василя Кривого, придбало при єпархії Релігійно-культурний центр для молоді, з аудиторією на 2,5 тис. осіб, 5-ма актовими залами, архівом, бібліотекою тощо.

Важко переоцінити роль українського народного мистецтва, яке належно культивується бразилійськими українцями, зокрема українські народні танці, писанкарство, вишивка, малювання на порцеляні геометричних візерунків, характерних для української вишивки, тощо. Українські ансамблі й фольклорні групи є неодмінними учасниками етнофестивалів і завжди викликають щире захоплення бразилійської публіки. Народне мистецтво значною мірою є тим чудодійним чинником, який вабить до українства не тільки нащадків українців, а й представників різних етнічних груп Бразилії. Особливої уваги заслуговують мовні проблеми Бразилійської України. З-поміж українських поза межами України ця громада вигідно вирізняється саме рідною мовою, яка властива всім віковим групам. Щоправда, це стосується насамперед сільського населення, до якого належить близько 70% бразилійських українців.

В окремих колоніях українську мову знають представники всіх вікових груп і

користуються нею у побутово-родинному колі, у виробничому, громадському та церковному житті. Часто діти починають освоювати португальську мову лише тоді, коли приходять до школи. По колоніях, де українські громади проживають компактно, майже від перших років поселення українська мова часто функціонує в діалектній формі. Що стосується Прудентопільщини, то це переважно наддністрянський і подільський говори південно-західного наріччя, які збереглися тут на тому рівні, на якому вивезли їх з України перші емігранти.

У містах або ж у місцях некомпактного проживання українців, наприклад, на півночі штату Парана на кавових плантаціях, мовна ситуація цілком інша. Урбанізація і глобалізація сприяють не лише економічній, загальнокультурній інтеграції українців у бразилійське середовище, а й мовній. У Куритибі, найбільшому місті Парани, значна частина українців знає українську мову пасивно, а в побуті, у родинному колі здебільшого користується португальською мовою. Саме в містах спостерігаємо таку тенденцію: що молодший вік нащадків українців, то менше серед них українськомовних.

Треба зважати ще на ось що: знання української мови в усній і писемній формі серед українських поселенців зовсім нерівнозначне, бо переважна більшість користується саме усною формою української мови, а понад 50% поселенців писемної форми не знають.

Звичайно, асиміляційним процесам, які відбуваються з більшою чи меншою інтенсивністю, підвладні українські громади в різних країнах світу. Масштаби уподібнення непохитно зростають, і час працює не на українську діаспору. Усунути цілком асиміляційний процес — річ неможлива, але сповільнити, а тим самим зменшити його наслідки, завжди можна, наприклад, за допомогою української Церкви, української школи, культурно-освітніх установ, а також вихованням дітей у родинним українським дусі.

У Бразилії явище асиміляції серед українських поселенців не надто загрозливе. У громадському житті відчувається, що ці шляхи і методи скінчаться і добігає до кінця один етап. Є люди, які пройшли з громадою довгу дорогу, вели її до успіху в найгірших умовах. З їхніми іменами пов'язана історія українців у минулому. Однак сьогодні нові люди, назагал з високою освітою і повні енергії започатковують новий період в історії української групи. У тому напрямі зосереджено всю увагу й енергію Церков і Товариств. Відповідальність інтелігенції також є велика. Тим більше, що її доповнює швидко виростаюча верства підприємців. Крок за кроком змінюється організоване життя, усучаснене змістом і глобалізацією до потреб нашої доби.

Першим нашим завданням у Бразилії є зрушення, сколихнення того елемента, що живе по колоніях, де мало змінилося від початків поселення. Убогість і пасивність визначають там життя. Кожен з тих, хто вирвався звіттіля, досяг значних успіхів, і з того є очевидний висновок: таких людей мусить бути якнайбільше. А для тих, хто лишається в колоніях, необхідно знайти шляхи, щоб піднятися з того позему, на якому тепер живуть. Треба широкого масового руху в цьому напрямі, який надолужив би втрачене і висунув український елемент на краще

місце в бразилійській мозаїці.

Очевидно, все запропоновані кроки вимагають сміливих починів, жертв і тяжкої праці. І, власне, в цьому полягає сьогодні наше завдання. Оскільки, як писав Антін Крушельницький у передмові до книжки «Між рідними в Бразилії» Петра Карманського, «по волі й по неволі мусимо шукати на чужині своєї України... Там, де нас закинула химерна доля... Бо Україна там, де ми зі своєю любов'ю до Неї, зі своїми думками про Неї, зі своїми зусиллями задля Неї... Бо Україна ростелатиметься по всьому світу, куди ми нестимемо її ідею, де ми роститимемо її красу, з ким би не зв'язала нас для життя, для праці, для радощів і турбот, наша доля».

Зрозуміло, що суверенність і незалежність України, як і процеси відродження, працюють на українство — як в Україні, так і поза її межами. Треба лише, щоб самі українці не прогавили цього благодатного часу.

УДК 94(477)

Станіслав Бушак

Член Національних спілок художників та журналістів України

Видатні особистості козацького роду Скоропадських

Рід Скоропадських належав до найбільш шанованих, впливових та заможних козацько-старшинських родів старої України. Серед його представників насамперед згадується Іван Ілліч Скоропадський, який отримав гетьманську булаву в 1708 р. після Івана Мазепи, котрий кинув виклик Петру I. Народився він 1646 р. в Умані, кар'єру починав на посаді військового писаря, потім кілька років служив у канцелярії гетьмана Самойловича, брав участь у відповідальних переговорах, виконував важливі урядові доручення. У 1706 р., на шістдесятому році життя, його призначають полковником Стародубського полку, а 6 листопада 1708 р. на козацькій Раді обирають гетьманом (у віці 64 роки). На тлі поразки Мазепи та жорстоких репресій Петра I проти діячів української самостійності, І. Скоропадський робив усе від нього залежне для збереження «прав та вольностей козацького народу». Як зазначають дослідники, «немає жодних свідчень стосовно того, що Скоропадський був принциповим противником Мазепи чи його особистим ворогом». Він особисто звернувся до Петра I з вимогою повернути Україні її давні автономні права — відновити місцеву адміністрацію, відмінити царські укази про заборону української мови та книгодрукування, закриття навчальних закладів та ін.

У травні 1722 р. цар запроваджує в новій козацькій столиці Глухові Малоросійську колегію в складі Голови та шістьох офіцерів російської армії, яка мала на меті керувати Україною від імені Петра I й обмежувати права гетьмана. І. Скоропадський їде до Петербурга оскаржувати це рішення, але зазнає невдачі. Поважний вік та втома від далекої дороги підривають його здоров'я, і після повернення до України він невдовзі помирає (3 червня, чи, можливо, у липні 1722 р.). Поховали Івана Ілліча Скоропадського в Гамаліївському Пустинно-Харлампіївському чоловічому монастирі, щедрим ктитором якого він був. Розташований за 45 кілометрів від Глухова на річці Шостка (ліва притока Десни) монастир почав розбудовуватися в 1700 р., а відкриття першого на його території храму на честь св. великомученика Харлампія відбулося в 1702 р. Будівництво інших монастирських будівель (на кошти Івана Скоропадського) завершилося в 1708 р., тоді відбулося й відкриття чоловічого монастиря. Там же, в родинному склепі, в 1722 р. було поховано гетьмана. У головному храмі — соборі Різдва Пресвятої Богородиці — зберігалася чудотворна ікона Божої Матері та було встановлено портрет І. Скоропадського на повен зріст. Після пожежі 1794 р. монастир не функціонував, а упродовж 1827—34 рр. його відбудували, і він знову почав діяти. У 1924 р. монастир було закрито більшовиками, а ожив він знову під час німецької окупації України в 1941 р. Після війни комуністична

влада ліквідувала його, перетворивши на закриту тюремну зону суворого режиму.

Іншим відомим представником роду Скоропадських є Іван Михайлович (1804—1887) — засновник знаменитого Тростянецького дендрологічного парку — видатної пам'ятки садово-паркового мистецтва. Розбудова його (нині це — Ічнянський район Чернігівської області) розпочалася в 1830 р. на хуторі Тростянець — родовому помісті Скоропадських. Там було збудовано палац, церкву, споруджено низку гребель, у результаті чого на площі в 10 гектарів утворилися чотири ставки — Великий, Куциха, Безіменний та Лебединий. Навколо них розбили великий парк, перші дерева якого висадили в 1834 році. Аж до смерті господаря парк розширювався, збагачувався, ставши справжнім музеєм природи. Поряд з характерними для цієї території дубами, кленами, липами, березами, ялинами, соснами, горіхами сюди було пересаджено унікальні та екзотичні породи дерев (кедр, ялиця сибірська, сосна чорна, туя та ін.), завезені із Нікитського, Петергофського та Ризького ботанічних садів. У 1850-х рр. брати Євстигнєєви із Петергофа розробили план парку так, щоб прокладені доріжки підводили відвідувачів до наймальовничіших його куточків, прикрашених скульптурами міфічних богів, містками та альтанками. Пізніше садівник К. Шлінгоф на площі в 30 гектарів створив штучний гірський «альпійський» рельєф (зокрема так звану Швейцарську ущелину). Протягом тридцяти років було насипано Сторожову, Дідову, Мохнату, Ротонду та інші «гори», висота яких сягала до 30 метрів. Зокрема на Дідовій горі встановили «камінну бабу» — половецького ідола, привезеного з півдня України (всього їх у парку — чотири). Простір між ними засадили хвойними деревами. Нині територія цього унікального природно-заповідного об'єкта, офіційно створеного в 1934 р., має 204 гектари, і від 1983 р. він підпорядкований Національній академії наук України. Колекція ж дерев та кущів Тростянецького дендрологічного парку нараховує близько 500 видів. На території парку знаходиться могила його засновника та пам'ятник.

Видатне місце в історії української культури та науки належить Єлизаветі Іванівні Милорадович (дівоче прізвище — Скоропадська, рідна тітка Гетьмана Петра Петровича), яка народилася 31 грудня 1832 р. у славнозвісному мастку родини Тарновських — Качанівці (поблизу Тростянця), тому що її мати — Єлизавета Петрівна — була уродженою Тарновською. Саме завдяки патріотично-меценатській діяльності Єлизавети Іванівни було засновано Наукове товариство імені Шевченка (НТШ) — потужний центр української науки, перш за все в її гуманітарних галузях, який став предтечею Національної академії наук України.

Питання заснування власної Академії віддавна хвилювало українських учених, які розглядали цю установу не лише як важливий чинник у поглибленні наукових досліджень в Україні, але і як могутній фактор національного відродження та державотворення. Та в умовах багатолітньої дискримінації української культури в межах Російської імперії, державна політика якої була спрямована на асиміляцію українців та нищення їх самобутності, шлях до національної Академії пролягав через многотрудне утвердження української мови спочатку в громадському житті, а вже потім — в галузі гуманітарних і з часом технічних та природничих наук. Величезну роль у цьому процесі зіграли національно-культурні добровільні орга-

нізації — Громади, які в межах Російської імперії проводили інтенсивну діяльність у другій половині XIX й на початку XX ст. Основним своїм завданням Громади вважали поширення просвіти з метою піднесення національної та громадської свідомості народу. Перша Громада виникла в Петербурзі (М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко, В. Білозерський, Ф. та О. Лазаревські), де коштом українських меценатів В. Тарновського і Г. Галагана у 1861—1862 рр. виходив журнал «Основа», що став осередком українського руху.

У 1859—1861 рр. виникла Громада в Києві (пізніше відома під назвою «Стара Громада»), яка складалася переважно зі студентів, що працювали в недільних школах. На 1862 р. товариство налічувало понад 200 членів, серед них: В. Антонович, П. Чубинський, П. Житецький, Т. Рильський. Громада мала тісні контакти з петербурзькою, а також харківською (О. Потєбня, В. Мова, В. Гнилоширов), полтавською (О. Кониський, Д. Пильчиков, В. Кулик, Є. Милорадович, М. Жученко), чернігівською (О. Маркович, Л. Глібов, С. Ніс, Б. Грінченко, М. Коцюбинський). Побачивши в українському культурницькому русі загрозу політичній стабільності імперії, російський уряд вживає низку репресивних заходів: організацію антиукраїнської кампанії в офіційно-шовіністичній пресі, закриття недільних шкіл, адміністративне заслання П. Чубинського, О. Кониського, С. Носа, введення в дію дискримінаційного Валуєвського циркуляра 1863 р. та ін. Ці заходи на ціле десятиліття загальмували діяльність Громад, яку вдалося відновити лише на початку 70-х р. Поряд з так званими «старими» Громадами, почали виникати осередки «молодих» Громад, діячі яких масово сповідували популярні на той час соціал-демократичні погляди.

Київська Стара Громада налічувала у 1872—1873 рр. близько 70 постійних членів, не рахуючи студентської молоді, що підключалася до її роботи. Навколо В. Антоновича, що очолював товариство, об'єднувалися такі відомі діячі науки і культури як М. Драгоманов, М. Зібер, Ф. Вовк, П. Чубинський, Т. Рильський, П. Житецький, О. Кониський, М. Старицький, О. Русов, М. Ковалевський, І. Нечуй-Левицький, І. Рудченко (Білик), М. Лисенко, П. Косач, С. Подолинський та ін. Серед них домінували письменники, композитори, вчені-гуманітарії, але немало було й таких, чий науковий інтерес стосувався фізико-математичних та природничих наук.

Антиукраїнські Валуєвський (1863) та Емський (1876) укази (останній ще називають «указ Юзефовича»), значною мірою були спрямовані саме проти діяльності Громад. За особистим розпорядженням Олександра II як «політично неблагонадійного» з Київського університету було звільнено М. Драгоманова; через деякий час, на знак протесту, звідти пішов і М. Зібер. Виїхавши до Женеви, вони почали видавати збірник «Громада» (5 томів від 1878 до 1882 р.), а потім з С. Подолинським та М. Павликом часопис «Громада» (два випуски, 1880). Одним із головних напрямків діяльності М. Драгоманова була пропаганда в Європі української національної ідеї, а також об'єднання політичних та наукових зусиль діячів підросійської та австро-угорської України.

Завдяки підтримці діячів полтавської та київської Громад у 1873 р. у Львові постало Літературне товариство імені Т. Шевченка. Ця структура мислилася як всеукраїнський національний культурний центр, де з часом провідну роль почали віді-

гравати західноукраїнські діячі — І. Франко, М. Павлик, В. Гнатюк та ін. Величезну допомогу в становленні Товариства імені Шевченка надала рідна тітка (по батьку) майбутнього Гетьмана Скоропадського — Єлизавета Милорадович, яка пожертвувала для становлення організації 20 тисяч австрійських срібних крон.

Товариство імені Шевченка нарощувало свою наукову діяльність за рахунок молодих учених, що здобули освіту в університетах Відня, Берліна, Праги, Кракова, а також Львова (заснований 1661) та Чернівців (1875). У 1894 р. за рекомендацією проф. В. Антоновича на новостворену кафедру історії Сходу Європи було призначено його учня, випускника Київського університету Михайла Грушевського. Перед цим (1892) Товариство імені Шевченка було реформовано в Наукове товариство імені Шевченка (НТШ) — потужний центр української науки, перш за все в її гуманітарних галузях. За Статутом Товариство перетворювалося в національний науковий центр, що ставив за мету розвиток наук та мистецтв шляхом плекання та розвитку української мови, збирав та вивчав всілякі колекції, видавав наукові праці, проводив з'їзди, утримував бібліотеки, друкарні та книгарні. У складі Товариства засновувалося три секції: 1) філологічна, 2) історично-філософська, 3) математично-природничо-лікарська.

При НТШ було засновано Наукову бібліотеку, яка налічувала понад 300 тисяч книг з усіх галузей знань багатьма мовами. При ній існував науковий Архів, де зберігалися портрети видатних українських діячів та їх рукописна спадщина. Швидкими темпами нарощувалися фонди Музею НТШ, спочатку історико-археологічного, а потім і Природничого. З року в рік зростала кількість наукових комісій при НТШ, які працювали над окремими проектами, невпинно збільшувався бюджет Товариства.

Інтенсивна розбудова НТШ була викликана перш за все тим, що патріотична українська еліта вбачала в Товаристві прообраз національної академії наук. Усе ж честь заснування Української академії наук належить останньому Гетьманові України Павлу Петровичу Скоропадському (1873—1945) — одній із найцікавіших і найтрагічніших постатей української історії першої половини буремного ХХ ст.

На пост Гетьмана його було обрано 29 квітня 1918 р. Всеукраїнським з'їздом хліборобів (6432 депутати від 8 українських губерній) та миропомазано після урочистого богослужіння у соборі Св. Софії у стольному Києві. Окрім УАН, Гетьман заснував також Українську національну бібліотеку, Національну галерею мистецтв, Державний драматичний театр, Державний симфонічний оркестр (на чолі з О. Горілим), Капелу бандуристів, Українську державну капелу (під керівництвом О. Кошиця), відкрив два українські університети (в Києві та Кам'янці-Подільському), близько 150 українських гімназій, ввів обов'язкове вивчення української мови в російських гімназіях, ВНЗ та в державному діловодстві, взяв послідовний курс на отримання автокефалії Українською Православною Церквою. Цей вражаючий перелік можна продовжувати, хоча більшість планів Гетьмана так і не були втілені в життя, оскільки при владі йому судилося бути лише сім з половиною місяців.

На тлі стрімких історичних подій, коли в Росії відбулася лютнева революція

1917 р., і до влади прийшов Тимчасовий уряд, було знято політичні та національні обмеження, в Україні виникла Центральна Рада, яку очолив М. Грушевський. З його ініціативи на загальних зборах Українського наукового товариства (УНТ, виникло в 1907 р.) було створено дві комісії — для розробки Статуту Академії та для її фінансового забезпечення. На жаль, ці комісії працювали дуже повільно, обмежившись лише зібранням підготовчих матеріалів. На час переходу влади в Україні від Центральної Ради до Гетьмана (29 квітня 1918 р.) питання про Українську академію наук (УАН) фактично не було зрушено з місця. На цей час Україна вже була самостійною державою (з часу прийняття Центральною Радою 4-го Універсалу 9 січня 1918 р.), але зайнятою німецькими та австро-угорськими військами, запрошеними Радою для боротьби з більшовиками. Прихід П. Скоропадського до влади зумовив незадоволення значної частини українського населення неспроможністю Центральної Ради відстояти державні інтереси України (яка фактично опинилася без армії) та її соціальною політикою, значною мірою близькою до більшовицької (оскільки в Раді домінували партії соціалістичного спрямування).

Величезну роль у справі заснування УАН зіграв Міністр народної освіти в уряді Гетьмана, відомий громадський діяч, вчений-правник, педагог та публіцист, співробітник журналу «Киевская Старина» та старої Громади, член УНТ від 1908 р., редактор його «Записок», професор Микола Прокопович Василенко. Саме він, у перші ж дні приходу Гетьмана до влади, звернув його увагу на надзвичайну важливість заснування УАН та запросив В. Вернадського (що мешкав тоді у Полтаві) очолити створювані при Міністерстві дві комісії — 1) щодо заснування УАН і Національної бібліотеки при ній та 2) з реформи вищої школи і навчальних закладів.

Перед В. Вернадським постало питання створення авторитетної Комісії із заснування УАН, яку він розглядав як ядро майбутньої Академії. До роботи були запрошені відомі українські вчені, зокрема й представники УНТ та НТШ. Комісія, 23 засідання якої відбулися від 9 липня до 17 вересня 1918 р., провела величезну роботу, в результаті якої 14 листопада 1918 р. Гетьман затвердив ухвалений Радою Міністрів Закон про заснування УАН у Києві та список перших дванадцяти академіків, а 30 листопада — обрання В. Вернадського першим Головою-президентом УАН. В. Вернадський пише: «Гетьман України в розмові (зі мною) висловив найпалкіше співчуття ідеї створення Академії наук, вважає необхідним широку розробку її плану і обіцяв не зважаючи на важкі фінансові умови, в яких знаходиться Українська держава, всіляко сприяти найшвидшому створенню Української Академії наук в Києві та забезпечення умов, що відповідають її національному значенню».

Заснування УАН та українізація освіти всіх рівнів ішли в єдиному руслі всебічного відродження української мови, яка набула державного статусу, видання в небачених раніше кількостях українськомовних книг (у тому числі й підручників та науково-популярної літератури). Окремо треба згадати про Національну Бібліотеку Української Держави (від травня 1919 р. — Всенародна бібліотека України при УАН у м. Києві, нині — Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського НАН України), засновану наказом Гетьмана від 2 серпня 1918 р. Для цього було ор-

ганізовано Тимчасовий Комітет на чолі з В. Вернадським, який і провів величезну роботу зі створення найбільшої в Україні книгозбірні. Її фонд стрімко зростав і вже під кінець 1918 р. налічував понад мільйон книг, серед яких було чимало раритетів та стародруків. Невдовзі Національна бібліотека як за кількістю, так і за якістю зібрання могла конкурувати з найкращими бібліотеками світу.

14 грудня 1918 р. П. Скоропадський зрікається влади і виїздить за кордон, до Києва приходить Директорія, перед якою М. Грушевський ставить питання про розпуск щойнозаснованої УАН як нелігитимної (Директорія оголосила Гетьмана поза законом та анулювала всі його накази) та заснування нової Академії на базі УНТ (яке очолював історик). Ознайомившись із цим питанням, керівництво Директорії все ж не підтримало пропозиції М. Грушевського, обмежившись внесенням деяких змін до Статуту Академії (українська мова видань та присяга академіків на вірність УНР). Чимало вчених, які брали участь у заснуванні Академії (А. Кримський, Б. Кістяківський, В. Модзалевський), також не підтримали М. Грушевського. Коли 5 лютого 1919 р. Київ зайняли більшовицькі війська, М. Грушевський емігрує і повертається до України лише в 1924 р. і тоді ж стає академіком заперечуваної ним УАН.

Радянська влада теж визнала УАН, причому донедавна за дату заснування Академії радянські джерела називали 12 лютого 1919 р. Коли 30 серпня 1919 р. Київ зайняли денікінці, вони прийняли рішення про ліквідацію УАН як одного із центрів «українського сепаратизма». Лише величезний авторитет В. Вернадського врятував Академію від розпуску ціною перетворення її в місцеву філію Всеросійської (замість Української вона ставала Київською), з переходом на російську мову діловодства та друкування. У листопаді 1919 р. В. Вернадський з метою влаштування справ Академії виїздить до Ростова-на-Дону, до ставки Денікіна, так і не повернувшись назад через обставини громадянської війни. 12 грудня 1919 р. у Києві знову, і вже остаточно, (не беручи до уваги нетривалого від 8 травня до 11 червня 1920 р. перебування у місті поляків), встановлюється Радянська влада, за якої і відбувається подальша розбудова УАН. Незважаючи на всі випробування, що випали на долю Української академії наук, вона завжди залишалася найавторитетнішим центром наукових досліджень в Україні, координуючи діяльність інших наукових і навчальних закладів.

Тривалий час ми не мали об'єктивної інформації про Павла Скоропадського: постать Гетьмана або ж замовчували, або ж спотворювали, подаючи як «німецького ставленика» та «реставратора поміщицького ладу». І те, й інше виявилось, м'яко кажучи, неправдою, яку вперто тиражували і більшовики, і деякі діячі українського визвольного руху, які були в опозиції до Гетьмана. Останні, зокрема В. Винниченко, звинувачували його в зраді Україні на користь Росії, у той час як діячі білоемігрантського руху закидали йому цілком протилежне — розвал «единой и неделимой» та насадження «малороссийского сепаратизма».

В окремому томі «Союз Советских Социалистических Республик» у складі «Большой Советской Энциклопедии» (М., 1948) Гетьмана Скоропадського названо «наемником германской военщины».

Величезну роль у донесенні до нас правдивого образу Гетьмана зіграла його донька — пані Олена Отт-Скоропадська, остання (п'ята) дитина в їхній багатодітній родині. Вона народилася 5 липня 1919 р. далеко за межами України (в Берліні), куди виїхали її батьки. Після Другої світової війни Олена Павлівна мешкала в Швейцарії поблизу Цюриха.

За ініціативою п. Олени побачило світ унікальне історичне видання — «Спогади» П. Скоропадського, надруковані в Україні 1995 р. за сприяння Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Інституту східноєвропейських досліджень НАН України та Східноєвропейського дослідного інституту ім. В. К. Липинського у Філадельфії (США). У цій книзі, що охоплює період від квітня 1917 р. до грудня 1918 р., Гетьман дає яскраву і глибоку оцінку подіям, учасником яких йому судилося бути в ролі керівника Української Держави та людям, котрі перебували поруч із ним у той драматичний період української історії.

Від з 1991 р. майже щоліта, на запрошення Українського міжнародного комітету з питань науки та культури при НАН України, Олена Павлівна приїздила до Києва. Уперше вона відвідала Україну в 1991 р. разом із чоловіком Людвігом після проголошення Україною державної незалежності. Саме тоді вона перший раз побувала на землі своїх предків — у Тростянці, Києві, Глухові. Неподалік від Глухова, де свого часу була столиця Гетьманської України, стоїть Гамаліївський монастир. Там поховано Гетьмана Івана Ілліча Скоропадського, його дружину Анастасію (з роду Марковичів), діда п. Олени — Петра Івановича Скоропадського (батько Гетьмана Павла) та його дружину Марію (уроджена Миклашевська — матір Гетьмана, бабуся п. Олени), рідного брата Гетьмана (дядька п. Олени) Михайла Петровича Скоропадського та рідну сестру Гетьмана — Єлисавету (тітка п. Олени). З дозволу тодішнього міністра внутрішніх справ Василюшина, вона разом із чоловіком відвідала монастир (нині там знаходиться тюрма), де знайшли надгробні плити Гетьмана Івана Ілліча Скоропадського та інших родичів.

Важкі випробування випали на долю Олени Павлівни, але не зламали, а лише загартували мужній характер цієї видатної особистості. Завдяки їй ми дізналися багато нового про Павла Петровича, про той велетенський внесок, який він зробив для нашого народу. На жаль, їй єдиній із сім'ї Скоропадських судилося долею дожити до незалежності України, що було заповітною мрією і батька, і всіх членів їхньої родини.

Поїздки до України знайшли своє відображення у книзі «Повернення в Україну (1991—1999)», виданій 1999 р. коштом Національної академії наук України до 80-ліття доньки засновника НАН України. У ній уміщено враження п. Олени, навіяні відвідинами Батьківщини, зокрема Києва, Чернігова, Глухова, Тростянця, Качанівки, Кам'янця-Подільського та інших міст і сіл України. Цікаво прочитати її роздуми та враження від зустрічей із вченими, політиками, адміністраторами, священиками та простими людьми, про яких вона пише з великим теплом та симпатією. Книгу, пронизану палкою, непідробною любов'ю до України, з великим зацікавленням прочитало найширше коло українства. Ми повинні знати свою прав-

диву історію і шанувати тих подвижників, які самовіддано боролися за незалежну Українську Державу.

Про батька, про родину, про своє життя пані Олена розповіла пізніше в ґрунтовних мемуарах «Остання з роду Скоропадських», які побачили світ у 2004 р. у Львівському видавництві «Літопис» (раніше були опубліковані німецькою мовою). У книзі наведено маловідомі, дуже цікаві факти з життя Гетьмана та його близьких, описано обставини життя сім'ї Скоропадських, а також історичні події епохи, свідком яких судилося бути Олені Павлівні.

Влітку 2014 р. на 85-му році обірвалося її життя. Автор статті мав честь бути особисто знайомим з цією видатною жінкою, листувався з нею, зробив низку фотографій під час зустрічей у Києві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бушак С. М. Заснування храму вітчизняної науки (до 80-річчя Української Академії наук та 125-річчя з дня народження П. П. Скоропадського) // Наукові праці інституту фундаментальних досліджень. — К., 1998. — С. 153—166.
2. Гусев В. І., Дрожжин В. П., Калінцев Ю. О., Сокирко О. Г., Червінський В. І. Видатні постаті в історії України IX—XIX ст. Короткі біографічні нариси. Історичні та художні портрети. — К., 2002. — 359 с.
3. Грушевський М. С. Три Академії // Вісник АН УРСР. — 1991. — № 11. — С. 89—99.
4. Донцов Дмитро. Рік 1918, Київ. — К., 2002. — 208 с.
5. «До тебе прихильна, дарма, що кавалергард» (Листи Є.І. Милорадович до Г. О. Милорадовича (1860—1865 рр.)). — Чернігів, 2002. — 104 с.
6. Енциклопедія історії України. — Том 2: Г—Д. — К., 2004. — 528 с.
7. Історія Академії наук України. 1918—1923. Документи і матеріали. — К., — 376 с.
8. Історія України в особах: IX—XVIII ст. / Укл. В. Замлинський, І. Войцехівська, В. Галаган та ін. — К., 1993. — 396 с.
9. Кучер Р. В. Наукове Товариство імені Т. Шевченка. — К., — 1992. — 112 с.
10. Онопрієнко В. І., Щербань Т. О. Українське наукове товариство. Вклад у національну культуру // Вісник АН УРСР. — 1990. — № 11. — С. 62—75.
11. Отт-Скоропадська О. Остання з роду Скоропадських. — Львів, 2004. — 472 с.
12. Полонська-Василенко Н. Д. Українська Академія наук: Нарис історії. — К., 1993. — 416 с.
14. Романів О. М., Грицак Я. Й. НТШ: етапи діяльності // Вісник АН УРСР. — 1990. — № 3. — С. 69—76.
15. Романів О. Наукове товариство ім. Шевченка — перша Українська Академія наук // Київська старовина. — 1999. — № 2. — С. 49—71.
16. Скоропадський П. П. Спогади. — К.; Філадельфія. — 1995. — 493 с.
17. Тростянець. — Чернігів, 2009. — 8 с. — Серія «Чернігівщина туристична».

УДК 61(09)(477)(03)

Володимир Гриновець

кандидат медичних наук, доцент,

Львівський національний медичний університет ім. Д. Галицького

Володимир Синиця

кандидат медичних наук, доцент,

Львівський національний медичний університет ім. Д. Галицького

Ольга Ріпецька

кандидат медичних наук, доцент,

Львівський національний медичний університет ім. Д. Галицького

Львівська університетська медична школа в «Енциклопедії Львівського університету»

Подією в українській енциклопедистиці і в історії України стало видання ЛНУ ім. І.Франка «Енциклопедія Львівського університету» (2012р. — I т.; 2014 р. — II т.) [1: 10, 2: 10]. Це перше видання такого рівня з часу незалежності України про один з найстаріших вищих навчальних закладів нашої держави. Опрацьовано факти з історії університету у Львові, осіб, що долучилися до творення наукових шкіл, наукового середовища університету від заснування до сьогодення. Зокрема в «Енциклопедії Львівського університету» представлена університетська медична школа. Зважаючи на виокремлення медичного факультету в 1939р. у ЛДМІ (тепер ЛНМУ ім. Данила Галицького), кількість статей про медичні підрозділи та медичних працівників є незначною. У першому томі — 92 статті про осіб і 15 про підрозділи, у другому томі — відповідно 72 та 26 (всього 215 статей). Одним з важливих документів є переклад «Привілею польського короля Яна II Казимира школі Львівського єзуїтського колегіуму про надання статусу університету» за 1661р., опублікований у першому томі, який став першим документом про створення медичного факультету в університеті у Львові [1: 14—15]. Згадано доктора медицини Т. Будніуса, який викладав анатомію з 1662 р. в університеті [1: 249]. На жаль, не висвітлено даних про університетські шпиталі, які відображено на картах Львова того періоду, та стан медичної університетської науки того часу.

Отже, «Енциклопедія Львівського університету» має велике значення, однак назріла необхідність створення власне енциклопедії медицини України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Encyclopaedia. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2 т. — Т. 1: А—К. — Львів, 2011. — 716 с.
2. Encyclopaedia. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2 т. — Т. 2: Л—Я. — Львів, 2014. — 762 с.

УДК 61(09)(477)(03)

Володимир Гриновець

кандидат медичних наук, доцент,

Львівський національний медичний університет ім. Д. Галицького

Ольга Ріпецька

кандидат медичних наук, доцент,

Львівський національний медичний університет ім. Д. Галицького

Передумови створення медичної енциклопедії України

До створення галузевих енциклопедій видавці залучають професіоналів-спеціалістів відповідної галузі. Не є винятком і така важлива ланка науки, як медицина. За час незалежності в Україні укладено медичні термінологічні словники, є довідникові видання про визначні дати та постаті в історії української медицини. Та українська медична наука вкрай потребує уніфікованих для всієї країни відомостей про визначних учених, перелік світових досягнень та пам'ятних дат української медицини — тобто створення повноцінної галузевої енциклопедії [1: 34—38].

Однак упродовж останніх 5 років відбулося руйнування такого напрямку медичної науки, як історія медицини. Апогеєм став відомий наказ МОНМС України від 21.12.2012 № 1462 (zareєстрований у Міністерстві юстиції України 10.01.2013 за № 89/22621) — «Про внесення змін до Переліку наукових спеціальностей», де зазначено таке: «1.8 у групі спеціальностей 14.02.00 «Профілактична медицина» галузі науки «Медичні науки» спеціальність 14.02.04 «Історія медицини» виключити» [2: 1].

У сусідніх країнах (Польщі, Росії) — спеціальність «Історія медицини» ніхто не скасовував — спеціальність така є, і навіть готуються галузеві енциклопедії, довідники на державному рівні. Отож, і в Україні настала нагальна необхідність скасувати положення зазначеного наказу та відновити спеціальність «Історія медицини» в попередньому статусі, що стане поштовхом і передумовою створення медичної енциклопедії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Пиріг Л. Медицина в українських енциклопедіях // Енциклопедичний вісник України. — 2009. — № 1. — С. 34—38.
2. Наказ Міністерства освіти і науки, молоді і спорту Про внесення змін до Переліку наукових спеціальностей. — № 1462. — 21.12.2012.

УДК 929Копайгоренко

Тетяна Добко

*доктор наук із соціальних комунікацій, старший науковий співробітник,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського*

Мистецький Світовид Василя Копайгоренка

Мистецька палітра сучасної України різноманітна й різнобарвна. Один із найскравіших художників у ній Василь Валентинович Копайгоренко [6], член Національної спілки художників України (1984). Народився він 29 травня 1955 року в Києві у творчій мистецькій родині. Мама — відомий скульптор Іда Миколаївна Копайгоренко-Троцюк (1928—2014) — мала чималий вплив на життєвий вибір Василя, який також вирішив стати художником. Академічну художню освіту отримав у Київському державному художньому інституті, закінчивши майстерню Віктора Пузиркова (1980). Навчався також у Віктора Зарецького, Михайла Дерегуса. Після закінчення інституту творчий шлях Василя був нелегким. Навчання у відомих майстрів пензля, фахові знання тільки впевнили молодого художника в необхідності йти своїм мистецьким шляхом, будувати власний художній світ, шукати свою творчу манеру. Згодом почав використовувати в живописі незвичні для того часу закони умовної площинно-декоративної композиції.

Після відновлення Україною незалежності, руйнувалися стереотипи й канони соцреалізму, відкривалися ширші можливості для індивідуального творчого зростання. На початку 1990-х років В. Копайгоренко разом з однопумцями створив мистецьке об'єднання «Світовид¹», яке очолював понад 10 років. Метою товариства було мистецькими засобами творити насамперед український світ і український Всесвіт, звернений «до могутніх витоків, до праджерел, до чистоти і прозорості національного ества, до найщиріших його виявів, коли людина й природа були одним цілим і коли прагнення гармонії єднання з природою і космосом були, можливо, найсильнішими...» [4: 6].

Упродовж 20-ти років склад гурту змінювався: хтось виходив, хтось долучався. Серед світовидців були живописці, графіки, скульптори, наприклад, Марія Приймаченко, Микола Стороженко, Віталій Шишов, Олександр Івахненко, які, на жаль, вже пішли в інший світ, і Олена Баликова, Іван Бринюк, Анатолій Буртовий, Володимир Гарбуз, Петро Гончар, Михайло Горловий, Петро Зикунов, Василь Корчинський, Микола Кочубей, Анатолій Марчук, Віталій Мовчан, Іван Пилипенко, Олесь Соловей та інші. Василь багато подорожує Україною, читає, захоплюється етнографією і народним мистецтвом. Багато років В. Копайгоренко збирає рушники, гончарні вироби, предмети стародавнього українського одягу та

¹ Слово *Світовид* за традиційним визначенням означає ім'я головного божества у західних слов'ян, зокрема у племені ранів (синоніми: Святovid, Святovit). За однією з академічних гіпотез Світовид у східних слов'ян тлумачиться як лик таких богів, зокрема Макоша, Рода, Перуна або Велеса.

побуту. У його художній майстерні вони займають почесне місце. Для нього це не лише дорогі серцю речі, родинні реліквії, елементи наснаги і духовного поштовху, а й артефакти, які, утверджуючи тяглість і невмирущість українського народного мистецтва, є своєрідним духовним містком з минулого у сьогодення.

Тож не випадково в основі творчості Василя Копайгоренка — народні традиції і звичаї, прадавня українська міфологія, народна культура. У його творчому добрку сотні картин на теми українських вірувань, символів, обрядів. Основними темами є: людина і всесвіт, міфи й вірування праукраїнців. Назви картин говорять самі за себе: «Стародавній обряд» (1983), «Літо» (1989), «Покрова» (1991), «Чумацький шлях» (1992), «Івана Купала», «Місячне світло» (обидві — 1993), «Коляда» (1994), «Лісова пісня», «Мандрівники далекі», «Материнство» (усі — 1995), «Прамати степу» (1996), «Святвечір» (1997), «Гетьман», «Чар-зілля» (обидві — 1998), «Ярило» (1999), «Весна. Аратанія», «За роботою» (обидві — 2000), «Михайло Архистратиг» (2003), «Косовиця» (2004), «Діди», «Колядники» (обидві — 2005), «Музики» (2006), «Старий рибалка», «На ярмарку» (обидві — 2008), «На Івана Купала», «Юрій Змісборець» (обидві — 2009), «Розкажіть, діду», «Ой, чумаче» (обидві — 2010), «Вертеп», «Козаки на морі» (обидві — 2011), «Різдвяний янгол» (2012), «Чумацький шлях» (2013) та інші [3].

Коли дивишся на його картини, легкі, часом розмиті постаті, не здогадуєшся, скільки праці вкладає художник у створення міфологічного образу, побутової картини чи візії на історичну тематику. За зовнішньою простотою форми його живописних творів — напружена праця, побудова композиції, щораз нової і незвичної, глибока думка, філософські роздуми, що втілюються в мистецьких творах. Треба багато працювати, щоб для глядача все здавалося простим і природним. Це ще раз доводить, що талант є вмінням, щось робити добре без помітних для оточуючих зусиль. Це постійний творчий пошук, заглиблення у себе і прадавнє українське коріння, яким проростає уся його сутність і творчість. Щоб знаходити відгук у серцях глядачів, мистецтво повинно бути емоційним. Художник працює на позитив і ствердження українського. Центром Всесвіту він бачить простого гончара, який крутить світом («Гончар»). Його оточують предмети народного побуту, що рухаються разом з ним, виводячи справу на вищу орбіту пізнання. Навколо нього — і Церква, і Жінка, і Чумацький шлях...

Якщо екстраполювати сприйняття творчості Василя Копайгоренка на літературознавчу площину, можна сказати, що його творчість небагатослівна, але така промовиста. Тут немає перевантаження предметами, деталями. Тільки багатоголоса гра кольору, окресленого силуету. Його мова на рівні відчуттів і підсвідомого. Від картин Василя Валентиновича віє гармонією і спокоєм. Він не малює «садок вишневий коло хати», однак ти відчуваєш його всім своїм єством; настільки метафоричні й органічні його зображення на теми сільського життя, за мотивами творів Т. Шевченка.

Постійно звертається художник до образу Козака Мамай — народного героя, сакрального національного символу, своєрідного невмирущого коду, що тримає пам'ять поколінь («Козак у степу» (1990, 1992), «Козак Мамай» (2009), «Козак»

(2013) тощо. У творчості Василя Копайгоренка він не канонізований. Його Мамай завжди різний, але завжди загадковий і ліричний. Це воїн, мрійник і лірник, мудрець і характерник... Здається, що певна душевна розкутість, заглибленість в український макрокосм притаманні й художнику — так сильно він живе цим образом.

Приваблюють глядачів цикли робіт Майстра на Різдвяну і Великодню тематику. Особливе місце в творчості художника займає образ Жінки — Матері, трудівниці і Березині. Художник буває в пошуку далекої мрії і загадкової незнайомки, спокусливої і водночас цнотливої («Східний сон» (1992), «Дівчина», 2014).

Серед творчих знахідок Василя Копайгоренка — застосування в живописі графічних елементів, які за допомогою точної лінії створюють об'єм, контури, звертають особливу увагу на певні деталі, і врешті — створюють новий цілісний образ. Його творчість оригінальна, своєрідна і впізнавана. Мистецтвознавці зазначають, що його високий професіоналізм рисувальника поєднуються із скульптурним баченням. Привертає увагу особлива техніка і світла колористика. Працює він олійними фарбами, та вони такі легкі, світлі, що створюють часами ефект акварельної легкості і прозорості. Якщо придивитися, то можна побачити і фактуру полотна. Іноді здається, що позаду картини хтось підсвічує — настільки радісне сонцесяяння ллється з його полотен.

Василь Копайгоренко вважає, що «Живопис — це поезія і музика в кольорі, це — гармонійне поєднання його багатьох голосів у єдиному Часі. Художник мусить малювати так, щоб дух і час були несуперечні. Через далеке минуле сягати сучасного і йти у майбутнє» [2]. Його ліризм від сили духу і природного відчуття краси й гармонії, що і знаходить втілення в мистецьких творах.

Невипадково ідейно близькою стала для нього поезія Сергія Ткаченка, разом із яким вони видали книгу «Під знаком Ярила» (Київ, 2014), котра вміщує оригінальні поетичні твори та переклади світової поезії Сергія Ткаченка і тематично близькі репродукції малярських творів Василя Копайгоренка [5]. Особливістю видання є відкриття творчих паралелей і ментальних світів, заглиблення в прадавнє українське коріння, які об'єднує насамперед Віра, Надія і Любов, що й визначили тематичну структуру книги.

Автори провели своєрідний трансмедійний діалог у часі та просторі на рівні підсвідомого й національних архетипів. Такою спільною творчою домінантою вони побачили міфічну постать Бога рідного краю, родючості, весняного сонця й любові Ярила. Духовна заглибленість у національне коріння, патріотизм і любов до України і стали чинниками, що об'єднали двох митців для створення оригінального видання, що вже знайшло поціновувачів. Важливо, що книгу можна використовувати як посібник із культурології — настільки глибоким є розуміння та інтерпретації мистецтва, що звучать у післямові Сергія Ткаченка «Поезія і живопис: діалог на рівні архетипів», та проведені у книзі мистецько-поетичні паралелі.

Низку робіт створено Василем Копайгоренком за легендами, міфологічними темами, які він розкриває по-новому, сміливо інтерпретує, вписує їх у наші українські мрії і реалії («Дівчина і кентавр» (1992), «Молитва до неба» (1997), «Мис-

ливиця» (1995), «Кентавр та мавка» (2004), «Лісовик та мавка» (2006), «Музика лісу» (2013). У серії «Русалії» побачили світ роботи: «Русалії» (1995), «В райськiм саду» (2006), «Закувала зозуля» (2010), «Русалонька» (2007), «Поцілунок», «Цнотливий поцілунок» (2008), «Муза та скрипаль», «Нічна феєрія» «Русалонька та рибалка» (усі — 2011). Тут серцем відчуваєш, якою давньою є наша культура і яким великим є наше народне мистецтво.

Нині художнику в Україні складно бути вільним, розкутим, незаангажованим. Деяких майстрів гонитва за примарними «благами цивілізації» змушує до конвеєрності, потурання масовим смакам. Та це не про Василя Копайгоренка. Він лишається вірним обраному шляху та високим духовним ідеалам. Здається, що митець живе поза виставковою суетою, хоча і є учасником багатьох українських та міжнародних виставок [1]. Можливо, через особисту вимогливість до себе він не так багато, порівняно з іншими художниками, провів персональних виставок живопису (14 за 35 років творчої праці). Вони з успіхом проходили в Україні та за кордоном («Є світ над нами» — організатор Роланд Бергер ГМБХ, Партнер Дойче Банк. Київ, 1995; галерея «Лаврські майстерні» Київ, 1997; Національний музей Т. Г. Шевченка. Київ, 1998; Резиденція посла Фінляндії. Київ, 2002; виставкова зала Київської організації НСХУ «Мистець». Київ, 2005; «Живі традиції», Музей Івана Гончара. Київ, 2006; галерея «Мистецька збірка». 2010; галерея КУМФ. Канада, Торонто. 2011; галерея Українського гуманітарного ліцею. 2011; виставка в мерії Хоф-Ван-Твенте (Hof van Twente), Королівство Нідерланди. 2011; галерея ABC art. Київ, 2011 та ін.).

Творчість В. Копайгоренка має численних шанувальників в Україні та за її межами. Його картину «Дівчина в зеленому береті» (1987) було продано на аукціоні «Christie's» ще у 1990 році. Його твори зберігаються у Національному музеї Тараса Шевченка в Києві, фондах Міністерства культури і туризму України, НЦНК «Музей Івана Гончара», музеях Узбекистану, Нідерландів та Греції, приватних колекціях України, Румунії, Росії, Франції, Данії, Німеччини, Великої Британії, Канади, США. Разом з колегами В. Копайгоренко бере участь у благодійних аукціонах. Нещодавно на одному з таких під назвою «Мистецтво дарує тепло», що з успіхом пройшов у приміщенні «Smartville. Вільний простір», усі виручені від продажу картини «Козак бандурист» кошти художник віддав на благодійність, допомогу нашим воїнам.

Прикметно, що разом із дружиною, званою художницею Оленою Баликовою, вони виростили чудового сина Артема, який за прикладом батьків став художником. Він замається іконописом, працює зовсім в іншій техніці і манері виконання, вперто торує свій творчий шлях. Можна стверджувати, що Мистецтво — це прекрасна родинна традиція, яка взаємозбагачує, взаємодоповнює особистий мікрокосм і сприяє розкриттю нових граней у творчому зростанні.

Варто додати, що Василь Валентинович вдало поєднує творчу роботу з викладацькою, навчає живопису студентів у Київському державному інституті декоративно-прикладного мистецтва і дизайну імені Михайла Бойчука. У його доробку — наукові статті, методичні посібники. Учні відзначають його вимогливість

і професіоналізм. Колеги і друзі шанують його за працьовитість, щирість, наполегливість, товарицькість, м'який гумор, прагнення завжди прийти на допомогу. Отже, Художник має талант, славетний творчий шлях, визнання, любов численних шанувальників. Хочеться, щоб і держава належно оцінила митців світового рівня, таких як Василь Копайгоренко.

Творчість Василя Копайгоренка — це своєрідний духовний опір глобалізації, побудова омріяного українського світу, сповненого добра, родинного затишку і любові. Тож нехай обрії його Світовиду стають якомога безмежнішими і сяють радісними променями на зоряному шляху пізнання та мистецького увічнення українського Всесвіту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Василь Копайгоренко. Малярство: 6—24 вересня 2011 р.: каталог виставки. — К., 2011. — 9 с.; Vasyl Kopyahorenko = Василь Копайгоренко // Contempo Art Ukraine. — Washington, 2004. — № 3: Kyiv-Pechersk Lavra Studios = Митці лаврських майстерень. — С. 22—27.
2. Відкриття виставки мистецького гурту «СВІТОВИД» // Нова січ. — 27.11.2010. — www.novasich.org.ua/index.php?go=News&in=view&id=5459.
3. Полтавська Ю. Дивосвіт Василя Копайгоренка // Артанія: Мистецтво. Культурологія. Націологія. Історія. — 2011. — № 3. — С. 104—112; Полтавська Ю. Творчість Василя Копайгоренка // Гомін України. — Toronto, 2011. — 25 січня. — С. 8; Полтавська Ю. Декоративність та змістовність // Образотворче мистецтво. — 2007. — № 2. — С. 122—123.
4. Світовид: Малярство. Графіка. Скульптура = Svitovyd: Painting. Graphic Art. Sculpture. — К., 1999.
5. Ткаченко С., Копайгоренко В. Під знаком Ярила: вірші. — К., 2014.
6. Чуйко Т. П. Копайгоренко Василь Валентинович // Енциклопедія Сучасної України. — К., 2014. — Т. 14. — С. 418.

УДК 030(477)

Микола Железняк

*кандидат філологічних наук, в.о. директора,
Інститут енциклопедичних досліджень НАН України*

Руслан Кацалап

*головний технолог,
Інститут енциклопедичних досліджень НАН України*

Онлайн-версія Енциклопедії Сучасної України: до початку реалізації проекту

В новому тисячолітті з'явилися нові інформаційні технології, зокрема, в мережі Інтернет набули поширення так звані вільні енциклопедії. Це актуалізує питання вивчення світового історичного досвіду зі створення універсальних і тематичних енциклопедій, випрацювання позиції наукового співтовариства щодо нового типу історичних та історіографічних джерел інформації.

Для мультимедійних енциклопедичних систем характерні такі особливості: підготовка статей за єдиною схемою, написання матеріалів з нейтральної точки зору, використання посилань на інтернет-ресурси, постійне редагування текстів читачами-авторами. Це змушує істориків оцінити тенденції розвитку інформаційних технологій новітнього часу, відкоригувати шляхи створення класичних енциклопедичних видань на паперових носіях. В інформаційному просторі створюються все нові проекти — як «народні», так і академічні, що випереджають всі відомі енциклопедії за довідковою насиченістю і попитом. Це одна з причин того, що творці знаменитої енциклопедії «Britannica» відмовилися від випуску паперової версії видання.

Переваги електронного видання очевидні. Онлайн-енциклопедія доступна читачам глобальної мережі Інтернет в усіх країнах світу. Вона є мобільним ресурсом, що дозволяє легко шукати та систематизувати інформацію; містить широку базу персональних та колективних фотографій, яку постійно розширюють. Електронна версія будь-якої енциклопедії дає можливість постійно оновлювати та доповнювати інформацію, розміщувати фото-, аудіо- та відеофайли, надавати інтерактивний зв'язок із читачами та авторами. А можливість обговорення матеріалів енциклопедії у режимі реального часу сприяє збільшенню інтересу до видання, а відтак — зростанню його рейтингу в світі. Оскільки обсяг інтернет-видання фактично необмежений, це дозволяє оприлюднювати матеріали, які складно або неможливо надрукувати у паперових виданнях.

Усвідомлюючи широкі можливості, які надають електронні видання, було прийнято рішення про створення онлайн-версії «Енциклопедії Сучасної України» (ЕСУ); так у світ вийшла перша українська інтернет-енциклопедія.

Онлайн-«Енциклопедія Сучасної України» — проект, результатом якого

є сайт, де зібрані статті відповідного паперового видання, створенням якого понад 10 років займається Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Концепція ЕСУ є в певному сенсі унікальною, оскільки видання покликано охопити всі сфери буття України — від географічного положення, адміністративного устрою, природних багатств, історії, політичної та правової системи, економіки, зокрема аграрного і промислового комплексів, науки, культури, музики, мистецтва, літератури до спорту й молодіжної субкультури 20—21 ст. Ця Енциклопедія попри те, що видано лише 15 із запланованих 30 томів, вже стала культурним надбанням українського народу. А поява чергових томів — подія всеукраїнського масштабу. Серед авторів ЕСУ — всесвітньо відомі дослідники, визнані авторитети у своїх галузях. Це провідні фахівці Національної академії наук України, галузевих академій, науковці вищої школи, мистецтвознавці, краєзнавці, видатні вчені діаспори.

Головна редакція від початку роботи над проектом ЕСУ планувала створення онлайн-версії цієї Енциклопедії. Нині розроблено веб-сайт, який поки що функціонує у beta-версії.

Онлайнова ЕСУ — це потужне джерело інформації про Україну 20—21 ст. у цифровому інформаційному просторі. Онлайнова ЕСУ — це вихід на якісно новий рівень та підвищення ефективності видання шляхом інтерактивної взаємодії не лише з авторами, а й з читачами, для котрих важливим є безпосередній діалог із працівниками Інституту, які є авторитетами у своїй справі, обмін досвідом через офіційну сторінку ЕСУ в Facebook у режимі реального часу. Електронне видання містить матеріали, видруковані у 15-и томах ЕСУ, а це майже 45 000 статей, а також частина статей, підготовлених до наступних томів.

Онлайн-енциклопедія умовно складається з п'яти розділів: «Всесвіт і Земля», «Людина», «Суспільство», «Наука», «Культура». Кожний з них містить статті й відповідну їм іконографію. Ілюстративний матеріал представлено як у самій статті, так і в «Галереях» сайта. Наявна система пошуку дозволяє швидко знайти потрібний матеріал та ілюстрації. У рубриці сайта «Новини» висвітлюють найголовніші актуальні події української та зарубіжної енциклопедистики, інформацію про діяльність Інституту енциклопедичних досліджень НАН України. Також сайт має інтегрований модуль Facebook, що дає змогу підписатися на сторінку ЕСУ у цій соціальній мережі. До того ж статтями й новинами можна поділитися у Twitter і публічно рекомендувати в Google.

Онлайнову ЕСУ розраховано на широку аудиторію. Це можуть бути як науковці, так і студенти, школярі, загалом всі, хто цікавиться сьогоденням та новітнім життям України. Кожна людина незалежно від віку зможе знайти на сайті ЕСУ корисну й важливу для себе інформацію з багатьох сфер людської діяльності.

У перший місяць після запуску в beta-версії онлайнова ЕСУ здобула популярність не лише в Україні. Викликала вона інтерес і серед користувачів зі США, Індії, Нідерландів, Ірландії, Канади, Польщі, Словаччини, Німеччини тощо. Здійснено понад 600 сеансів на сайт, за кожний сеанс переглянуто в середньому 12 сторінок. Час перебування на сайті за сеанс становив близько 10 хв. Онлайнова ЕСУ вже є у

таких всесвітньовідомих пошукових системах, як Google та Yandex.

Не лише унікальність контенту сайту робить його особливим продуктом високої якості, цьому сприяє й простота користування. Архітектуру онлайнної ЕСУ реалізовано в плоскому форматі, що є оптимальним для пошуку, оскільки такі сайти потребують мінімальної кількості переходів для пошуку заданої сторінки. Відповідно це сприяє повторним візитам на сайт. Для підвищення ефективності й зручності інтерфейсу для користувачів розроблено навігацію «хлібні крихти» (англ. bread crumbs). Це допоміжний механізм, призначений надавати користувачеві можливість відстежувати своє місцеперебування на сайті.

База даних (БД) онлайнної ЕСУ складається з трьох таблиць: «Статті», «Новини», «Фотогалереї». Таблиці «Статті» та «Фотогалереї» пов'язані за допомогою зовнішнього ключа — назви статті. Пошук по таблицях здійснюється шляхом використання повнотекстового індексу FullText, що надає найбільш точні результати під час пошуку матеріалу через спеціально створену систему пошуку на сайті. Використання MySQL забезпечує збереження мільйонів статей, при цьому швидкість роботи БД лишається високою.

Статтю на сайті будь-якої тематики представлено за схемою: заголовок статті, основна частина, бібліографія, автор статті, дата створення та останнього її оновлення, основна фотокартка (фотогалерея у разі її наявності).

Онлайнна ЕСУ ґрунтується на використанні трьох основних технологій — PHP, MySQL і JavaScript, поєднання яких робить сайт динамічним і потужним, адже його контент генерується шляхом запиту на сервер (кожна сторінка статті створюється не окремо чи вручну). Це значно полегшує роботу з наповнення сайту.

Перевага використання PHP, MySQL та JavaScript виявляється у їхній здатності працювати спільно над створенням динамічного веб-контенту: PHP здійснює основну роботу на веб-сервері, MySQL керує даними, а JavaScript забезпечує представлення веб-сторінки. JavaScript може також взаємодіяти з PHP-кодом на веб-сервері, коли йому необхідно що-небудь оновити (як на сервері, так і на веб-сторінці). Симбіоз PHP і MySQL уможливорює легко і швидко створити на веб-сайті динамічні елементи. MySQL є швидкодієвою, потужною й одночасно простою у використанні системою бази даних, що надає все необхідне для пошуку і обробки даних, призначених для браузерів. Для збереження й пошуку цих даних поєднують PHP з MySQL під час створення сайту за технологією Web 2.0. Використання PHP суттєво спрощує вбудовування засобів, що надають веб-сторінкам динамічні характеристики. PHP працює неймовірно швидко і до того ж добре монтується в код HTML. Використовуючи PHP, отримуємо засіб управління веб-сервером з необмеженими властивостями. Якщо є потреба швидко внести зміни в HTML, додати дані в БД, знайти інформацію, то все це можна зробити з PHP-файлів, в яких розміщений і сам код.

На початку створення Всесвітньої павутини багато сайтів для збереження даних використовували у ролі імені користувача та пароля, неструктуровані текстові файли. Але такий підхід міг викликати низку проблем, якщо файл не був надійно

заблокованим від пошкоджень, що виникають при одночасному доступі до нього багатьох користувачів. Неструктурований файл міг збільшитися до таких розмірів, що з ним важко було працювати, не кажучи вже про труднощі, пов'язані зі спробами об'єднання файлів і здійснення в них складних пошукових операцій за малий проміжок часу.

Тому вагомого значення набирає використання реляційних баз даних зі структурованою системою запитів. MySQL як безкоштовна й установлена на великій кількості веб-серверів Інтернету система є найбільш прийнятною. Вона надійна й швидка в дії система керування базами даних.

Можливості MySQL значно більші. Наприклад, можна об'єднувати кілька таблиць у відповідно до багатьох різноманітних критеріїв, здійснити запит і отримати результати, при чому в бажаному чи потрібному порядку їх видачі з множини варіантів, знайти часткові збіги, якщо відомо лише частину рядка, повернути лише конкретно задане число результатів тощо.

Під час використання PHP всі ці виклики можна спрямовувати безпосередньо до MySQL без необхідності запуску самої програми MySQL чи використання її інтерфейсу командного рядка. Це означає, що для того, щоб знайти необхідний елемент даних, можна зберігати результати в масивах для їхньої обробки й здійснення багатьох пошукових операцій.

Для надання ще більшої потужності MySQL вбудовано додаткові функції, які можна застосовувати для операцій, що найбільш часто використовують, а також для підвищення обробки даних.

JavaScript створено з метою отримання доступу зі сценаріїв до всіх елементів HTML-документів. Це надає засоби для динамічної взаємодії з користувачами, зокрема для перевірки допустимості адрес електронної пошти у формах введення даних, відображення підказок і всього іншого, що завжди має виконуватися на веб-сервері. У поєднанні з CSS JavaScript закладає основу потужності динамічних веб-сторінок, які змінюються миттєво, на відміну від нової сторінки, що повертається сервером.

JavaScriptне є найпростішою для практичного використання мовою програмування. Проте, є організації, які створили численні продукти, що формують таке середовище розробки, де JavaScript перетворюється на більш просту щодо застосування мову програмування. Створені ними програмні продукти необхідні для розробки в середовищі JavaScript, дозволяють спрощувати складні завдання. Ці продукти, крім іншого, мають кросбраузерну сумісність.

За допомогою спеціальної бібліотеки jQuery на сайті ЕСУ реалізовано модулі для представлення інформації, насамперед, це стосується фотогалерей і слайдерів контенту.

Сайт ЕСУ функціонує на веб-сервері Apache, який обслуговує не тільки HTML-файли, він працює з широким спектром файлів — від зображень і Flash-роликів до аудіофайлів формату MP3, файлів RSS-потоків тощо. Apache також підтримує великий арсенал власних модулів, одними з найголовніших є ті, що необхідні для належного забезпечення безпеки.

На сьогодні Facebook є найбільш впливовою соціальною мережею у світі, що б'є рекорди у трафіку. З кожним роком збільшується кількість людей, як проводять час на Facebook. До того ж Facebook є зручною платформою з широкими функціональними можливостями, що дають змогу реалізувати різноманітні маркетингові завдання. Її зручно інтегрувати в корпоративний сайт. У Facebook мало спаму, тому ресурс не набридає користувачам. Порівняно з іншими соціальними мережами, що виникли після створення Facebook, її можна назвати найбільш якісною. Аудиторія мережі — в основному освічені люди, багато з них є експертами й лідерами в різних сферах економіки, політики та культури. Понад 90 % аудиторії — люди, вік яких перевищує 18 років.

Функції сторінки ЕСУ у Facebook: підвищення впізнаваності бренду, зростання авторитетності бренду, розширення цільової аудиторії, залучення нових авторів статей і трафіку на сайт ЕСУ, пошук нових співробітників.

На сторінці Інституту енциклопедичних досліджень у Facebook, користувач матиме можливість відслідковувати інформацію про події, що відбулися в Інституті: фотозвіти з конференцій, у яких брали участь співробітники Інституту, найсвіжіші і найцікавіші новини у царині української і міжнародної енциклопедистики, повідомлення про успіхи та проблеми Інституту тощо. Також через цю сторінку можна буде взаємодіяти швидко й ефективно зі співробітниками закладу: давати поради, обмінюватися думками, допомагати у пошуках матеріалів для статей тощо. Зрештою, користувач матиме змогу долучитися тією чи іншою мірою до створення першої української онлайн-енциклопедії.

Перспективи онлайн-ої ЕСУ такі: наповнення енциклопедії новими статтями та оновлення вже наявних, створення та ведення сторінок в інших засобах зворотного зв'язку, тобто вихід на такі платформи, як Google+ та Twitter, розширення аудиторії сайту, вихід у іншу пошукову систему — Bing, реалізація нових модулів та вдосконалення функціональності сайту.

ЛІТЕРАТУРА

1. MySQL. Руководство администратора. М.: «Вильямс», 2005. — 624 с.
2. Кузнецов М., Симдянов И. Объектно-ориентированное программирование на PHP. — С.-Петербург: «БХВ-Петербург», 2007. — 608 с.
3. Суэринг С., Конверс Т., Парк Дж. PHP и MySQL. Библия программиста. 2-е изд. — Пер. с англ. — М.: «Диалектика», 2010. — 912 с.
4. Зандстра М. PHP: объекты, шаблоны и методики программирования. 3-е изд. — Пер. с англ. — М.: «Вильямс», 2010. — 560 с.
5. Бибо Б., Кац И. jQuery: Подробное руководство по продвинутому JavaScript. 2-е изд. — Пер. с англ. — С.-Петербург: «Символ-Плюс», 2011. — 624 с.

УДК 030:02

Сергій Зворський

*кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
Національна парламентська бібліотека України*

«Українська бібліотечна енциклопедія» — від задуму до практичної реалізації

Розвиток бібліотечної справи в Україні, починаючи з 1991 р., характеризується вивільненням від ідеологем, типових для соціалістичного суспільства, динамічним оновленням теоретичних концепцій та започаткуванням нових напрямів практичної діяльності, покликаних оптимальне функціонування книгозбірень в нових соціальних і економічних реаліях. Розширюється і вдосконалюється терміносистема бібліотечної справи, запроваджуються інноваційні напрями та інформаційні технології діяльності бібліотек як соціальних інститутів, відбувається інтеграція бібліотечної сфери України у світовий інформаційний простір. Можна говорити про якісне вдосконалення бібліотечної сфери України як складної інформаційної системи і в теоретичній і в практичній площинах.

Україна по праву може вважатися однією з найрозвиненіших бібліотечних держав світу: вона має тисячолітню, починаючи з часів Ярослава Мудрого, традицію заснування книгозбірень як скарбниць знань, накопичених людством; розвинену сучасну інфраструктуру — широку мережу бібліотек — наукових, публічних, навчальних, юнацьких, дитячих, спеціалізованих, серед яких є кілька книгозбірень, що входять до числа найбільших у світі; вибудовану систему підготовки і підвищення кваліфікації бібліотечних кадрів; наукові школи бібліотекознавців, бібліографознавців, документознавців; різноманітні фахові періодичні і продовжувані видання; зрештою, Україна інтегрована у міжнародне бібліотечне співтовариство. Розвиток бібліотечної справи і наук документно-комунікаційного циклу в Україні, фахова підготовка провідних співробітників наукових книгозбірень і викладачів профільних ВНЗ нині досягли такого рівня, коли конче постає потреба в систематизації, узагальненні та популяризації суми знань і здобутків у бібліотечній сфері у максимально компактній і загальнодоступній формі. Реалізація такого завдання можлива, зокрема, шляхом укладання спеціальної галузевої енциклопедії.

У світі лише деякі країни мають досвід підготовки і видання бібліотечних енциклопедій — США, Великобританія, Польща, Росія, Німеччина. Прикметно, що майже всі вони входять до першої десятки найбільш економічно розвинених країн світу. В Україні питання про створення власної бібліотечної енциклопедії було ініційоване Національною парламентською бібліотекою України (НПБУ). Починаючи з 2010 р., НПБУ власними силами розпочала практичну реалізацію наукового проекту «Українська бібліотечна енциклопедія» (УБЕ). У складі відділу науково-дослідної роботи НПБУ створено сектор енциклопедичних дослід-

жень, на який покладено завдання: розробити проект концепції УБЕ; сформува-ти Словник енциклопедії; координувати роботу структурних підрозділів НПБУ з підготовки статей; взаємодіяти з іншими книгозбірнями та авторами, що працюють поза НПБУ; здійснювати наукове редагування статей тощо. Проект концепції «Української бібліотечної енциклопедії» пройшов апробацію у структурних підрозділах Національної парламентської бібліотеки України, був оприлюднений на сторінках фахового журналу «Бібліотечна планета» [1] для загального ознайомлення і отримання конструктивних зауважень і пропозицій, схвалений Вченою радою НПБУ. Для авторів, що пишуть статті для УБЕ, наступного року було підготовлено і видано відповідні «Методичні рекомендації» [2], в яких викладено основні форми і методичні прийоми опрацювання і підготовки матеріалів для УБЕ, технічні вимоги, що висуваються до текстів, запропоновано типові схеми статей у рамках тих чи інших тематичних блоків.

Основна мета «Української бібліотечної енциклопедії» (далі — УБЕ) — репрезентація за засадах об'єктивності, науковості аргументованості, бібліотечної справи в Україні в її сучасних адміністративно-територіальних кордонах як важливої складової української культури, науки, освіти, наукове узагальнення й систематизація знань, накопичених у вітчизняній бібліотечній сфері. Важливою метою укладачі УБЕ вважають збереження і примноження національних традицій і особливостей в організації діяльності українських бібліотек, що мають тисячолітню історію хранителів цивілізаційних здобутків. Наприклад, на відміну від російської «Библиотечной энциклопедии» [3], де зроблено спробу схарактеризувати стан бібліотечної справи у більшості країн світу та подати відомості про найвідоміших представників світового бібліотечного руху, до УБЕ не включено інформацію про бібліотечну справу та її видатних репрезентантів поза межами України (виняток — статті про вихідців з України та бібліотечну справу у найбільших осередках української діаспори, скажімо, про Українську бібліотеку ім. Симона Петлюри в Парижі та її багаторічного керівника Івана Рудичіва). УБЕ також подає статті про міжнародні організації та програми, що пов'язані з бібліотечною справою і в роботі яких брала чи бере участь Україна (ЮНЕСКО, ІФЛА — Міжнародна рада бібліотечних асоціацій, БАЄ — Бібліотечна асамблея Євразії, «Пам'ять століть» та ін.).

Первісно передбачалося, що УБЕ буде однотомним спеціалізованим науково-популярним виданням обсягом 100—120 авт. арк. і накладом в 2,5—3 тис. примірників. Загалом в УБЕ планувалося вмістити близько 1200—1500 статей. З огляду на обсяг УБЕ більшість статей мали бути короткими, у формі гасел-визначень, а кількість ілюстрацій — обмеженою. На це авторів статей націлювали і вже згадувані «Методичні рекомендації» [2].

Навесні 2014 р. керівництво НПБУ з урахуванням непростого економічної, політичної, військової ситуації в Україні прийняло принципове рішення про переведення наукового проекту «Українська бібліотечна енциклопедія» з друкованого в електронний формат. Таке рішення вважаємо цілком виправданим, тим більше що тенденція переведення енциклопедій в електронний формат стає світовим трен-

дом. У Росії саме з економічних причин (відсутність коштів на друкування) вихід у світ «Библиотечной энциклопедии» [2] відбувся з трирічним запізненням, хоча економіка РФ з-за постійного зростання цін на експортовані енергоресурси на початку XXI ст. перебувала у набагато кращому стані, ніж українська. Через це, як визнають і самі укладачі «Библиотечной энциклопедии», певна частина інформації, яку викладено у виданні, вже на час друкування виявилась застарілою. Не чекаючи повного завершення роботи над УБЕ, з червня 2015 р. окремі статті вже виставлені для загального безкоштовного користування на сайті НПБУ за адресою: <http://ube.nplu.org/>, де в меню головної сторінки є окрема опція «Українська бібліотечна енциклопедія». Відтепер відбувається постійний процес послідовного наповнення зазначеного інтернет-ресурсу новими статтями.

Переваги УБЕ в електронному форматі є очевидними: загальнодоступність цього інформаційно-довідкового ресурсу (це суттєвий чинник в умовах перманентних обмежених асигнувань на комплектування публічних і наукових книгозбірень), оперативність в інформування користувачів, відсутність затрат на друкування енциклопедії та обмежень в обсязі статей та ілюстративних матеріалів, можливість виставлення статей з більшим обсягом тексту та ілюстративних матеріалів, постійне внесення оновлених статистичних, біографічних, фактографічних, бібліографічних відомостей тощо. Застосування у текстах ключових термінів (їх виділяють кольором) уможливує за потреби зручний миттєвий перехід до інших статей. При необхідності можна здійснювати автоматичний переклад статей на інші мови світу за допомогою відповідних сервісів в мережі Інтернет. У перспективі цілком можливе перетворення УБЕ в мультимедійний ресурс, із залученням різних відео- та аудіоматеріалів.

За цільовим та читацьким призначенням УБЕ адресовано широкому колу читачів: фахівцям бібліотечної та інформаційної сфер, інших напрямів соціогуманітарної діяльності, науковцям, викладачам вищих навчальних закладів, аспірантам, студентам, держслужбовцям, користувачам бібліотек тощо. Знання, акумульовані в УБЕ, покликані давати відповіді на різноманітні питання наукового, освітнього і практичного характеру. Основними критеріями, що покладаються в основу створення «УБЕ», є актуальність, універсальність, науковість, вичерпність та достовірність інформації. Актуальність і суспільна затребуваність підготовки енциклопедії передусім пов'язані з утвердженням інтелектуальної незалежності української нації і держави, усталенням законодавчої і нормативної бази діяльності бібліотек, насамперед прийняттям Закону України «Про бібліотеки і бібліотечну справу» №32/95 від 27.01.1995 р. та його останньої редакції від 21.05.2009 р., інших законів України в інтелектуальній сфері, запровадженням системи державних стандартів України, що стосуються діяльності бібліотек тощо. Критерії універсальності та вичерпності ставлять перед авторами й укладачами УБЕ завдання максимально всебічного розкриття в концентрованій формі основних понять бібліотечної справи та частково суміжних сфер діяльності (права, економіки, інформатики, книгознавства, книжкової справи, архівознавства, документознавства, соціології, психології, педагогіки тощо).

Застосування критерію науковості вимагає від авторів, укладачів, редакторів УБЕ дотримання таких принципів: максимальної об'єктивності у висвітленні стану бібліотечної справи, відстороненості від власних та запозичених упереджених трактувань і оцінок явищ і подій, раціоналістичної (достатньої) обґрунтованості, коли зміст окремої статті має бути виваженим, збалансованим, вичерпним, ґрунтуватися на самокритичності і водночас не містити другорядних, несуттєвих деталей; особливості організації, системності у викладі знань про об'єкт, що описується у статті за певною схемою. Достовірність визначає ступінь об'єктивного, точного відображення подій, фактів, що мали місце в бібліотечній справі України. За структурою основного тексту УБЕ формується на основі окремих статей (гасел) різного обсягу і за алфавітним принципом розташування матеріалів. До енциклопедії включаються статті про: історичне минуле та сучасний стан бібліотечної справи в Україні в цілому та в окремих регіонах; мережі бібліотек за різними типологічними ознаками; великі бібліотеки — науково-методичні, бібліографічні, інформаційні центри у своїй галузі; науково-дослідну, бібліографічну, методичну діяльність бібліотек; бібліотечні фонди; користувачів бібліотек та їх вивчення; бібліотечні кадри; видатних діячів бібліотечної справи; окремі питання суміжних наук та дисциплін (документознавство, книгознавство, інформатика, архівна справа, соціологія); термінологічні аспекти, пов'язані з бібліотечною справою, бібліографією, інформатикою. Загалом у процесі укладання робочого і постійно коригованого словника УБЕ (наразі він включає близько 1300 гасел) сформовано 11 тематичних розділів (блоків), більшість з яких перелічено вище.

Найбільш складними і багатоаспектними вбачаються статті історико-регіонального змісту, об'єднані в тематичний блок «N-ська область. Бібліотечна справа». Незважаючи на те, що майже в усіх областях України в останні 20—25 років помітно активізувалась науково-дослідна робота з вивчення історії окремих бібліотек та бібліотечної справи на рівні окремих районів і міст, в цілому на обласному рівні узагальнюючі дослідження з цієї теми досі не проводились, відповідно бракує й напрацювань, наукових публікацій, баз даних як джерельної бази для написання розгорнутої статті про зародження, становлення, розвиток і перспективи бібліотечної справи, мереж книгозбірень різного відомчого підпорядкування в тій чи іншій області. З урахуванням «енциклопедичного буму» в Україні, появою окремих галузевих енциклопедій і енциклопедичних словників соціогуманітарного спрямування, зокрема з книгознавства, інформатики тощо, в УБЕ відображено головним чином лише основні поняття цих та інших суміжних з бібліотечною справою галузей.

Залежно від типу й змісту статей вони мають різний обсяг. Великими (до 0,5 авт. арк.) є узагальнювальні статті, що відображають поняття, яким властиві багатогранність характеристик, ієрархічність структури, широкий соціальний чи історичний контекст. Середніми за обсягом (до 0,25 авт. арк.) є статті оглядового чи довідкового характеру. Статті-дефініції, завдання яких дати роз'яснення певного терміна, є короткими, до 5 речень. До всіх узагальнювальних та до більшості оглядових і довідкових статей додано пристатейну бібліографію. Хоча УБЕ започат-

ковувалась за ініціативою НПБУ і силами її співробітників, проте укладачі енциклопедії прагнуть залучити до написання статей якомога більшу кількість авторів, насамперед тих, хто має досвід практичної, наукової і публікаційної діяльності, з усіх областей України. У цьому напрямі проводять активну роз'яснювальну роботу, яка вже має позитивні результати. Активно надходять статті від представників професорсько-викладацького складу Харківської державної академії культури, Рівненського державного гуманітарного університету, провідних спеціалістів національних, великих наукових книгозбірень, обласних універсальних наукових бібліотек. Тому вже зараз можна стверджувати, що УБЕ стане дійсно загальноукраїнською енциклопедією.

Як свого часу вихід у світ загальних (універсальних) енциклопедій, їх обсяг і глибина наповнення свідчив про рівень розвитку знань та інтелектуальний потенціал держави і певною мірою був мірилом її престижу й авторитету, так і галузеві енциклопедії нині є свідченням належного рівня розвитку певної суспільної сфери. Тому реалізацію наукового проекту під назвою «Українська бібліотечна енциклопедія» варто розглядати як прагнення бібліотечної спільноти держави зробити істотний внесок у наукове узагальнення накопиченої суми знань у бібліотечній сфері, уніфікацію бібліотечно-інформаційної термінології, розвиток міжнародних культурних та наукових зв'язків.

Зрештою, УБЕ можна розглядати одним зі складників долучення України до процесів глобалізації та уніфікації бібліотечно-інформаційної сфери, а також свідченням зрілості бібліотек як соціокультурних інститутів, бібліотечної справи в державі і її виходу на якісно новий рівень розвитку. УБЕ також сприятиме утвердженню позитивного міжнародного іміджу України як держави з багатими культурними традиціями і здобутками.

ЛІТЕРАТУРА

1. Концепція «Української бібліотечної енциклопедії» // Бібліотечна планета. — 2011. — № 1. — С. 30—32. — <http://profy.nplu.org/file/lp-51.pdf/>.
2. Методичні рекомендації для авторів «Української бібліотечної енциклопедії» / Уклад.: С. Л. Зворський, Л. М. Любаренко, Г. П. Нелипа. — К., 2012. — 28 с. — <http://nplu.org/storage/doc/Osn.doc/>.
3. Библиотечная энциклопедия / Глав. ред. Ю. А. Гриханов. — М., 2007. — 1300 с.

УДК 030(470)

Анастасия Корочкина

Научно-издательский комплекс «Башкирская энциклопедия»

История и перспективы развития российской региональной энциклопедистики

Истоки региональной энциклопедистики в нашей стране прослеживаются с 1920—30-х гг., когда в результате бурного развития краеведческих исследований в различных частях Советского государства возникают планы по созданию энциклопедий отдельных регионов. Однако этим планам во многом суждено было остаться нереализованными, большинство изданий не были выпущены в свет, сохранились лишь словники, концептуальные положения будущих энциклопедий, протоколы заседаний комиссий по их созданию и др. В наиболее полном объёме проект по созданию энциклопедии был реализован в Сибири. В конце 20-х — начале 30-х гг. было выпущено 3 из 4 запланированных томов «Сибирской советской энциклопедии» (4-й том опубликован в 1992 г. в Нью-Йорке). Территориальные рамки издания охватывали довольно обширный Сибирский край (образован в 1925; в 1930 разделён на Западно-Сибирский и Восточно-Сибирский), Приуральскую часть (бывшая Тобольская губерния), Степной край (бывшие Акмолинская и Семипалатинская губернии), Дальневосточный край, Бурято-Монгольскую Республику, Якутскую Республику. Решение о создании «Уральской советской энциклопедии» было принято Уральским обкомом ВКП(б) в мае 1930 г. В 1931 г. вышел «Словник-проспект Уральской советской энциклопедии», а в 1933 — 1-й том. Однако последующие тома так и не были выпущены. Подобная судьба выпала на долю «Дальневосточной советской энциклопедии». В архивах сохранились протоколы заседаний комиссии по созданию энциклопедии, проекты словника, варианты статей, однако в свет издание так и не было выпущено [1]. Причины незавершённости этих и других энциклопедических проектов того времени связаны с разгромом краеведческого движения и репрессиями против исследователей-краеведов второй половины 30-х гг.

В конце 50-х — начале 60-х гг. региональная энциклопедистика возрождается. В 1957 г. был выпущен энциклопедический справочник «Ленинград», посвящённый 250-летию основания города, в 1980 г. издана энциклопедия «Москва». В 1960—80-х гг. вышел целый ряд энциклопедий союзных республик СССР (в 1959—65 «Украинская Советская энциклопедия», в 1969—75 «Белорусская советская энциклопедия», в 1968—76 «Эстонская советская энциклопедия», в 1970—81 гг. «Молдавская советская энциклопедия», в 1976—87 «Азербайджанская советская энциклопедия» и др.). В то же время в ряде регионов РСФСР предпринимаются попытки создать собственные энциклопедии. Так, например, в Чувашии в марте 1963 г. директор Научно-исследовательского института при Совете Министров республики И. Д. Кузнецов провёл заседание инициативной группы по подготовке

«Чувашской Советской энциклопедии». В её состав вошли видные учёные, деятели культуры и искусства, а также представители Чувашского книжного издательства, редакторы республиканских средств массовой информации. К 1968 г. был составлен проект словника «Чувашского краеведческого энциклопедического словаря», однако рассмотрение его затянулось, а в 1970 г. работа была свёрнута со ссылкой на решение ЦК КПСС, в котором осуждалось увлечение выпуском различных энциклопедических изданий узкого профиля [2].

В конце 80-х — начале 90-х гг. региональная энциклопедистика переживает возрождение. В результате демократизации общественной жизни начался выпуск краеведческих изданий, региональных энциклопедий. Процесс этот во многом нашёл поддержку у руководителей регионов, особенно национальных республик, автономных округов. Данному явлению способствовала историческая ситуация: принятие деклараций о суверенитете в национальных республиках Российской Федерации, желание осмыслить историческое развитие региона, найти основу для дальнейшего роста и становления в качестве более или менее самостоятельного образования. Энциклопедии создавались на материалах краеведческих и научных исследований, формировались авторские и редакторские коллективы, получившие различные организационно-правовые формы. Во многих регионах энциклопедии создавались при академических научных центрах, высших учебных заведениях: «Энциклопедия Алтайского края» (1995—96), энциклопедия «Барнаул» (2000) при Алтайском государственном университете, энциклопедия «Бийск» (2009) — Бийском педагогическом университете имени В. М. Шукшина, «Экономика Архангельского Севера» (2006) — Архангельском государственном университете, «Энциклопедия Верхнемамонского района Воронежской области» (2004), «Воронежская энциклопедия» (2009) — Воронежском государственном университете, «Археологическая энциклопедия Волгоградской области» (2009) — Волгоградском государственном университете, «Геологические памятники Пермского края» (2009) — Горном институте УрО РАН совместно с Пермским отделением Российского минералогического общества, «Уральская историческая энциклопедия» (1998, 2000), энциклопедии «Екатеринбург» (2002), «Город Снежинск» (2009), «Город Лесной» (2012) — Институте истории и археологии Уральского отделения РАН, энциклопедия «Еврейская автономная область» (1999) — Институте комплексного анализа региональных проблем Дальневосточного отделения РАН, «Энциклопедия Забайкалья: Читинская область» (2000—06) — Читинский институт природных ресурсов, экологии и криологии Сибирского отделения РАН, «Чувашская энциклопедия» (2006—11) — Чувашском государственном институте гуманитарных наук и др. Ряд энциклопедий созданы сотрудниками учреждений культуры: «Музыкальная энциклопедия Алтайского края» (2011) — Государственным музеем истории литературы, искусства и культуры Алтая, энциклопедия «Рубцовск» (2007) — Центральной городской библиотекой г. Рубцовск, «Воронежская историко-культурная энциклопедия» (2006) — Центром духовного возрождения Чернозёмного края и др. Ещё одной формой реализации энциклопедических проектов стали специализированные издательства. Среди них издательство «Большая Российская энциклопедия» (до

1992 — издательство «Советская энциклопедия»), научно-издательский комплекс «Башкирская энциклопедия». По опыту последней в настоящее время формируется специализированное издательство в Республике Саха (Якутия).

Большинство энциклопедических изданий охватывают границы конкретного субъекта Российской Федерации. Хотя встречаются издания, посвящённые более крупным географическим областям: «Большой энциклопедический словарь Сибири и Дальнего Востока», «Литература и писатели Сибири», «Урал: иллюстрированная краеведческая энциклопедия», «Уральская историческая энциклопедия» и др. По подсчётам сотрудников Российской национальной библиотеки в настоящее время в России издано 574 региональных энциклопедий в 79 субъектах [3].

Среди субъектов РФ 52 имеют универсальные региональные энциклопедии, в том числе республики Башкортостан, Коми, Мордовия, Татарстан, Удмуртия, Чувашия, Забайкальский край, Челябинская область. В указанных регионах действуют специально созданные учреждения или подразделения, которые занимаются непосредственно созданием энциклопедий: научно-издательский комплекс «Башкирская энциклопедия» в РБ, отдел «Научный архив и энциклопедия» в Республике Коми [4], НИИ гуманитарных наук в Мордовии [5], Институт Татарской энциклопедии в РТ [6] и т.д. Поэтому с завершением выпуска универсальных энциклопедических изданий о регионе их создатели приступили к созданию тематических, отраслевых энциклопедий, электронных версий универсальных энциклопедий. При этом Башкортостан и Татарстан активно продолжают издание многотомных энциклопедий на языках коренных народов. Энциклопедисты Коми помимо универсальной энциклопедии о регионе в целом, выпустили и энциклопедию Сыктывкара. Ещё одним направлением развития энциклопедистики в регионах Российской Федерации является жанр биографической энциклопедии; 23 субъекта такие энциклопедии уже издали (Оренбургская область, Санкт-Петербург, Москва, Воронежская и Самарская области и др.). Несмотря на такое большое количество региональных энциклопедий следует отметить, что до сих пор в сфере региональной энциклопедистики в России остаются некоторые проблемы. Они в основном касаются организационной, методической и политической областей. Поскольку в каждом субъекте складывалась своя организационная структура по созданию энциклопедии региона, а также в силу отсутствия координационного центра, который руководил бы работой энциклопедистов, каждому субъекту приходится заново решать те задачи, которые другие уже, возможно, решили, в частности, методического характера. Отсутствие единого организационного центра обуславливает отсутствие единой методики и методологии работы над подобного рода изданиями. Поэтому регионы, которые только приступают к работе, не всегда могут сразу правильно оценить объём работы, определиться со сроками реализации проекта, а также должным образом наладить взаимодействие между авторами, редакторами, рецензентами и другими участниками процесса создания энциклопедии. Конечно, отчасти в решении этих задач может помочь обмен опытом в рамках научно-методических семинаров, научно-практических конференций, однако в силу различных организационных подходов опыт одного региона не всегда на 100% применим к

другому. Дело также осложняется политической ситуацией в стране. В начале 1990-х годов на волне «парада суверенитетов» регионы получили шанс не только выстраивать самостоятельную экономическую и социально-культурную политику, но и осмысливать своё место в российской и мировой цивилизациях посредством региональных энциклопедий и других краеведческих изданий. Этому зачастую покровительствовали политические лидеры регионов. Однако в связи с изменением политической ситуации в Российской Федерации в 2000-е гг. (укрепление вертикали власти, приведение регионального законодательства в соответствие с федеральным и др., что фактически и юридически сворачивало прежнюю политику в рамках лозунгов о суверенитете отдельных субъектов федерации) меняется и ситуация в региональной энциклопедистике. В одних регионах вся деятельность сводится к изданию конкретной энциклопедии (Республика Алтай), в других созданные в 1990-е гг. учреждения (подразделения), осуществляющие подготовку энциклопедических изданий, вынуждены работать в условиях сокращения финансирования со стороны региональной власти, оптимизации, сокращения штата и других преобразований. В связи с этим становится очевидным, что необходимо пересматривать старые принципы работы и перестраиваться в соответствии с изменяющимися условиями.

При этом необходимо отметить, что региональная энциклопедистика — положительное явление, позволившее представить историю и культуру Российской Федерации полнее и многограннее. Однако, возможно, создавать слишком крупные организации, занимающиеся подготовкой и изданием энциклопедий, в каждом регионе нецелесообразно. Важнее отработать методику, разработать принципы взаимодействия между всеми участниками процесса создания энциклопедий. Поэтому видится более перспективным создание ряда крупных центров региональной энциклопедистики в РФ, которые оказывали бы методическую и организационную помощь тем, кто хочет создать энциклопедию (любого вида, на любую тему). Это ведёт к тому, что характер деятельности специалистов в области энциклопедистики несколько меняется. В частности, им предстоит быть в большей степени методистами, а также рассматривать более широкий круг научных проблем, не ограничиваясь рамками одного региона. Данное обстоятельство, в конечном итоге, может послужить основой для создания региональных энциклопедий, территориальные рамки которых не ограничиваются только одним субъектом федерации (например, энциклопедии Урала, Сибири, Дальнего Востока), рассмотреть субъекты в их взаимосвязи и взаимодействии, и при этом избежать перекосов в сторону того субъекта, который выступит организатором подобного издания (как, например, получилось с «Уральской исторической энциклопедией», где доминируют события и факты, связанные с г. Екатеринбургом и Свердловской областью, а другие территории, которые также ассоциируются с Уралом, остаются в тени).

Опыт российских энциклопедистов также востребован на постсоветском пространстве. Большинство бывших республик СССР имели собственные энциклопедии, выпущенные ещё в советский период. В настоящее время для многих актуальной остаётся задача создания таких энциклопедий с позиций сегодняшнего дня. Поэтому опыт российских регионов может быть чрезвычайно полезен, особенно

это касается тех, которые в силу исторических и культурных особенностей развития были близки к современным государствам СНГ и Балтии. В связи с этим представляется, что научный потенциал учреждений, занимающихся выпуском региональных энциклопедий, не исчерпывается лишь выпуском новых энциклопедий своего региона (субъекта РФ). Он может быть реализован также в практике консультаций по вопросам составления методики и словника или даже полной организации работы по созданию энциклопедических изданий других регионов.

В целом можно отметить, что энциклопедистика в регионах России продолжает развиваться, в ней появляются новые тенденции, нарабатывается методика создания различных типов энциклопедических изданий (отраслевые, тематические, персональные энциклопедии). Однако, на наш взгляд, стоит продолжать работу по обмену опытом, проведение научных конференций, методических семинаров, созданию структуры, координирующей деятельность энциклопедистов, а также расширять представительство на рынке услуг по созданию энциклопедий других регионов и государств (разработка методики, создание словника, организация работы с авторами, рецензентами и др.). Ещё одним важным обстоятельством является необходимость научного обеспечения развития российской энциклопедистики. В настоящее время научные исследования, посвящённые современным энциклопедиям и энциклопедистике, организованы не на должном уровне. Подобные научные исследования с привлечением к ним специалистов различных областей знания (историков, философов, филологов, социологов, экономистов, педагогов, книговедов и др.) оказали бы плодотворное влияние на развитие отечественной энциклопедистики [7].

ЛИТЕРАТУРА

1. Путеводитель по фондам Государственного архива Хабаровского края и его филиала в городе Николаевске-на-Амуре: в 2 т. — Т. 1. — Хабаровск, 2005.
2. Григорьев В. С. Научно-организационные аспекты подготовки региональной энциклопедии (по материалам Чувашской энциклопедии) // Региональные энциклопедии: проблемы общего и особенного в истории и культуре народов Среднего Поволжья и Приуралья: материалы научно-практической конференции (20—22 сент. 2006 г.). — Казань, 2007. — С. 47—56.
3. Региональные энциклопедии России: Библиографический указатель // www.nlr.ru/res/erubl/rue/index.html/.
4. Бровина А. А., Рощевская Л. П. Энциклопедические проекты в Республике Коми // Українська енциклопедистика: Матеріали Третьої міжнародної наукової конференції 22—23 жовтня 2013 року, м. Київ. — К., 2014. — С. 26—34.
5. Научно-исследовательский институт гуманитарных наук при Правительстве Республики Мордовии: веб-сайт // www.niign.ru/.
6. Институт Татарской энциклопедии АН Республики Татарстан: веб-сайт // www.ite.antat.ru/.
7. Ряховская М. А. Региональные энциклопедии России: история и современные тенденции развития: диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук. — Челябинск, 2013.

УДК 030(478)

Константин Манолаке

*кандидат политических наук, доцент, генеральный директор,
Центральная научная библиотека «Андрей Лупан» АН Молдовы*

Ион Ксенофонтов

*кандидат исторических наук,
Центральная научная библиотека «Андрей Лупан» АН Молдовы*

Академик Иосиф Вартичан (1910—1982), главный редактор «Молдавской советской энциклопедии» (1974—1982)

Учредительное заседание Академии наук МССР (далее — АН МССР) состоялось 2 августа 1961 г. Одним из 11 академиков-основателей Академии был Иосиф Вартичан. Кем же был этот ученый и чем он заслужил право быть назначенным членом-учредителем высшего научного учреждения республики? Биография советского ученого говорит сама за себя.

Иосиф Вартичан родился 22 сентября 1910 г. в селе Оницкань, в настоящее время — Криуленского района Республики Молдова, в семье молдавских интеллигентов. С 1931 года работал в качестве корректора, переводчика, цензора и заместителя главного редактора в ряде периодических изданий. В 1937—1941 гг. учился в Ленинградском государственном педагогическом институте им. А. И. Герцена (диплом № 574092) по специальности русский язык и литература. Между 1946—1949 гг. проходил аспирантуру в Институте языкознания АН СССР. В соответствии с постановлением Научного совета от 1 июля 1949 года (протокол №7) был удостоен степени доктора филологии (диплом № 00641). Название диссертации было: «Специфика языка в первой напечатанной молдавской книге, *Казаниш* Варлаама, 1643». Его научными руководителями были профессор романских языков М.В. Сергиевский (1892—1946), а после его смерти — академик В.Ф. Шишмарев (1874-1957). Непродолжительное время сотрудничал с Департаментом молдавских изданий при Военном издательстве народного комиссариата обороны (с 1944 по 1945). В 1945 году работал редактором журнала «Октябрь». В 1949—1952 гг. занимался преподавательской деятельностью, был завкафедрой, затем деканом (март 1950—1952) Кишиневского государственного университета (в настоящее время — Молдавский государственный университет). 19 ноября 1951 года Вартичану была присвоена ученая степень доцента на кафедре молдавского языка и литературы. Читал лекции по истории молдавской литературы и молдавско-славянской палеографии XIV-XVI веков.

С сентября 1950 г. вплоть до своей смерти работал в АН МССР. В рамках этого учреждения занимал несколько должностей: старший научный сотрудник (12.IX.1950—31.VIII.1952, по совместительству; 01.IX.1952—20.XII.1954 — штат-

ный сотрудник), начальник отдела в Институте истории, языка и литературы (21. XII.1954—04. III.1958). Интересен тот факт, что старшим научным сотрудником он был официально назначен 18 октября 1952 года, однако признан таковым лишь 24 сентября 1956 года, в соответствии с решением Президиума Академии наук СССР по специальности «молдавский язык и литература». Исполнял должность директора Института языка и литературы Молдавского филиала АН СССР (05. III.1958—01. VIII.1961) и, по совместительству, руководителя Центра по литературе в рамках этой организации (до 06. XII.1961). В качестве директора был подтвержден лишь 26 сентября 1958 г., на основании резолюции № 630, подписанной академиком А. Н. Несмеяновым, президентом Академии наук СССР, а также академиком А. В. Топичевым, ученым секретарем института¹. В результате новой организационной структуры АНМССР, Иосиф Вартичан был назначен академиком-координатором Отделения социальных наук (02. VIII.1961—18.02.1974), переназначен на эту должность 27 декабря 1965 г. и 5 января 1970 г.), затем назначен вице-председателем АН МССР (05. I.1970—18.02.1974).

Иосиф Вартичан является автором более 150 исследований и статей по вопросам «молдавского» языка и литературы, опубликованных в Кишиневе, Москве и т. д., научных направлений, которые гармонично сочетались с требованиями, выдвигавшимися советскими властями в отношении науки данного периода. Изучал творчество таких писателей, как М. Андриеску, Г. Асаки, Д. Кантемир, К. Кошэрэу, К. Доброджану-Геря, А. Матеевич, А. Хашдеу, Т. Роман и др. Являлся соавтором и редактором при разработке изданий, посвященных актуальным в то время вопросам, таким как дружеские молдавско-русско-украинские отношения, молдавская история и литература и т. д. Благодаря этим направлениям исследований, И. Вартичан вписался в осуществление директивы бюро ЦК Компартии МССР от 15 апреля 1969 года, призывающей к исследованию Институтом языка и литературы АН МССР «ряда важных теоретических вопросов, связанных с современной молдавской литературой, молдавско-русско-украинскими отношениями в советский период»².

Работал главным редактором газеты «Молдавский язык и литература» (1958-1977) и членом редколлегии научных изданий «Научный вестник Молдавского филиала Академии наук СССР», «Научный вестник Института истории, филологии и литературы» и «Научный вестник Молдавского государственного университета». Был членом редколлегии Государственного комитета Совета министров по издательствам. В 1964 г. был назначен председателем редакционной и издательской коллегии АН МССР. Внес свой вклад в строительство типографии АН МССР.

Был научным руководителем 10 кандидатов в доктора наук, специализировавшихся в молдавской литературе, а также референтом ряда диссертаций, защищенных при Молдавском государственном университете и Академии наук Украинской

¹ Центральный научный архив АНМ (далее — ЦНА АНМ), Фонд 1, инв. 3, папка. 7694, с. 63.

² Архив общественнополитических организаций РМ (далее — АОПОРМ), Фонд 51, инв. 30, папка. 10, с. 14-20; Elena Negru, Gheorghe Negru, „Cursul deosebit” al României și supărarea Moscovei: Disputa sovieto-română în campaniile propagandistice antiromânești din RSSM (1965—1989): Studiu și documente, Кишинэу, CEPUSM, 2013, том 1, док. № 77, с. 322.

ССР. В научно-исследовательских и туристических целях посетил Францию (15.IV.1965-05.V.1965), Италию (15.IV.1967-05.V.1967, вместе с супругой Дианой Войцехович), Румынию (январь 1968 г., Международный конгресс романистов), Венгрию (08.X.1969-28.X.1969)³.

Параллельно с научной работой был также политическим, общественным и культурным деятелем. Являлся секретарем Политбюро Молдавского филиала Академии наук СССР (с 1952 года), членом Кишиневского городского совета (1954—1959) и Красноармейского отдела кишиневской Коммунистической партии, членом Президиума республиканского общества политического и научного просвещения, председателем Республиканского общества «Наука», членом ЦК КПСС (1945), членом Пушкинской комиссии, членом Молдавской комиссии по защите мира. В одной из характеристик И. Вартичяна, подписанной 31.X.1955 А. Т. Борщом, директором Института истории, языка и литературы Молдавского филиала Академии наук СССР, а также В.С. Зеленчуком, партийным секретарем, и К.Ф. Поповичем, председателем Комитета профсоюзов, уточняется, что «товарищ Вартичан обладает должной научной подготовкой и последовательно повышает свой теоретическо-концептуальный уровень».⁴

Несмотря на хвалебные характеристики, Вартичан подвергся критике в одной из характеристик, поскольку сотрудник возглавляемого им Отделения молдавской литературы, Василе Коробан, в свою очередь был подвергнут резкой критике со стороны партийных и научных структур по причине «серьезных идеологических просчетов в научных изданиях Института»⁵.

Депутат, затем председатель Верховного Совета Молдавской ССР (1959). Удостоен почетного звания «Заслуженный гражданин», дважды награжден орденом «Трудового Красного Знамени» (1949, 1967), орденом «Дружбы народов», медалью «За отвагу» (1945), значком «Почетный работник государственного образования МССР», значком «Почетный издательский работник». В начале 1970-х годов И. Вартичан добился карьерного роста благодаря распространению партийной идеологии в науке и образовании, для чего прочел ряд лекций в Кишиневе и районных центрах МССР. Это был период, в который говорилось о «процветающей молдавской культуре, национальной по форме и социалистической по содержанию»⁶. Его самая громкая пропагандистская лекция была прочитана в Кишиневском политехническом институте им. Сергея Лазо 9 декабря 1970 г. Докладная записка, представленная в ЦК Компартии МССР указывала на то, что при прочтении данной лекции в рамках учреждения «были допущены явно враж-

³ ЦНААНМ, Фонд 1, инв. 3, папка. 7694, с. 5.

⁴ *Ibidem*, с. 20.

⁵ Литературный критик Василе Коробан (14.II.1910—18.II.1984) возражал против идеологического подчинения науки в МССР. См.: Mihai Cimpoi (coord.), Vasile Coroban, un arbitru într-o lume a arbitrarului / Colecția „Personalități inotorii, Chișinău, Editura „Știință”, 2010, 323 стр.; Larisa Turea, Vasile Coroban, omagiat la baștină, în *Timpul*, 11 martie 2010, în <http://www.timpul.md/articol/vasile-coroban-omagiat-la-bastina-7227.html> (просмотрено: 08.06.2015).

⁶ Ion Xenofontov, *Mișcarea națională din RSS Moldovenească în istoriografie: premise, evoluție, consecințe*, în „Sfârșitul regimurilor comuniste. Cauze, desfășurare, consecințe”. *Lucrări prezentate la Simpozionul internațional „Sfârșitul regimurilor comuniste. Cauze, desfășurare, consecințe”*. Făgăraș-Sâmbăta de Sus, 25-28 iunie 2009, Cluj-Napoca, Argonaut, 211, с. 390.

дебные, националистические, прорумынские действия, задавались заранее подготовленные, анонимные вопросы, с отчетливым намерением дестабилизировать обстановку в аудитории»⁷. В том же 1971 г., на научной конференции, посвященной языку, была предпринята попытка запугать тех, кто утверждал, что речь идет об одном и том же литературном языке⁸. За свою плодотворную деятельность в рамках научной сессии «Марксистско-ленинская наука и борьба против современного антикоммунизма, против реакционных фальсификаций опыта национально-государственного строительства в СССР» был отмечен акад. Якимом Гросулом, председателем АНМССР⁹.

Оценив амбиции И. Вартичяна в области идеологии и политики продвижения советской науки, руководство освободило его от должности вице-председателя и академика-координатора АН МССР и позволило ему сосредоточиться непосредственно на деятельности главного редактора Молдавской советской энциклопедии (далее — МСЭ)¹⁰.

Здесь необходимо представить данное учреждение, которое Вартичян возглавлял вплоть до своей смерти (13 мая 1982). 2 ноября 1966 г. ЦК Коммунистической партии МССР и Совета министров МССР вынесли постановление об издании четырех томов МСЭ и двуязычного энциклопедического издания «МССР». Общий тираж был намечен на уровне 40 000 экземпляров, а объем работы — 300 издательских листов. Цена одного тома энциклопедии должна была составить 4,75 руб.

Главная редакция МСЭ была основана при Президиуме АН МССР наук и возглавлялась ее полномочным членом и член-корреспондентом АН СССР Якимом Гросулом¹¹.

Советские власти держали под неусыпным контролем состав редакционного совета МСЭ. Таким образом, совместным решением ЦК Компартии МССР и Совмина МССР, 28 июля 1969 г. А. Аблов был назначен заместителем редактора в области естественных наук, В. Ермурацкий, Б. Лазаренко и А. Тимуш были включены в состав редакционной коллегии, а А. Медведев и П. Дариенко исключены из ее состава, на том основании, что они «больше не работают на территории республики»¹².

Особое внимание уделялось кадровой политике МСЭ. На 1967 г. было предусмотрено 25 штатных сотрудников, а в последующие годы планировалось уве-

⁷ АОПОРМ, Фонд 51, инв. 32, папка. 64, с. 80-93; Elena Negru, Gheorghe Negru, *Construcarea naționalismului în RSSM la începutul anilor '70. Cazul Institutului Politehnic*, în „Destin românesc. Revistă de Istorie și Cultură”, Serie nouă, 2011, nr. 4 (74), pp. 123-130; Elena Negru, Gheorghe Negru, „*Cursul deosebit*” al României..., том. 1, док. № 113, с. 509

⁸ Alexandru Dârul, Ion Ețco, *Cum a fost impusă „limba moldovenească” la est de Prut*, в „Limba română este Patria mea: studii, comunicări, documente”, Chișinău, Casa Limbii Române, 2007, стр. 140.

⁹ ЦНААНМ, фонд 1, инв. 3, папка. 7694, с. 94.

¹⁰ В работе *Membrii Academiei de Științe a Moldovei: Dicționar (1946—2006)*, Chișinău, Știința, 2006, с. 153-154, допущены ошибки, касающиеся биографии И. Вартичяна. См. ЦНА АНМ, Фонд 1, инв. 3, папка. 7694, с. 1-128

¹¹ АОПОРМ, Фонд 51, инв. 28, папка. 6, с. 5.

¹² *Ibidem*, с. 44.

личение числа исследователей: в 1968 г. — 110 единиц, в 1969 г. — 120¹³. В 1971 году учреждение включало 15 специализированных контрольных научных редакций (пять редакций возглавляли члены партии), шесть отделов и вспомогательных отделений, которые включали свыше 100 сотрудников. Лишь три сотрудника МСЭ имели научную степень. Некоторые области знаний находились в ведении неспециалистов¹⁴. Авторы энциклопедий должны привлекаться из числа «ученых и специалистов республик всех областей знаний, из членов творческих союзов, активных членов коммунистической партии, советов комсомола»¹⁵.

В соответствии с постановлением Бюро ЦК Компартии МССР от 22 июня 1971 г. под грифом «совершенно секретно», А.И. Тимуш, и.о. заместителя главреда МСЭ, получил выговор. Президиуму АН МССР и комитету партии было указано на необходимость дополнения главного издательства МСЭ «компетентными, политически зрелыми специалистами», а также на необходимость укрепления советского патриотизма и духа пролетарского интернационализма и нетерпимости к любой форме враждебной идеологии. В документе также предусмотрена необходимость повышения качества материалов для очередных томов МСЭ, рекомендована оценка событий с классовых позиций, критика буржуазных теорий, развенчивание националистических теорий. Требовалось объяснение сути «многовековых уз дружбы молдавского народа с русским и украинским народами, равно как и с другими народами союзных республик»¹⁶. На фоне обострения кадровой политики и политико-идеологических и национальных вопросов, было принято решение о назначении штатного главреда, который «заботился» бы о надлежащей организации МСЭ. В этом смысле, идеологически «подкованный» И. Вартичан представлялся подходящим кандидатом. Главным редактором первых трех томов МСЭ стал историк Яким Гросул, председатель АН МССР, за которым последовал И. Вартичан, назначенный на эту должность 14 февраля 1974 г. в рамках Общего собрания АН МССР¹⁷ и подтвержденный постановлением № 77 от 15 марта 1974 г. ЦК Компартии и Совмином МССР¹⁸.

В общем и целом, биография академика Йосифа Вартичана находится на пересечении науки, идеологии и политики Молдавской ССР, являя пример научного деятеля, который полностью соответствовал «своему времени».

¹³ *Ibidem*, с. 6.

¹⁴ АОПОРМ, Фонд 51, инв. 32, папка 64, с. 99-106; Elena Negru, Gheorghe Negru, „Cursul deosebit” al României..., док. № 114, с. 516, 520.

¹⁵ АОПОРМ, Фонд 51, инв. 28, папка 6, с. 6.

¹⁶ АОПОРМ, Фонд 51, инв. 32, папка 64, с. 29-31; Elena Negru, Gheorghe Negru, „Cursul deosebit” al României..., док. № 116, с. 533.

¹⁷ ЦНА АНМ, Фонд 1, инв. 3, папка 7694, с. 3.

¹⁸ АОПОРМ, Фонд 51, инв. 35, папка 8, с. 54.

УДК 030(478)

Константин Манолаке

*кандидат политических наук, доцент, генеральный директор,
Центральная научная библиотека «Андрей Лупан» АН Молдовы*

Ион Ксенофонт

*кандидат исторических наук,
Центральная научная библиотека «Андрей Лупан» АН Молдовы*

Ученые-основатели Академии наук Молдовы. Энциклопедический подход

В послевоенный период в советской Молдове разворачивался интенсивный процесс институционализации системы организации и управления наукой и ее научно-исследовательской сети. В 1945 г. при Госкомитете планирования был создан Научно-технический совет, отвечавший за организацию исследования ресурсов местного сырья и производственных мощностей и за консультацию правительственных органов по вопросам восстановления экономики. Также был запущен процесс создания специализированных научных учреждений и их сетей.

12 июня 1946 г. была создана Молдавская научно-исследовательская база АН СССР, которая включала в себя Институт истории, языка и литературы и семь отделений¹. В конце 1950-х годов, МССР была единственной республикой Советского Союза, в которой не существовало собственной академии наук, соответственно став последней союзной республикой, в которой таковая академия учредилась. Для сравнения, в прибалтийских республиках академии наук советского образца были официально созданы после заключения договора о ненападении между Германией и СССР (Пакт Молотова — Риббентропа). Так, Литовская академия наук была создана 16 января 1941 г., Эстонский академический центр (созданный 28 января 1938 г.) после присоединения к СССР был ликвидирован 17 июля 1940 г. и реорганизован по советской модели 28 июня 1945 г., а в Латвии академия наук была создана 14 февраля 1946 г.².

В период, предшествовавший образованию Молдавской академии наук, руководители МССР утвердили ряд выдающихся деятелей науки, культуры и экономики в качестве членов и член-корреспондентов высшего научного учреждения республики. Так, 29 ноября 1960 г. ЦК Компартии МССР и Совмин МССР приняли решение утвердить Иосифа Константиновича Вартичяна «из состава ученых — кандидатов в доктора наук и докторов наук, заслуженных деятелей куль-

¹ Ion Jarcuțchi, Constantin Manolache, Ion Xenofontov, *Știința în Republica Moldova: file de istorie (I)*, în „Enciclopedica. Revistă de istorie a științei și cercetări enciclopedice”, 2013, № 1 (4), стр. 12.

² Ion Xenofontov, Lidia Prisac, *File din activitatea Institutului de Istorie, Limbă și Literatură al Bazei/Filialei Moldovenești a AȘ a URSS (1946—1958)*, в „Enciclopedica. Revistă de istorie a științei și cercetări enciclopedice”, 2013, № 2 (4), стр. 48.

туры и науки» в качестве члена АНМ³.

Первыми 11 членами (академиками) Академии наук Молдовы (АНМ) были назначены: А. Аблов, В. Андрунакевич, В. Червинский, И. Гросул, П. Дворников, Б. Лазаренко, Г. Лазуревский, А. Лупан, И. Принц, А. Спасский, И. Вартичан. Г. Чалый, Н. Корлэтяну, И. Дикусар, Л. Дорохов, Н. Фролов, М. Ярошенко, А. Коварский, И. Ляликов, К. Морару, И. Петров, М. Радул, Е. Руссев, П. Унгуряну были назначены членами-корреспондентами. Ниже представлены номинальный состав ученых-основателей АН МССР (в дальнейшем — АНМ) и некоторые биографические сведения о них.

1. Аблов, Антон (16 августа 1905, Одесса, Украина — 18 мая 1978, Кишинэу) — химик, научная специализация: неорганическая химия, химия сложных комбинаций. Доктор химических наук (1944), профессор (1945).

2. Андрунакевич, Владимир (3 апреля 1917, Санкт-Петербург, Россия — 22 июля 1997, Кишинэу) — математик, научная специализация: алгебра. Доктор физико-математических наук (1958), профессор (1961).

3. Вартичан, Иосиф (22 сентября 1910, с. Оницкань, в настоящее время Криуленского района — 13 мая 1982, Кишинэу) — лингвист и историк литературы. Доктор филологических наук (1949).

4. Гросул, Яким (8/21 сентября 1912, с. Карагаш, в наст. время — Слобозейский район — 28 сентября 1976, Кишинэу) — историк, научная специализация: современная история Молдовы. Доктор исторических наук (1955), профессор (1957).

5. Дворников, Прокофий (8 марта 1905, с. Новоселовка, Борзенский район, Черниговская область, Украина — 19 июня 1967, Тирасполь) — агроном, научная специализация: селекция и агротехника овощных культур. Доктор сельскохозяйственных наук (1944).

6. Дикусар, Ион (19 августа 1897, с. Вэсиень, Яловенского района — 28 марта 1973, Кишинев) — агроном, научная специализация: агрохимия, физиология растений, биохимия. Профессор (1933), доктор сельскохозяйственных наук (1946).

7. Дорохов, Лазарь (13 апреля 1900, с. Александрийская, Ставропольская область, Россия — 11 марта 1964, Кишинэу) — биолог, научная специализация: физиология и биохимия растений. Доктор биологических наук (1958), профессор (1960).

8. Коварский, Виктор (31 декабря 1929, Харьков, Украина — 4 июля 2000, Кишинев) — физик, научная специализация: физическая кинетика. Доктор физико-математических наук (1970), профессор (1972).

9. Корлэтяну, Николай (14 мая 1915, с. Каракуй, Хынчештского района — 21 октября 2005, Кишинев) — лингвист, научная специализация: румынская лингвистика и романистика. Доктор филологии (1965), профессор (1966).

10. Лазуревский, Георгий (6 мая 1906, Ташкент, Узбекистан — 20 сентября 1987, Кишинэу) — химик, научная специализация: органическая химия и химия

³Центральный научный архив АНМ, Фонд 1, инв. 3, папка 7694, с. 12.

природных компонентов. Доктор химических наук (1953), профессор (1954).

11. Лазуренко, Борис (11 ноября 1910, Москва — 26 августа 1979, Кишинэу) — инженер, научная специализация: электрофизическая обработка материалов. Доктор технических наук (1949), профессор (1950).

12. Лупан, Андрей (15 февраля 1912, с. Михулень, в наст. время Шолдэ-нештского района — 24 августа 1992, Кишинэу) — поэт, драматург, публицист, переводчик.

13. Ляликов, Юрий (2 апреля 1909, Екатеринослав, ныне Днепропетровск, Украина — 12 октября 1976, Кишинев) — химик, научная специализация: аналитическая химия. Доктор химических наук (1953), профессор (1954).

14. Морару, Константин (19 июня 1926, с. Кюрт, в наст. время Единецкого района — 8 марта 2015, Кишинэу) — биолог, научная специализация: физиология, биохимия и амелиорация растений. Доктор сельскохозяйственных наук (1972).

15. Петров, Юрий (24 июня 1921, Чапаевск, Казахстан — 3 июля 1990, Кишинэу) — инженер, научная специализация: электрохимическая обработка материалов. Доктор технических наук (1959), профессор (1961).

16. Принц, Яков (28 сентября 1891, с. Чучя, Крымская область, Украина — 23 мая 1966, Кишинэу) — биолог, научная специализация: энтомология и защита растений. Доктор биологических наук (1936), профессор (1937).

17. Радул, Макар (4 сентября 1910, с. Мартиноша, Кировоградская область, Украина — 2 мая 1971, Кишинэу) — географ, научная специализация: физическая, экономическая, политическая, демографическая география. Доктор географических наук (1951).

18. Руссев, Евгений (24 декабря 1915, с. Кубей, в наст. время Одесской области, Украина — 17 мая 1982, Кишинэу) — историк и филолог, научная специализация: история средних веков, археография и румынская филология. Доктор исторических наук (1951).

19. Спасский, Алексей (3 июля 1917, г. Лукоянов, Нижегородская область, Россия) — биолог, научная специализация: морфология, экология и систематика ленточных. Доктор биологических наук (1949), профессор (1957).

20. Унгуряну, Петр (26 августа 1894, с. Богичень, в настоящее время Хынчештского района — 12 декабря 1975, Кишинэу) — энолог, научная специализация: виноделие. Доктор технических наук (1940). Член-корреспондент АНМ (1961).

21. Фролов, Николай (4 февраля 1908, Санкт-Петербург, Россия — 10 сентября 1987, Москва) — экономист, научная специализация: политическая экономия и история национальной экономики. Доктор экономических наук (1960), профессор (1962).

22. Чалый, Георгий (29 августа 1916, Харьков, Украина — 21 апреля 1996, Кишинэу) — инженер, научная специализация: энергетические системы и оборудование. Кандидат технических наук (1957).

23. Червинский, Василий (20 октября 1908, с. Ярославич, Ровненская область, Украина — 16 апреля 1971, Москва) — экономист, научная специализация:

сельское хозяйство и проблемы развития и распределения производственных сил. Доктор сельскохозяйственных наук (1959), профессор (1964).

24. Ярошенко, Михаил (13 февраля 1900, с. Демьяновка, Полтавская обл., Украина — 11 апреля 1985, Кишинэу) — биолог, научная специализация: гидробиология, ихтиология и рыбоводство. Доктор биологических наук (1954), профессор (1962).

Учредительная сессия АНМ состоялась 2 августа 1961 г. Председателем АНМ стал академик Я. Гросул (1961—1976), член-корреспондент Академии наук СССР (1966), специалист в области истории Молдовы⁴.

Наряду с другими научными учреждениями, по инициативе ЦК Компартии МССР и Совмина МССР, 2 ноября 1966 г. в рамках АНМ была основана Молдавская советская энциклопедия (МСЭ). В этой организации в качестве авторов, консультантов, рецензентов, членов редакционного совета трудились все ученые-основатели АН МССР. Важность этого проекта подчеркивается тем, что главредом первых трех томов МСЭ был назначен академик Яким Гросул. Затем эту должность, с 1974 по 1982 г., занимал академик Иосиф Вартичан, глава Отделения общественных наук АНМ (1961—1974)⁵.

Главная редакция МСЭ была создана при Президиуме АН МССР и возглавлялась членом АНМ, член-корреспондентом АН СССР Якимом Гросул. В состав редакционного совета входили ученые, представлявшие все области исследований: А. Аблов, В. Андрунакевич, В. Анестиаде (зам. глав. редактора), С. Афтенюк, В. Барбулат, И. Богдеско, А. Борш, И. Будак, Н. Бургеля, И. Вартичан (зам. глав. редактора), Б. Глушко, Н. Гузун, Т. Гуртовой, П. Дариенко, Л. Дубиновский, В. Загорский, В. Зеленчук, А. Лазарев, М. Лифшиц, А. Лупан (зам. глав. редактора), Н. Коваль, А. Коварский, Х. Корбу, Н. Корлэтяну, Д. Кордован, А. Коробчану, В. Коханский, А. Крэчун, А. Медведев, В. Меднек, И. Мокан, К. Морару, С. Москаленко, Н. Мохов, К. Негадаев-Никонов, И. Петров, И. Попушой, Е. Постовой, С.Рэдэуцан, М. Радул, Г. Рудь, Е. Руссев, М. Скуртул, П. Советов, Н. Фролов, Г. Чалый, Т. Чебан, Ф. Чеботару, С. Чиботару, Д. Шемяков, И. Шкорупеев и М. Ярошенко⁶. Советские власти держали под неусыпным контролем состав редакционного совета МСЭ. Таким образом, совместным решением ЦК Компартии МССР и Совмина МССР, 28 июля 1969 г. А. Аблов был назначен заместителем редактора в области естественных наук, В. Ермурацкий, Б. Лазаренко и А. Тимуш были включены в состав редакционной коллегии, а А. Медведев и П. Дариенко исключены из ее состава на том основании, что они «больше не работают на территории республики»⁷.

Окончательный вариант «Молдавской советской энциклопедии» включал в себя восемь томов, опубликованных между 1970—1981 гг., общим объемом 693,3

⁴ Teodor Furdul, Ion Jarcuțchi, Victor Balmuș, *Republica Moldova. Ediție enciclopedică*. Ediția a doua revăzută și adăugită, Chișinău, Institutul de Studii Enciclopedice. Кишинэу, 2010, стр. 417-418.

⁵ *Центральный научный архив АНМ*, Фонд 1, инв. 3, папка 7694, с. 3; Архив социально-политических организаций Республики Молдова, Фонд 51, инв. 35, папка 8, с. 54.

⁶ *Ibidem*, инв. 28, папка 6, с. 5.

⁷ *Ibidem*, с. 44.

авторских листов. Она была издана тиражом 25 000 экземпляров и содержала ок. 40 000 статей, 4 400 иллюстраций, 288 карт. Издание включало 6000 биографических статей, в том числе 2200 — посвященных выдающимся деятелям Молдовы. Следует обратить внимание на то, что первый том был приурочен к 100-летию со дня рождения В.И. Ленина⁸.

Это универсальное энциклопедическое издание, разработанное при непосредственном участии ученых-основателей АНМ, является комплексной информационной опорой, способной значительно облегчить осмысление таких явлений, как познание, наука, образ жизни, ценности при советском строе. С современной точки зрения, МСЭ воспринимается как идеологически пронизанная работа, несущая на себе отчетливую печать того периода. В то же время, следует признать, что данный энциклопедический проект является одним из важнейших научных мероприятий, предпринятых АНМ.

⁸ Ion Xenofontov, *Scientific and Editorial Activity oh the "Moldavian Soviet Encyclopedia"*// Central and Eastern European LUMEN Conference: New Approaches in Social and Humanistic Sciences. Working Papers Volume of LUMEN NASHS 2015. International Conference. — 11 th — 13 th September 2015. Кишинэу, стр. 327.

УДК 929Слабченко

Ірина Матяш

*доктор історичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України*

Міфи і реалії життя Євгена Слабченка

Ім'я Євгена Антоновича Слабченка (Ежена Деслава¹), репрезентанта європейського кіноавангарду 1920—1930-х років, українського діяча культури в еміграції, в сучасному українському кінознавстві впродовж останнього десятиліття не лише набуло актуальності завдяки працям французького та українського авторів — Любомира Госейка² та Леоніда Череватенка³, а й присутнє в інформаційному культурному просторі України і зарубіжних країн (Болгарії, Італії, Іспанії, Канади, Румунії, США, Франції, Швейцарії) та використовуване в церемоніях пам'яті. Так, зусиллями Л. Госейка в Парижі, в Центрі Жоржа Помпиду (Національному музеї мистецтв та культури ім. Жоржа Помпиду), було влаштовано ретроспективний показ фільмів Ежена Деслава (2004), на замовлення Державної служби кінематографії в Києві знято науково-популярний фільм «Євген Деслав. Фантастична подорож» (2008, автор сценарію та режисер Леонід Череватенко), у Білій Церкві засновано Білоцерківський кінофестиваль сучасного експериментального кіно «Деслав Сінема Фест» (2011), в Українському інформаційно-культурному центрі при Посольстві України у Франції відбуваються тематичні вечори, присвячені його творчості (2011), у Черкасах створено Підготовчий курінь УПЮ імені Євгена Деслава (2012), наукові та науково-популярні публікації з'являються в українській та зарубіжній періодиці⁴. Виклад життєвого шляху Євгена Деслава в цих публікаціях переважно має підґрунтям автобіографічні нотатки, сворені самим Євгеном Слабченком або численні газетні публікації, автором більшості яких був також він сам. Перевірка багатьох наведених фактів за архівними документами, виявленими автором цієї статті в українських та канадських архівах, свідчить про те, що біографія Євгена Слабченка (Ежена Деслава) значно міфологізована.

Міф 1. Рік і місце народження

Різні джерела містять неоднакові відомості про дату і місце народження Євгена Слабченка. Так, у виданій ще за його життя «Енциклопедії українознавства»⁵ (як і деяких інших спеціальних довідників)⁶ у стислій біографічній статті «Деслав» (за псевдонімом, але зі справжнім ім'ям Євген) його названо кінорежисером із Києва 1900 року народження, нагородженим почесним дипломом міжнародного кінофестивалю у Венеції 1956 року. Очевидно, що Є. Слабченко не міг не знати про спотворені відомості, бо ретельно збирав і зберігав усе надруковане про себе, намагався якнайширше оприлюднювати відомості про свої плани і працю (як небезпідставно зазначалося у фейлетоні «Гуде Слава про Деслава» у вінніпезькій газеті «Новий Шлях» 1 вересня 1955 року, «всі комунікати, які появляються в пре-

сі про п. Деслава, пише він сам, власноручно»⁷). У середині 1920-х років він вийшов на французький кіноекран під псевдонімом Ежен Деслав. Щоправда, іноді в публікаціях зустрічався й підпис «Євген Деслав». Про причини остаточного перетворення псевдоніма 30 березня 1942 року він писав Є. Бачинському⁸: «Коли будете писати, то до мого кіноімені додавайте ще і Слабченко, — вжиття псевдонімів для чужинців є від кількох днів у Франції заборонено. Цим кіноіменем я підписав більш ніж 120 французьких фільмів і ось маю! В листах пишіть мені впрост пане Євгене та й годі»⁹. Відтоді Ежен Деслав підписував свої публікації по-іншому: поєднанням справжнього імені з псевдонімом-прізвищем, псевдоніма-прізвища зі справжнім прізвищем тощо. Наприклад: Євген Деслав, Євген Деслав-Слабченко, Євген де Слав та ін. Невипадковим можна вважати фігурування в деяких документах, крім названої статті, Києва як місця його «належності»¹⁰. Туди в 1917 чи на початку 1918 року переїхали батьки Слабченка з донькою Тетяною, старшою сестрою Євгена. Архівною інформацією підтверджено, що його мати мешкала в Києві ще на початку 1930-х років¹¹.

На «сумнівність» дати народження Є. Слабченка, зафіксованої в довідковій літературі, першим указав канадський автор Ярослав Журовський на початку 1980-х років у статті «Євген Деслав — забутий український кінорежисер»¹². Понад 10 років по тому в публікаціях Любомира Госейка з'явилися вірогідні відомості про життя кіномитця¹³, згідно з якими Є. Слабченко народився 8 грудня 1899 року в селі¹⁴ Таганча Канівського повіту Київської губернії (нині — Черкаська обл.) у родині Антона Федоровича та Єлизавети Іванівни Слабченків (дівоче прізвище матері — Золднер)¹⁵. Достовірність цих даних перевіряв в українських архівах Леонід Череватенко¹⁶, однак у публікації не наводив посилань на архівні документи. Натомість черкаські краєзнавці вважають дошлюбним прізвищем матері — Звонар або Зовнар та вказують на її походження із сусіднього з Таганчею села Мартинівка¹⁷.

При цьому єдиним авторитетним джерелом щодо дати народження Євгена Слабченка, сина селян містечка Таганчи православного віросповідання Антона Федоровича Слабченка і його законної дружини Єлизавети Іванівни¹⁸, залишається метричний запис, внесений до метричної книги для записів про народжених, поєднаних шлюбом та померлих Свято-Покровської церкви містечка Таганча Канівського повіту Таганчанської волості Київської губернії за 1900 рік під номером 4 серед народжених хлопчиків 4 січня. Записи під першими трьома номерами розташовано в такій послідовності: хлопчик, народжений 27 грудня 1899 року, за ним — народжені 2 і 3 січня. Наступний запис після Євгена — про народження дівчинки 8 січня 1900 року. Причини запізнення з записом новонародженого в метричну книгу могли бути різними, приміром, стан здоров'я немовляти чи породіллі. В будь-якому разі між фактом народження і здійсненням метричного запису про нього минуло близько місяця. Цікаво, що подібну ситуацію можна спостерігати на прикладі запису про народження старшої сестри Євгена — Тетяни в метричній книзі тієї самої церкви за 1898 рік, тоді як дівчинка народилася 15 листопада 1897 року¹⁹. У цьому випадку різниця між днем народження і днем здій-

снення метричного запису склала майже два місяці. З огляду на таку послідовність записів, що суперечила вимогам щоденної впродовж року реєстрації записів актів громадянського стану в хронологічній послідовності, можна поставити під сумнів і документально зафіксовану дату або розглядати її як випадкову за аналогією до дати наступного запису в метричній книзі — 8 січня. Однак вибір імені для хлопчика, яке селянським дітям переважно надавав священник за тодішніми правилами відповідно до місяцеслова за ім'ям святого, день ушанування якого відзначали впродовж наступних 7 днів після народження немовляти (часто дітей хрестили і давали їм імена саме на восьмий день, іноді — й на сороковий день, коли діти народжувалися дуже міцними і здоровими), збігався з днем ушанування мучеників Євгенія Кесарійського (10 грудня) та Євгенія Севастійського (13 грудня). На січень припадало лише вшанування мученика Євгенія Трапезундського (21 січня). Тобто, зафіксована в метричній книзі дата народження, ймовірно, відповідає дійсності. Отже, згідно з архівною інформацією, документально засвідчена дата народження Євгена Слабченка — 8 (20 — за новим стилем) грудня 1899 року. Батькові на той час було 29 років (він мав поважну посаду рахівника на цукровому заводі), матері — 28.

Цей метричний запис містить також відомості про проведення таїнства хрещення хлопчика в православну віру. Його здійснив священник Євгеній Трегубов із псаломщиком Андреем Лісовицьким у Свято-Покровській церкві містечка Таганча 4 січня 1900 року. Хрещеними батьками («воспреемниками») записані управитель Мартинівського маєтку графа Бутурліна Штепан В'ячеслав Адальбертович²⁰ та дружина дворянина Олександра Коптева²¹ — Любов Михайлівна. Свої підписи у відповідній графі метричної книги вони не ставили²². Ця процедура не була обов'язковою, однак відсутність підписів може свідчити принаймні про те, що точність запису не перевірялася, а можливо, і про те, що «воспреемників» записали заочно. Той факт, що хрещеними батьками у родині селян названі управитель маєтку і дворянка, вказує на особливе становище Слабченків у Таганчі. А пояснити його можна, спираючись на інформацію, зафіксовану в документах архівного фонду 384 «Київська губернська комісія першого загального перепису населення у 1897 році, Київ» у Державному архіві Київської області. Згідно з отриманими особою, яка здійснювала перепис населення, відомостями, 46-річний Штепан В'ячеслав Адальбертович, австрійський підданий реформатського віросповідання, уродженець м. Праги і випускник Празького сільськогосподарського інституту, керував маєтком графа Бутурліна²³. Хрещена мати (православна) незадовго до народження Євгена Слабченка стала дружиною управителя Мартинівського бурячно-цукрового заводу — дворянина Коптева Олександра Яковича, уродженця м. Звенигородки Київської губернії (нині — Черкаська область) і випускника Харківського землеробного училища. Саме його помічником працював на заводі батько Єлизавети Іванівни Слабченко (матері Євгена) — міщанин Іван Фердинандович Золднер, 1842 року народження, уродженець Курляндської губернії²⁴. Приїхавши після закінчення Віндавського повітового училища в Україну, він одружився з Радченко Ольгою Василівною, яка народилася в Таганчі, походила з селян, і

була на шість років молодшою за нього²⁵. Їхня донька Єлизавета народилася в с. Степанці Канівського повіту, де спочатку на цукровому заводі працював батько, закінчила гімназію в Воронежі, а долю знайшла в Таганчі. У домі подружжя Золднерів мешкала також неodrжена молодша сестра Ольги Василівни — Радченко Феодосія Василівна²⁶. Відтак стають зрозумілими і причини такого кумівства, і посада рахівника на цукровому заводі для зятя — селянина Антона Федоровича Слабченка, який навчався лише в Таганчанському двокласному училищі²⁷. У переписних листах родини, де відповідно до інструкцій для переписувачів, якою вимагалось фіксувати щодо селян «непрерменно, какогo они именно разряда», у графі 6 «Сословіе, состояніе или званіе» щодо Слабченків указано «крестьянин из владельческих». Тобто Слабченки (і по лінії батька Федора Кузьмовича (Косьмича) і матері Глиkerії Михайлівни) походили з колишніх кріпаків. Батьки Антона Федоровича, корінні таганчанці, мешкали в рідному містечку поряд із молодою родиною в дерев'яному будинку, критому соломою²⁸.

На тлі цієї документально підтвердженої інформації потребує додаткового дослідження питання, чому на надгробній плиті могили № 371 на російському православному кладовищі Кокад у Ніцці²⁹, де поховано Є. Слабченка, позначено його рік народження як 1898. Цю дату він називав і у приватному листі до Є. Бачинського від 1 лютого 1961 року: «Не пригадую, чи писав Вам, що Берн погодився дати мені, коли мені буде 65 років, пенсію біженця в 200 fr. s. та дозволити мені та Denyse³⁰ мешкати в Швейцарії... Народився я в році 1898, отже чекати на цю пенсію вже не так довго»³¹. Однак питання щодо призначення пенсії незабаром втратило актуальність, та й пережив кіномитець свій пенсійний вік лише на кілька місяців.

Реалія 1. «Арійське походження»

У колекції Євгена Бачинського у Відділі спеціальних колекцій та архіву Бібліотеки Карлтонського університету (Оттава, Онтаріо, Канада) збереглося посвідчення Євгена Деслава-Слабченка з текстом французькою і німецькою мовами, видане Центральним комітетом Українського Червоного Хреста за кордоном у Женеві. До співпраці з цією організацією його запросив ще в грудні 1939 року особисто листом Є. Бачинський, на той час — «директор канцелярії УЧХ», з огляду на те, що організація не мала в Ніцці і околицях нікого іншого, «хто б міг служити... червонохресній справі»³². Контакт було встановлено лише в березні 1941 року. Спершу від посвідчення Є. Слабченко відмовлявся, мотивуючи тим, що українці його знають, а «місцеві чинники нічого українського не визнають»³³. Однак 31 жовтня 1942 року таке посвідчення — «офіційний документ, який підтверджує особу... і може дозволити від'їхати за кордон»³⁴ було виготовлено. Крім того, член УЧХ мусив надати до офісу організації таку інформацію: прізвище батька, дівоче прізвище матері, дата і місце народження, дата, від якої проживає у Франції, місце хрещення, професія³⁵. Відтак, очевидно, в посвідку було внесено відомості, надані їй власником. У документі, окрім відомої помилкової (або свідомо наданої саме в такому варіанті) інформації про те, що він «народився 8 грудня 1898 р. у Києві (Україна)», містилася вказівка на його «арійське походження»³⁶. Останнє в окупо-

ваній Франції для власника посвідчення мало неабияке значення і могло бути не підтвержене реальними даними. Емігранти часто міняли прізвища, імена, факти своєї біографії з метою самозахисту чи захисту своєї родини. В контексті розуміння терміну «арійці» керівництвом Третього Рейху як «обраної нордичної раси», що має «природне право» панувати над «необраними спільнотами» арійське походження для емігрантів гарантувало певний захист. Щодо Є. Слабченка, виявлена у фондах Державного архіву Київської області архівна інформація засвідчує наявність у його родоводі німецької лінії. Дід Євгена Антоновича по материнській лінії — Іван Фердинандович Золднер був німцем за національністю, лютеранського віросповідання, походив із Курляндської губернії, разом із дружиною був прописаний у м. Туккум³⁷. Отже, Є. Слабченко вказував на своє «арійське походження» з огляду на вказану теорію, хоч по лінії батька він походив із українських селян, і тим самим згідно з висновками сучасних істориків мав більше права говорити про себе як про нащадка аріїв.

Міф 2. Автор «рукописного підручника» «Український скаутинг»

Достатньо зромантизована сучасними пластунами така сторінка життя Євгена Слабченка, як формування скаутських загонів, пов'язана з містом Біла Церква на Київщині³⁸. За браком джерел її можна відтворити лише за спогадами та стислим дописом у зарубіжному пластунському часописі³⁹ самого кіномитця. Його відповіді на анкету-запитальник для американської газети «Народна воля» (на той час головний редактор — д-р Матвій Стахів) про участь у скаутському русі збереглися у фонді Михайла Єремїїва в Бібліотеці та архівах Канади (Mychailo Jeremijew fonds, 1999-00401-9)⁴⁰.

З відповідей на запитання анкети випливає, що формування загону скаутів у Білій Церкві розпочалося в травні 1917 року, тобто цей процес збігався в часі з закінченням Слабченком Білоцерківської чоловічої гімназії, де він навчався від 1909 року. Водночас у анкеті є інформація про очолювану ним нелегальну «невеличку українську групу в 10 чоловік головно старших клясів гімназії», створену в 1918 році у Білій Церкві за прикладом «нелегальної польської організації на чолі зі старшим скаутом біженцем з Кракова — Виковським»⁴¹. При цьому зазначено, що «уніформи скаутської ми не носили, це було гімназістам не дозволено»⁴². В іншому документі він вказує на те, що від серпня 1917 року уже перебував на державній службі як урядовець «Українського Генерального Комітету»⁴³. Тобто, цей період біографії також потребує подальших досліджень. «Перший Білоцерківський курінь українських юнаків-скаутів» мав власне помешкання, бібліотеку, похідне спорядження. У бібліотеці були такі спеціальні видання, як книга Роберта Бейдена-Пауела «Скаутинг для хлопців» (1908) та видана за сприяння Івана Боберського праця засновника пластового гуртка в академічній гімназії у Львові Олександра Тисовського «Пласт» (1913).

З огляду на відповіді Є. Слабченка на згадану анкету немає підстав вважати таким, що справді мав місце факт «написання» сімнадцятирічним юнаком брошури «Український скаутинг» чи ведення рукописного журналу з цією назвою. На запитання анкети «Де виходив журнал “Український Скаутинг”? Хто видавав? Хто

був редактором? Кілько вийшло чисел? Коли появилoся перше число? Коли останнє?» він відповів: «До мoйого відїзду з України про часoпись “Український скаутинг” я нічого не чув»⁴⁴. На запит автора цієї публікації про наявність праці з цією назвою авторства Є. Слабченка у фондах Бібліотеки імені Симона Петлюри в Парижі, про що згадується в популярних дописах, директор цієї установи др. Ярослава Йосипишин засвідчила відсутність такого документа у фондах архіву та бібліотеки.

Реалія 2. Визнання скаутських заслуг

Розгортанню скаутського руху в Білій Церкві за участі Є. Слабченка активно сприяв голова місцевої «Просвіти», учитель української мови Білоцерківської гімназії Модест Левицький (майбутній керівник Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Греції)⁴⁵. Білоцерківський курінь мав відзнаку — «національний кольор», складений з двох стрічок блакитних і двох жовтих 15 сантиметрів довжиною, що носився на лівому плечі, а гаслом — козацький заклик «Вартуй!». Подібні організації на початку 1918 року постали як відділення Білоцерківської у Ржищеві і Каневі та незалежна — виникла у Вінниці. Євген Слабченко згадував також про спробу організації в лютому 1918 року «разом із Лоським, Стешенком (сином міністра УНР), Гайдовськими-Потаповичами дружини “олд-скаутів” у Києві з осідком в Київському Українському Клубі». Син історика права, українського громадського та політичного діяча Костянтина Лоського — Ігор Лоський (1900—1936), який на той час навчався у 2-й київській Українській гімназії імені Кирило-Мефодіївського товариства, в січні 1918 року вступив до Студентського куреня армії УНР і став учасником Бою під Крутами, в якому був важко поранений. У своїх спогадах «Крути» він називав багатьох приятелів і побратимів, але жодним словом не згадував про Є. Слабченка⁴⁶. Ярославові Стешенку, синові міністра освіти Івана Стешенка та онуку видатного драматурга Михайла Старицького, майбутньому бібліографу, книгознавцеві, дослідникові історії української книги, в лютому 1918 року ще не виповнилося й 14 років⁴⁷, а про його участь у створенні подібної організації не відомо. Не відомо також про участь у цьому процесі представників дворянського роду Гайдовських-Потаповичів, знаного в Київській і Полтавській губерніях. Зважаючи на те, що Гайдовські-Потаповичі та Старицькі мешкали по сусідству на Полтавщині, можна припустити, що їхні нащадки мали контакти в Києві. Серед них міг бути урядовець УНР, одноліток Ярослава Стешенка — Володимир Гайдовський-Потапович, який виїхав із Києва в Тарнів на початку 1918 року⁴⁸. Збереглися архівні свідчення про його участь у формуванні пластунських загонів серед еміграційної молоді в Чехословаччині на початку 1920-років, що підтверджують знайомство Володимира Гайдовського з Євгеном Слабченком у ті часи.

Участь Є. Слабченка у скаутському русі відіграла визначальну роль у його подальшому житті: сприяла контактам із січовими стрільцями, привела в оточення С. Петлюри, визначила заняття в перші роки еміграції.

За свідченням С. Наріжного, на початку 1920-х років він долучився до створення осередків українського пласту в Празі й Подебрадах⁴⁹. «ІІІ Клуб Олд-скаутів

українців» на чолі з Юр. Гончарівом-Гончаренком мав гасло «Вартуй!» і розташовувався у Студенській Домівці, де працювала канцелярія, бібліотека й зберігалися прилади. Празькі олд-скаути займалися пропагандою самої ідеї пласту. Зі створенням 1922 р. Української господарської академії, в Подєбрадах там також було організовано пластову українську дружину, згодом — третю пластову організацію українських емігрантів при Українському педагогічному інституті в Празі. Незабаром Є. Слабченко виїхав до Франції, де деякий час ще підтримував контакти із скаутським рухом як зв'язковий. Свідченням визнання його заслуг у цій сфері можна вважати запрошення від Союзу українських пластунів-емігрантів у Празі на Святочну пластову академію з нагоди 25-ліття українського Пласту, яке відзначалося 28 листопада 1936 року, та пластову виставку, що збереглося в його колекції в архіві Осередку української освіти та культури в Вінніпегу⁵⁰.

Міф 3. Ад'ютант Головного Отамана

Прихід Є. Слабченка до лав вояків та участь у «всенациональній, величній повстанській стихії» спричинило, вірогідно, спілкування з Січовими Стрільцями під час їхнього перебування в Білій Церкві⁵¹. Юнак міг бути серед учасників зустрічі С. Петлюри зі старшинами Січових Стрільців у Києві на початку березня 1918 року, де головний отаман особисто познайомився та декілька хвилин говорив із кожним⁵². Позитивну роль у долі Є. Слабченка відіграв і той факт, що «Біла Церква зв'язала Симона Петлюру і Січових Стрільців у нерозривну дружбу та створила між ними відношення взаємного довір'я та відповідальности»⁵³. Як згадував колишній старшина УСС Степан Ріпецький (1894—1986), під час перебування в Білій Церкві Січові Стрільці поповнили свій особовий склад: «Ціла 4-та сотня складалася з молоденьких новобранців із Білоцерківщини, які протягом тільки десятиденного вишколу стали такими добрими бойовиками, що в критичному положенні йшли на багнети проти багатократно сильнішого ворога»⁵⁴. Можливо, серед них був і Слабченко. З листопада 1918-го, за його власним свідченням, він був «ад'ютантом при отаманові Петлюрі», потім — «урядовцем з особливих доручень при Голові Директорії п. Винниченкові»⁵⁵.

Проте, зважаючи на схильність Є. Слабченка до неточностей у називанні установ, органів, посад і прізвищ, слід зазначити, що серед ад'ютантів Головного Отамана С. Петлюри відомі такі діячі: педагог і перекладач зі знанням кількох європейських мов, випускник філософського факультету Віденського університету Василь Бень (1885 — 1941[1945]), старшина для особливих доручень у 1918 р.; а від 15 січня до 29 травня 1919 року начальник Окремого залізнично-технічного корпусу⁵⁶; військовий діяч та історик визвольних змагань Олександр Доценко (1897—1941), 15 грудня 1918 року призначений старшиною для доручень при Головному Отамані, у 1919—1922 роках — його особистий ад'ютант; рідний брат Симона Васильовича — Олександр Петлюра, який обійняв посаду ад'ютанта при Головному командуванні військ УНР у липні 1919 року⁵⁷; небіж головного отамана — Степан Скрипник (майбутній Патріарх УАПЦ Мстислав, 1898—1993), що виконував обов'язки ад'ютанта С. Петлюри в 1920—1921 роках⁵⁸, а також автор відомої публікації «Петлюра і Пілсудський (в 16-ту річницю договору з 22 квітня

1920 року)» в «Україні молодій» (1936, ч. 4—5) Федір Крушницький⁵⁹ та директор Вербівської школи на Рівненщині Павло Гайовий⁶⁰. Очевидно, були й інші. Факт перебування Є. Слабченка на цій посаді документально не підтверджено.

Реалія 3. Підтримка Головного Отамана

Служба Є. Слабченка в оточенні керівників Директорії тривала менше трьох тижнів. При цьому досі не вдалося виявити наказів про його призначення чи звільнення. Однак достеменно відомо, що вже в січні 1919 року його було включено до складу Надзвичайної дипломатичної місії УНР у США. Деякі документи неофіційного походження свідчать про те, що 19-річний Євген Слабченко, без належної освіти і знання жодної іноземної мови, в січні 1919 року потрапив до переліку осіб, включених до складу Надзвичайної дипломатичної місії УНР до Сполучених Держав Північної Америки, за протекцією голови Директорії В. Винниченка⁶¹. Сам призначений серед колег постійно поширював думку про свою близькість також і до С. Петлюри. Недовіру до цих розмов Є. Слабченко розвіяв, коли після нетривалого перебування на дипломатичній посаді звернувся за допомогою до Головного Отамана і отримав телеграфічну відповідь: «...прошу оповістити посольство в Відні про розпорядження Міністра Темницького, котрим він усунув українського аташе в Америці старшину Євгена Слабченка, є відвоlane (wiederrufen). Старш[ина] Слабченко повинен наново прийняти свою посаду. Запропонуйте Темницькому Именем Директорії і Правительства повернутися негайно до Камінця. Посольство в Відні повинно негайно видати Свідоцтво Слабченкові на підставі моєї телеграми. Посольство в Відні повинно поінформувати старш[ину] Слабченка на адресу Відень, готель Елізабет Велінгассе про мій наказ негайно виїхати до Америки щоб догнати Місію яко мій спеціальний уповноважений. Підписав Петлюра»⁶².

Міф 4. Дипломат

Перебування на дипломатичній посаді, як і «схильність до дипломатичної науки» Є. Слабченко полюбляв згадувати в автобіографічних записках. Офіційні відомості з цього питання містять документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ф. 3696 «Міністерство закордонних справ УНР», ф. 3752 «Надзвичайна дипломатична місія Української Республіки в Сполучених Штатах Америки, м. Вашингтон»). До Надзвичайної дипломатичної місії УНР до Сполучених Держав Північної Америки на посаду другого аташе його було призначено Наказом № 6 по Міністерству закордонних справ УНР від 11 січня 1919 року⁶³. На посаду радників місії цим наказом було призначено Льонгіна Цегельського (його було замінено на Іллю Епштайна)⁶⁴, Юліяна Бачинського, Максима Гехтера, секретаря — Віктора Казакевича, першого аташе — Андрія Шумицького, урядовців — Ісаю Баршака (Ілька Борщака) та др. Мойсея (Мусія) Кадеця⁶⁵. Очолив місію Євген Голіцинський, під керівництвом якого 7 із 8 призначених, крім нього, осіб (загальна штатна кількість була передбачена 13 осіб, заступника секретаря місії та двох урядовців планували набрати з українських емігрантів на місці) вирушили в нелегку подорож до місця призначення через Відень і Берлін. Радник Ілля Епштайн виїхав окремо від інших через Одесу і до місії не

приєднався. 20 лютого 1919 року Голова місії відправив до МЗС УНР із кур'єрським дорученням Андрія Шумицького, але той до місії також не повернувся. 30 квітня залишив місію через стан здоров'я радник Максим Гехтер. Останнім містом зупинки членів українського дипломатичного представництва у США перед виїздом до Вашингтону був Копенгаген. А в травні від голови Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Копенгагені Дмитра Левицького надійшло повідомлення про ухвалу Директорії про відкликання Голови місії — Євгена Голіцинського. Залишаючи посаду, він передав керівництво місією в якості «тимчасово виконувача обов'язків Голови» радникові Юліанові Бачинському⁶⁶. Дозвіл на в'їзд до Америки надійшов у червні, однак отримали його лише двоє «з вцілілих» членів місії — виконувач обов'язків Голови та секретар. Др. Мойсей Кадець вирушив за океан за власним паспортом як громадянин США. Як таких, що не отримали дозволу на в'їзд, «аташе місії п. Євгена Слабченка і урядовця Ісає Баршака» Юліан Бачинський відправив «назад на Україну, з порученням зголоситися в Міністерстві Справ Закордонних для нового призначення службового. На платню і на кошти подорожі на Україну отримали з каси Місії до розрахунку в Міністерстві Справ Закордонних: аташе п. Е. Слабченко 5.300 карб., а урядовець п. І. Баршак 4.500 карб.»⁶⁷. Наказом Міністра закордонних справ УНР Володимира Темницького його було офіційно звільнено «з 1-го липня с.р. зі служби в Міністерстві закордонних справ УНР з тим, що по повороті нормальних відносин на Україні матимете право вернутися до служби в Міністерстві»⁶⁸. Євген Слабченко вирушив до Відня і деякий час залишався там, однак вирішив зберегти дипломатичну посаду будь-якою ціною. Він звертався до виконувача обов'язків Голови місії, Міністра закордонних справ УНР, знайшов спосіб заручитися підтримкою С. Петлюри, і навіть звернувся до відповідних українських органів у США. Решту членів місії така поведінка обурила. В офіційному листі до нового Міністра закордонних справ Максима Славинського, Юліан Бачинський намагався роз'яснити ситуацію, наголошував на відсутності у звільненого аташе достатньої освіти, знань англійської мови, культури поведінки та усвідомлення своєї відповідальності як призначеного на дипломатичну посаду і резюмував: «В виду неможливості працювати спільно з п. Слабченком, всі ми подаємо до димісії і Ви, Пане Міністре, займіться зложенням нової Місії до Америки»⁶⁹. У неофіційному листі він був більш відвертим: «...що до аташе місії Слабченка, то є се двадцятилітній хлопець, прийятий до місії за протекцією Винниченковою — один з нещасливого типу з часів воєнних — [...] людей, які нічого не знають, але через якісь спеціальні обставини вміють добитися в круги визначніших і думають, що вони вже скінчені люди і всьо має кластися їм перед ноги — і “сама Директорія не має їм що розказувати”. Се той тип з часу воєнного, про який я думаю, що це нещастя для України — люди зіпсуті, незвичайно зарозумілі, і до ніякої роботи не то публичної але й над самим собою неспосібні, думаючи, що вони вже скінчені люди. Не можу зрозуміти як такого [...], як сей Слабченко можна було поручати до дипльоматичної місії і до того ще, не як звичайного урядовця, а як аташе місії. Се є незвичайне легковаженє самої справи і обовязків місії. Слабченка, думаю, не повинно ж, приймати ще тепер до якої державної служби, і по

доброму треба виложити йому, що йому треба передовсім учитися і учитися, тому хай запишеться в університет і серйозно *ab ovo* зачне працювати над собою. Щодо його національного обличчя — се українець свідомий»⁷⁰. Зрештою перебування на дипломатичній посаді Є. Слабченка було нетривалим — від 11 січня до 1 липня 1919 року, і не позначене ніякою діяльністю, оскільки місія перебувала в дорозі до місця призначення. Після звільнення він залишився на деякий час у Відні, згодом мешкав у Празі, потім перебрався до Парижу, де в середині 1920-х років почався новий етап його життя.

* * *

Окрім згаданих суперечностей у біографії Євгена Слабченка, існує ще низка питань, які потребують ретельного дослідження на підставі архівних документів. Це, зокрема, родинні стосунки до професора М. Є. Слабченка, навчання в Технічній фотокіношколі в Парижі, в Сорбонні, у вишах Праги та Берліна, факт отримання престижної нагороди Американської академії кіномистецтва — «Оскара» в 1939 році та почесної премії на Венеційському бієнале в 1956-у році тощо. Існує потреба в об'єктивній оцінці зусиль Є. Слабченка щодо створення українських архівних та бібліотечних збірок, кіноархіву, написання «Дипломатичної історії України». Незадовго до своєї смерті, в березні 1963 р., Євген Слабченко як щирий патріот України наголошував: «збірка Україніки і мій архів будуть перевезені в Швейцарію і я вже дістав гарантію від швейцарських офіційних чинників, що збірка і архів будуть передані лише в розпорядження Уряду Суверенної України»⁷¹.

ПРИМІТКИ

¹ Творчий псевдонім, який він взяв у Франції в 1920-х роках, у значенні «зі слов'ян», від 1942 р. написання псевдоніму змінилося.

² Див. зокрема: Госейко Л. Про архів та дещо з архіву Євгена Деслава // KINO-KOLO. — 2005. — № 27. — С. 29—35; *Ombre blanche, lumière noire. Eugène Deslaw, Textes et documents / Introduction par Lubomir Hosejko*; Centre national d'art et de culture Georges Pompidou. — Paris, 2004. — 36 p., та ін.

³ Череватенко Л. Необхідні доповнення про те, як «Фантастична візія» Євгена Деслава потрапила в Україну // KINO-KOLO. — 2004. — № 21. — С. 95.

⁴ Янгиров Р. М. Евгений Славченко / Эжен Деслав: от журналистики к экрану // Вестник РГГУ. — 2007. — № 9(07). — С. 141; Листування Євгена Деслава / Упоряд. Ю. Мицик; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАНУ. — К., 2009. — 359 с. — Сер. «Джерела з історії української еміграції». — т. 4; Мицик Ю. З кореспонденції кінорежисера Євгена Деслава // Пам'ятки. Археографічний щорічник. — К., 2008. — Т. 9. — С. 126—168; Мицик Ю. З листування кінорежисера Євгена Деслава // Наукові записки. Історичні науки / Національний університет «Острозька академія»; Українське історичне товариство. — Вип. 11. — Острог, 2008. — С. 83—86; Мицик Ю. З архівної спадщини Євгена Деслава // Кіно-Театр. — 2009. — № 2 (82). — С. 35—38; №5 (79). — С. 25; Матяш І. Дипломатична історія України могла побачити світ в середині 1960-х // Україна дипломатична: наук. щорічник. — К., 2007. — Вип. 8. — С. 218—229; Матяш І.

«Головна справа життя» (з листування українських дипломатів Євгена Деслава і Михайла Єремїва) // Там само. — К., 2013. — Вип. 14. — С. 419—463.

⁵ Енциклопедія українознавства. Словникова частина / Гол. ред. В. Кубійович. — Париж; Нью-Йорк, 1957. — Т. 2. — С. 504.

⁶ Див., напр.: Dictionnaire du cinéma : A-K / Editions Larousse. — Paris, 1992. — 111 р.

⁷ Див.: Листування Євгена Деслава / Упоряд. Ю. Мицик. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАНУ. — К., 2009. — С. 334.

⁸ Бачинський Євген Васильович (1885—1978) — видатний церковний і громадсько-політичний діяч, журналіст, дипломат, архієпископ УАПЦ (С). Представник віденського відділу Союзу Визволення України у Швейцарії (1915—1917), редактор «Вісника СВУ» («La Revue Ukrainienne»), видавець і редактор церковного журналу «Еклезія». У 1917—1919 роках — заступник директора українського пресового бюро, редактор тижневика «L'Ukraine et le Budget russe». Тимчасовий консул УНР у Швейцарії (1918). Генеральний секретар «Українсько-Швейцарської Торгової Палати» (1919—1922). Засновник «українського Архіву Швейцарії» (1935). Директор допомогового комітету українського «Червоного Хреста» на чужині (1939), засновник Центрального комітету допомоги «Українського Червоного Хреста» в Женеві. 7 травня 1955 року хіротонізований на єпископа УАПЦ (Соборноправної) для Західньо-Європейської єпархії УАПЦ з осідком у Швейцарії (парафія Ружмон).

⁹ Листування Євгена Деслава / Упоряд. Ю. Мицика... — С. 32.

¹⁰ Див.: Госейко Л. Про архів та дещо з кіноархіву... — С. 30.

¹¹ ЦДАВО України, ф. 1238, оп. 1, спр. 24, арк. 127—131.

¹² Журовський Я. Євген Деслав: забутий український кінорежисер // Дзвін. — 1993. — № 7—9 (585—587). — С. 116. Стаття вперше з'явилася 1984 року в канадському «Journal of Ukrainian Studies» (т. 9, № 2, с. 87—93). Докладніше див.: Матяш І. Архівна україніка в Канаді: історіографія, типологія, зміст. — К., 2008. — С. 67—70.

¹³ Див., напр.: Український представник французького кіноавангарду: (Євген Деслав (Слабченко) / Л. Госейко: Хроніка 2000. — 1995. — № 2—3. — С. 294—299; Госейко Л. Про архів та дещо з архіву Євгена Деслава // Kino-kolo. — 2005. — № 27. — С. 29—35.

¹⁴ Містечко Таганча Канівського повіту Таганчанської волості Київської губернії в публікаціях французького автора названо селом.

¹⁵ Госейко Л. Про архів та дещо з кіноархіву Євгена Деслава // Кіно-Коло. — 2005. — № 27. — С. 33.

¹⁶ Див.: Череватенко Л. Невідомий ювіляр // Кіно-Театр. — 1999. — № 6. — С. 22—23.

¹⁷ Кравець А. Всесвітня слава Ежена Деслава: режисер, якого вважали французом, був родом з Черкащини. — <http://www.pres-centr.ch.ua/print/news-39164.html/>.

¹⁸ Державний архів Черкаської області, ф. 931, оп. 1, спр. 1884, арк. 35 зв. — 36.

¹⁹ Державний архів Черкаської області, ф. 931, оп. 1, спр. 1860, арк. 144—145.

²⁰ Метричний запис містить помилку: по батькові Вячеслава Штепана — Адальбергович.

²¹ Метричний запис містить помилку: прізвище Коптев записано як «Копцев».

²² Державний архів Черкаської області, ф. 931, оп. 1, спр. 1884, арк. 36.

²³ Державний архів Київської області, ф. 384, оп. 7, спр. 9, арк. 188 зв. — 189.

²⁴ Державний архів Київської області, ф. 384, оп. 7, спр. 9, арк. 206 зв. — 207.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само, 206 зв.

²⁷ Державний архів Київської області, ф. 384, оп. 7, спр. 9, арк. 9 зв. — 10.

²⁸ Державний архів Київської області, ф. 384, оп. 7, спр. 5, арк. 267 зв.

²⁹ Див.: Грезин И.И. Русское православное кладбище Кокад в Ницце. — М., 2012. — С. 594.

³⁰ Дружина — Деніз Слабченко-Борне.

³¹ Листування Євгена Деслава... — С. 108.

³² Листування Євгена Деслава... — С. 188.

³³ Листування Євгена Деслава... — С. 21.

³⁴ Листування Євгена Деслава... — С. 193.

³⁵ Листування Євгена Деслава... — С. 193.

³⁶ Листування Євгена Деслава... — С. 215.

³⁷ Державний архів Київської області, ф. 384, оп. 7, спр. 9, арк. 206 зв. — 207.

³⁸ Скаутинг (англ. scouting) — міжнародний неполітичний молодіжний рух, мета якого полягає в формуванні у молоді здатності відігравати важливу роль у суспільстві через фізичний, інтелектуальний та розумовий розвиток. Засновником скаутингу вважають генерал-лейтенанта британської армії Роберта Бейден-Пауела, а його книжку «Скаутинг для хлопців» (Лондон, 1908) — основоположною працею для скаутської роботи в різних країнах.

³⁹ Див.: Деслав Є. Пласт на Україні // Молоде життя: Журнал українського Пласту. — Прага, 1933, квітень. — Ч. 5—6 (81—82).

⁴⁰ Написану за матеріалами анкети інформацію опубліковано (з помилками в прізвищах) у газеті «Народна Воля» (Скрентон) 29 червня 1967 року. Републікація див.: Пластовий шлях. — 1998. — Ч. 3 (119). — С. 10—12. — <http://www.plast.org.ua/history/beginningofplast/bachynskysuz/?dest=printer/>.

⁴¹ Бібліотека та архіви Канади, Mychailo Jeremijew fonds, 1999-00401-9, Anniversaries, ND 1924-74, Box 1.

⁴² Там само.

⁴³ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 41, арк. 15.

⁴⁴ Бібліотека та архіви Канади, Mychailo Jeremijew fonds, 1999-00401-9, Series I, D.Correspondence-Individuals, Vol. 3, file 49, 1965-1967.

⁴⁵ Левицький Модест Пилипович (1866 — 1932) — громадський діяч, педагог, письменник, лікар, дипломат. Закінчив історико-філологічний (1888) та медичний (1893) факультети Київського університету св. Володимира. У 1893—1898 рр. працював земським лікарем, від 1905 р. — директором фельдшерської школи і притулку для покинутих дітей у Києві. Належав до засновників Української радикальної партії (Української радикально-демократичної партії), був членом редколегії газети «Громадська думка» (від 1906 р.), Київського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка (1906—1909). Від 1912 року мешкав у Білій Церкві, в березні 1917 року очолив там місцеву «Просвіту», був ініціатором створення спілки «Просвіт» Васильківського повіту. У вересні 1917 року на першому Всеукраїнському з'їзді «Просвіт» обраний до центрального бюро товариств «Просвіта» від Київської губернії. У січні 1919 року призначений радником Дипломатичної місії УНР у Греції, згодом — її головою. Від 1920 року жив у Відні, згодом переїхав до Тарнова (нині

м. Тарнув, Польща), був міністром здоров'я Державного центру УНР в екзилі, впродовж 1922—1927 рр. працював лікарем, викладав в Українській господарській академії в Подєбрадах (Чехословаччина). У серпні 1927 року повернувся в Україну, до кінця життя викладав українську мову в гімназії «Рідної школи» в Луцьку.

⁴⁶ Лоський І. Крути. — <http://kruty.org.ua/spogady/59--qq/>.

⁴⁷ Див., напр.: <http://www.kreschatic.kiev.ua/ua/2852/art/31792.html>; <http://www.s-bilokin.name/Personalia/Steshenko.html/>.

⁴⁸ ЦДАВО України, ф. 1032, оп. 5, спр. 5, арк. 37 — 40 а.

⁴⁹ Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Частина I / Студії Музею визвольної боротьби України. Том I. — Прага, 1942. — С. 278.

⁵⁰ Архів Осередку української освіти та культури (Вінніпег, Манітоба, Канада), № 146/56 (2).

⁵¹ Доценко О. Невідома сторінка з легенди про Українських Січових Стрільців // Календар Червоної Калини на 1934 р. — Львів, 1934. — С. 50. Див. також: Доценко О. Літопис української революції. Матеріали й документи до історії української революції. — Т. 2, кн. 4 «Брат проти брата», 1917—1923. — Варшава, 1923. — 364 с.

⁵² Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво (визвольна ідея і збройний чин). — Нью-Йорк: Вид-во «Червона калина», 1956. — С. 265.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Ріпецький Степан. Українське Січове Стрілецтво... — С. 251.

⁵⁵ ЦДАВО України, ф. 3695, оп.1, спр. 41, арк. 15.

⁵⁶ Див.: <http://nezboryma-naciya.org.ua/show.php?id=132/>.

⁵⁷ Степень Станіслав. Олександр Петлюра, брат Головного Отамана УНР. — <http://slovoprosvity.org/2010/06/03/D0%B0/>.

⁵⁸ Див. зокрема: Денисюк Жанна. 3-я Залізна дивізія Армії УНР. Начерк бойового шляху. — http://nation.org.ua/files/.../Zalizna_dyvizia_UNR.doc/.

⁵⁹ Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. — <http://ukrlife.org/main/evshan/petlyurav.htm/>.

⁶⁰ Див.: <http://www.inst-ukr.lviv.ua/files/23/020ProDomoSua.pdf/>.

⁶¹ ЦДАВО України, ф. 3695, оп.1, спр. 67, арк. 5.

⁶² ЦДАВО України, ф. 3752, оп. 1, спр. 2, арк. 82.

⁶³ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 1, арк. 13.

⁶⁴ ЦДАВО України, ф. 3752, оп. 1, спр. 2, арк. 39.

⁶⁵ ЦДАВО України, ф. 3752, оп. 1, спр. 2, арк. 39.

⁶⁶ ЦДАВО України, ф. 3752, оп. 1, спр. 2, арк. 40.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 41, арк. 16.

⁶⁹ ЦДАВО України, ф. 3752, оп. 1, спр. 2, арк. 15.

⁷⁰ ЦДАВО України, ф. 3695, оп.1, спр. 67, арк. 6 зв.

⁷¹ Листування Євгена Деслава... — С. 124

УДК 930:340.134"1767/1768":030

Анатолій Мирончук

*кандидат історичних наук, науковий співробітник,
Інститут архівознавства НБУ ім. В. І. Вернадського*

Історіографічна традиція Уложеної комісії 1767—1768 рр. на сторінках енциклопедичних видань

Енциклопедичні видання завжди були й залишаються науково вивіреною джерелом достовірної інформації, свідченням всебічного розвитку національної науки і культури, освоєння здобутків світової цивілізації. А історичні події, факти, явища, процеси повинні точно відображати останні досягнення і здобутки з трактованого питання. Саме тому енциклопедичні видання слід розглядати як засіб систематизації накопичених знань у різних галузях станом на конкретний період часу. Серед популярних тем, які стали об'єктом пильної уваги енциклопедистики у різні часи, помітне місце займає Уложена комісія 1767—1768 рр. та «Наказ» Катерини II її депутатам. Історія вивчення цієї інституції розпочалася вже наприкінці XVIII ст. і триває донині. Кожне покоління дослідників вносило щось своєрідне у розуміння значення і діяльності цього законодавчого органу. Втім, існує безліч принципово важливих і водночас гостро дискусійних питань, що потребують відповіді, зокрема, стан відображення історіографічної традиції Комісії в енциклопедичних і довідкових виданнях.

Значною подією на рубежі XIX—XX століть стало видання у 1890 р. в Санкт-Петербурзі «Енциклопедичного словника» Ф. Брокгауза та І. Ефрона (Санкт-Петербург, 1890—1907), який посів гідне місце не тільки серед російської, а й світової енциклопедичної літератури. Словник був визнаний однією з кращих дореволюційних енциклопедій. Видання, яке складається з 86 напівтомів, відзначається насиченістю фактичними і цифровими даними, високим науковим рівнем статей, великою кількістю бібліографічних матеріалів. Завдяки цьому багато його статей і нині не втратили своїх довідкових якостей, навіть більше, вони слугують основою для сучасних енциклопедичних видань. Принагідно варто наголосити, що українські науковці, які уклали статті до «Енциклопедичного словника», увійшли в історію вітчизняної та світової науки і культури як визначні особистості своєї епохи. Українці створили для цього оригінального видання чимало фундаментальних, вичерпних довідок, були запрошені до участі у роботі редакції, відомості про них вміщувалися на сторінках довідника. Все це переконливо засвідчує, що національна наукова думка кінця XIX—початку XX ст. високо поцінювалась у світі, а українські вчені мали незаперечний авторитет у колі колег.

В «Енциклопедичному словнику» Ф. Брокгауза й І. Ефрона Уложеної комісії 1767—1768 рр. представлено двома статтями видатного українського історика права М. Василенка, який був одним із його постійних авторів: «Комісії для створення

нового уложення» та «Наказ Катерини II (Великий)». Незважаючи на те, що сам М. Василенко не займався дослідженням історії та діяльності Комісії, однак його статті стали основою для наукових узагальнень про діяльність та значення законодавчого зібрання 1767—1768 рр. У першій із них автор послуговується в основному положеннями і висновками знаного дослідника Уложеної комісії — російського історика права В. Сергєєвича. М. Василенко вказує на характерну відмінність Комісії 1767 р. від подібних попередніх законодавчих зібрань: відсутність серед її складу духовенства, а також наводить приклади відхилень від приписів Маніфесту 14 грудня 1766 р., що мали місце під час виборчої кампанії. Щодо кількісного складу Комісії, то автор користується підрахунками іншого дослідника кодифікаційних комісій, теж історика права В. Латкіна. Він відзначає важливість наказів як цінного матеріалу для вивчення історії російського державного ладу XVIII ст.; вказує на тиск адміністрації, що мав місце під час виборів депутатів в Малоросії; детально характеризує роль і обов'язки маршала Комісії та функції підкомісії, або ж так званих приватних комісій. Автор справедливо зазначає, що робота Великої комісії відзначалась випадковістю та відсутністю будь-якої системи і на підтвердження цієї думки вдало оперує переконливими аргументами В. Сергєєвича. М. Василенко наводить цікаві факти про періодичність засідань Великих зборів Комісії і, зрештою, стверджує, що військові дії проти Туреччини 1768—1774 рр. не були приводом для припинення її діяльності. Особливо докладно М. Василенком було опрацьовано багатий бібліографічний матеріал, який суттєво доповнює зміст та подає найважливіші джерела з історії Законодавчої комісії. Стаття містить доволі розлогий перелік літератури, з якої читач міг би отримати більше інформації. Тут подано посилання на праці авторитетних дослідників Комісії: В. Латкіна, С. Пахмана, І. Теличенка, В. Калачова, Д. Полєнова, А. Кістяківського, С. Солов'єва, В. Авсеєнка, П. Бланка, С. Брюлової, І. Дитятіна, А. Брікнера, Д. Багалія, М. Липинського, Я. Абрамова, а також на актові матеріали і документи Комісії, що публікувались «Київською старовиною» та у збірниках Російського історичного товариства. Прикметно, що у цьому переліку літератури згадуються також і праці українських дослідників [1].

«Наказ» Катерини II за визначенням М. Василенка — це твір, написаний російською імператрицею як порада і настанова для керівництва Великою комісією, або ж інструкція Катерини II, якою слід послуговуватися при складанні законів і яка чітко характеризує власні погляди імператриці на різноманітні сфери права. Значення «Наказу», на думку укладача статті, полягає у тому, що він заклав у тодішньому суспільстві ряд нових ідей західноєвропейського просвітництва. Автор статті детально аналізує усі глави «Наказу», його видання, а також переклади іноземними мовами. Чимало уваги він приділяє історії створення цього документа, а також джерелам, що стали його основою, вказуючи на запозичення із творів Ш. Монтеске та Ч. Бекарія. Зрештою, у прикінцевих висновках М. Василенко знову посилається на оцінку професора В. Сергєєвича про те, що «Наказ» не давав чітких правил з усіх розділів законодавства і часто-густо страждав непослідовністю своїх основних засадничих принципів. Готуючи статті, автор послуговувався першими документальними публікаціями на архівних матеріалах Г. Єлісєєва,

П. Щербальського, С. Соловйова, С. Пахмана, А. Кістяківського, С. Зарудного, що побачили світ у 60-х роках XIX ст. та дали підстави для формування нових уявлень і наукових узагальнень, стали поворотним етапом у вивченні комплексу аспектів з історії Законодавчої комісії 1767—1768 рр. [2]. Не випадково, що схема представлення історичного матеріалу в двох ключових статтях М. Василенка майже без змін перекочувала ледве не до всіх вітчизняних та російських універсальних енциклопедій XIX—XX ст.

Енциклопедичні видання дореволюційної Росії свідчать про доволі високий рівень енциклопедичної справи. Спадкоємцем традицій російської енциклопедистики XIX—початку XX ст., закладених видавничими осередками Ф. Брокгауза й І. Ефрона, стало видавництво «Большая Советская Энциклопедия», діяльність якого як акціонерного товариства розпочалося 1925 р. з ініціативи видатного вченого академіка О. Шмідта. На жаль, радянські енциклопедичні видання багато в чому втратили традиції російських енциклопедій через зайву ідеологізацію і орієнтованість лише на марксистсько-ленінську теорію. Тим не менше 3-є видання «Великої радянської енциклопедії», яке було випущено в 1969—1978 рр., визнано однією з кращих енциклопедій у світі з погляду методики підготовки та подання матеріалу. У радянський період, окрім 3-х випусків «Великої радянської енциклопедії», вийшли в світ «Мала радянська енциклопедія», багато енциклопедій та енциклопедичних словників спеціальної тематики, здійснювався випуск національно-регіональних енциклопедій в союзних республіках.

Стаття російського історика академіка Л. Мілова «Комиссия об Уложении» у «Великій радянській енциклопедії» до певної міри розвиває і доповнює основні положення гасел М. Василенка, вміщених в «Енциклопедичному словнику» Ф. Брокгауза й І. Ефрона [3]. У ній докладно йдеться про кількісний склад депутатів Комісії у чисельному і відсотковому вимірах, а також вперше наведено загальну кількість депутатських наказів. З огляду на надмірну ідеологізацію матеріалів «Великої радянської енциклопедії» автор зосереджує увагу на обговоренні селянського питання в ході роботи Комісії, а причиною її закриття вважає російсько-турецьку війну 1768—1774 рр. Серед використаної літератури зазначає праці авторитетних дослідників Уложеної комісії: І. Дитятіна, А. Флоровського та М. Белявського. Загалом же в історіографії радянського періоду домінувала тенденція оцінки діяльності Законодавчої комісії як прояву просвітницького абсолютизму на основі марксистсько-ленінської методології. «Велика радянська енциклопедія» доволі лаконічна у характеристиці «Наказу» Катерини II, здійсненої знову ж таки Л. Міловим. Це філософсько-юридичний трактат, написаний для керівництва депутатам Уложеної комісії з дослівними запозиченнями просвітницьких теорій, що не мав практичного застосування. Прикро, що у списку літератури зазначено лише монографію М. Белявського «Селянське питання в Росії напередодні повстання О. Пугачова», що вийшла друком у Москві 1965 р. і стала основою для інтерпретацій та узагальнень Л. Мілова на предмет «Наказу» [4]. Хоча більшість радянських істориків, зокрема П. Іванов, М. Покровський, В. Мавродін, М. Купріц, М. Дружинін, вбачали в цьому законодавчому акті поєднання «ліберальних» про-

світницьких ідей і політичних принципів феодальної держави [5].

Не є винятком і «Мала радянська енциклопедія», у якій інформацію про Уложену комісію 1767 р. подано вкрай стисло. Вона характеризує Комісію як до-радчі збори, скликанні Катериною II з метою створення нового зведення законів — Уложення. Так, у статті «Комиссия об Уложении 1767» наведено лише кілька ко-ротких тлумачення з посиланням на одне джерело — «Нариси історії СРСР. Період феодалізму. Росія у другій половині XVIII ст.» (М., 1956). На думку укладачів, Комісію ліквідували з тієї причини, що вона порушувала не вигідні для уряду пи-тання, зокрема про кріпосне право [6].

У «Радянській історичній енциклопедії» Уложену комісію 1767—1768 рр. представлено статтею академіка Л. Мілова, яка майже ідентична з текстом такої ж статті у «Великій радянській енциклопедії» [7]. Стаття згадуваного російського історика Л. Мілова про «Наказ» Катерини II, яку вміщено на сторінках «Радянської історичної енциклопедії», значно перегукується із аналогічною статтею у Великій радянській енциклопедії; однак містить принципове нововведення: під впливом ту-манного лібералізму «Наказу» дворянсько-буржуазна історіографія (С. Соловйов, В. Ключевський, В. Семевський та ін.) звеличувала Катерину II за відкриту поста-новку селянського питання і т. п. Автор використовував статтю Ф. Тарановського, присвячену політичній доктрині «Наказу» (1904) та праці радянських авторів 50—60-х років: П. Іванова, М. Дружиніна та М. Белявського [8].

В українській радянській енциклопедистиці Комісію 1767—1768 рр. пред-ставлено лише на сторінках «Української радянської енциклопедії» статтею С. Максимової та О. Чернії «Комісія для складання проекту нового уложення (Катерининська комісія)» [9]. Її написано на матеріалах дорадянської історіографії, зокрема наукового доробку Д. Багалія, В. Латкіна та двох праць А. Флоровського. Найімовірніше, за основу статті було взято аналогічну із «Великої радянської ен-циклопедії», оскільки вона майже дослівно відтворює текст останньої. Комісія, на думку авторів статті, — це дорадче зібрання, скликане для створення нового зводу законів — нового Уложення замість застарілого Соборного 1649 р. з метою зміц-нення самодержавства та дворян; утворення Комісії проголошувалося Маніфестом 14 грудня 1766 р. «Наказ» же — це сукупність правил, які визначали розпорядок і діловодство в Комісії, тобто статут законодавчого зібрання. Чи не вперше в до-відково-енциклопедичній літературі згадується про те, що накази українських ви-борців своїм депутатам містили, крім станових питань, пропозиції щодо віднов-лення посади гетьмана, який би обирався шляхом загальних виборів, обмеження сваволі російських чиновників, розширення прав українських губерній у пита-ннях внутрішнього управління. Тобто йдеться про збереження автономного устрою України. Причиною припинення діяльності Комісії автори також вважають війну з Туреччиною 1768—1774 рр., хоча зазначають далі, що вона продовжувала існувати до 90-х років XVIII ст., не розробивши до кінця жодної пропозиції і не ухваливши жодного закону. Принциповим нововведенням є те, що в діяльності Комісії автори вбачають першу в історії Росії спробу розглянути потреби всіх верств населення з точки зору надання їм певних прав і свобод, а не лише в аспекті станових пільг та

привілеїв. Значення ж Комісії, на думку авторів, полягає у тому, що вона залишила по собі значний законодавчий матеріал, який було використано в подальшій законотворчій діяльності.

«Радянська енциклопедія історії України» не згадує Комісії взагалі. Упорядники оминули її своєю увагою навіть і в статті, присвяченій російській імператриці Катерині II, хоча більшість радянських істориків досліджували Комісію 1767 р. в контексті правління Катерини II та реформ другої половини XVIII ст. З огляду на те, що за радянських часів здобутки вітчизняних істориків сприймалися як невід'ємний складник російської науки, то значна кількість термінів та статей-персоналій у енциклопедичних довідниках є майже однаковими. Так, у радянській історичній літературі довідкового характеру встановилося відоме узагальнене уявлення про зміст «Наказу», його історичне значення і політичну роль, пов'язане із визнанням ряду конкретних його положень як засобів для вирішення тих або інших соціально-політичних питань, яке стало традицією в енциклопедіях, узагальнюючих працях і навчальних посібниках. У загальній же і навчальній літературі, на жаль, ще не була зжита до кінця легенда про ліберальні наміри Катерини II стосовно селян. Тому майже до 90-х років «Наказ» зберігав своє значення офіційного державного акта.

Зрештою, увага до «Наказу» Катерини II і до його оцінки у радянській історичній літературі та енциклопедичній, зокрема, була зумовлена, передусім, одним із проявів політичної та ідеологічної боротьби. Однак, незважаючи на це, у радянській історичній літературі він так і не став предметом спеціального дослідження.

За роки незалежності створено і видано близько двадцяти галузевих і регіональних енциклопедій та енциклопедичних словників і довідників, серед яких відзначимо шеститомну «Юридичну енциклопедію» і десятитомну «Енциклопедію історії України». Адже саме галузеві енциклопедії є одними із найпоширеніших для широкого кола користувачів та найґрунтовніших щодо максимально повного висвітлення досягнень окремої науки. Такі видання дозволяють представити фахове знання в усьому його багатстві та розмаїтті, узагальнюють, осмислюють, систематизують та популяризують рівень розвитку науки, представляють інтелектуальний потенціал професійних кадрів у широких історичних періодах. Галузеві енциклопедії, як справедливо зазначають вітчизняні фахівці, повинні бути джерелом сучасних знань і основою правдивої історичної інформації [10: 262].

Отож, у сучасній вітчизняній юридичній літературі довідково-енциклопедичного характеру «Наказ» отримав визначення філософсько-юридичного документа, що мав слугувати за правило при створенні нового кодексу законів. Історична ж довідкова література ухиляється від конкретного трактування «Наказу», зазначаючи лише, що це був план Катерини II з реформування російського суспільства. Лаконічною є стаття В. Гончаренка «Накази малоросійським депутатам» у «Юридичній енциклопедії». Накази в трактуванні автора статті — це письмові документи з побажаннями і вимогами зборів виборців, подані через їх депутатів до утвореної російською імператрицею Катериною II згідно з Маніфестом від 14 грудня 1766 р. Комісії для складання проекту нового «Уложення». Докладно пере-

раховуючи виборчі округи Лівобережної України-Гетьманщини, справедливо виділяючи Запорізьку Січ та Малоросійську колегію як такі, що надіслали своїх депутатів до Комісії, з поля зору автора випала Слобідська Україна та Новоросійська губернія, котрі теж мали своїх представників у законодавчому зібранні. У переліку літератури, на жаль, міститься лише три посилання, однак відрядно, що серед них є ґрунтовна праця Г. Максимовича «Вибори і накази в Малоросії до Законодавчої комісії 1767 р.», видана 1917 року [11].

«Наказ» Катерини II в розумінні автора статті з аналогічною назвою це філософсько-юридичний документ, написаний російською імператрицею, який став порадником депутатам Комісії для складання проекту нового «Уложення». Щоправда, в прикінцевих положеннях він характеризується вже як трактат. На жаль, список літератури також не відрізняється ґрунтовністю. «Наказ», на думку автора статті, втратив своє значення з огляду на припинення роботи Комісії під приводом війни з Туреччиною 1768—1774 рр. Незважаючи на досить багату історіографічну традицію «Наказу» Катерини II, автор обмежився лише посиланням на статті М. Полетаєва (1895 р.), Ф. Тарановського (1901 р.) та М. Купріца (1962 р.) [12].

Такі недоліки є досить суттєвими хибамі енциклопедичного видання, адже розвиток науки — неперервний процес, і кожна наступна енциклопедія повинна надавати читачеві найновішу інформацію. Інформація, подана в будь-якому енциклопедичному виданні, має не лише відповідати певному науковому рівню та бути достовірною, але й, безперечно, бути актуальною. Тобто завданням енциклопедії є систематизація найновіших довідок із різних галузей знань і сфер практичної діяльності. На жаль, інформація проаналізованих нами статей у «Юридичній енциклопедії», не повною мірою відповідає вимозі актуальності. Подальший приріст знань у вивченні історії Законодавчої комісії 1767—1768 рр. забезпечувався з-поміж інших науковими зусиллями і працями Н. Шевченко. Саме завдяки її науковому доробку з історії Комісії маємо приклад довідково-енциклопедичної статті справді дослідницького характеру, вміщеної у четвертому томі «Енциклопедії історії України» [13].

Метою Законодавчої комісії 1767—1768 рр., що складалася з виборних депутатів від усіх станів (за винятком залежних селян), було реформування Російської імперії на засадах деяких положень західноєвропейської просвітницької теорії та збереження самодержавства, а також кодифікація всього законодавства країни. Авторка статті оперує чіткими і логічними визначеннями. Так, «Наказ» Катерини II — це план реформування тогочасного російського суспільства, а «Маніфест про скликання Комісії» від 14 грудня 1766 р. — це документ, що встановлював процедуру виборів депутатів та складання для них наказів від виборців. Зокрема, чи не вперше у вітчизняній енциклопедистиці у статті акцентовано увагу на українських аспектах діяльності цього законодавчого органу. В статті йдеться про напружену ситуацію в Гетьманщині, Слобідській Україні та Новоросійській губернії під час виборів депутатів, про дії влади, спрямовані на те, щоб запобігти створенню загальноукраїнської опозиції імперській централізації, а також наведено дані про кількісний склад українських депутатів, серед яких виокремлено І. Дзюбіна, Я. Козельського та Г. Полетику.

Також чіткими і логічними видаються узагальнення авторки статті, побудовані на опрацюванні останніх історіографічних досягнень: переконавшись у тому, що робота законодавчої комісії набула небажаного для інтересів російського самодержавства спрямування, Катерина II 17 грудня 1768 р. під приводом початку російсько-турецької війни 1768—1774 рр. оголосила про призупинення її діяльності. У переліку літератури, окрім монографії Г. Максимовича, представлено список праць з наукового доробку репрезентантів новітньої вітчизняної історичної науки: праці О. Путра, Н. Шевченко, З. Когута, В. Смоля та В. Степанкова. Отож, наслідком подібного бачення Н. Шевченко Законодавчої комісії маємо перше концептуальне витлумачення її у довідково-енциклопедичній літературі, зокрема «Енциклопедії історії України».

У 16-томному виданні книжкового клубу «Клуб сімейного дозвілля» — «Сучасній українській енциклопедії» Законодавчу комісію Катерини II побіжно згадано в статті «Уложені комісії» як про найбільше зібрання всеросійських станових представників [14].

У будь-якій енциклопедії вагому низку статей займають персоналії. Однак цього не можна сказати про персональний склад депутатського корпусу Уложеної комісії, зокрема українських депутатів, серед яких представник Лубенського шляхетства, палкий речник і поборник української автономії Григорій Полетика. Робота зі збирання інформації про тих українців, які відстоювали українські права та традиції у законодавчому зібранні 1767—1768 рр. і яким ми сьогодні завдячуємо за сміливість та любов до України, повинна тривати, а результати цього дослідницького пошуку мають всі підстави бути гідно представленими на сторінках вітчизняних довідково-енциклопедичних видань. Не маючи інформації про них, складно усвідомити, який внесок зробили вони в розбудову української держави. Тим самим різнопланові вітчизняні енциклопедичні видання сприяли би формуванню національної самосвідомості українського народу, відновленню історичної пам'яті, очищенню ментальності від усього наносного, того, що суперечить його природо-соціальної сутності, плекання інтелектуального потенціалу, осмислення історичної місії в контексті загально-цивілізаційного поступу. Адже саме енциклопедія як фундаментальна праця довідкового характеру має стати важливим засобом критичного аналізу і тих досягнень, які були на історичному шляху українського народу, так і упущень, які йому не можна допускати в майбутньому. Вона має бути стимулятором нового прочитання історії українського народу.

Тема Уложеної комісії знайшла своє відображення і у сучасній російській енциклопедистиці. Невелика стаття про «Наказ» вміщена на сторінках комерційного проекту російського видавництва «Терра» — універсальній «Великій енциклопедії», що складається з 62 томів. Стаття, як до речі і всі інші, не підписана. Науково-редакційна рада енциклопедії на чолі з академіком РАН Г. А. Місяцем виходила з того, що таким чином укладачам легше буде дотримуватися нейтральної позиції. Вона має винятково фактологічний характер і позбавлена будь-яких позитивних чи негативних конотацій, як і списку літератури [15]. Доволі розлогу статтю М. Зінько про «Наказ» Катерини II опубліковано у «Великій російській енциклопедії» —

універсальній енциклопедії, видання якої започатковано в Росії 2002 року. Стаття надмірно насичена цитатами. За не зовсім обґрунтованим і доцільним цитуванням російської імператриці авторка втрачає свою власну думку. Щоправда, у списку літератури рекомендує читачеві останні здобутки з даного питання представників як російської, так і зарубіжної історіографії [16]. У «Великій російській енциклопедії» є також стаття про Уложену комісію, однак відповідний том виявився для нас недоступним.

Енциклопедія у сучасному інформаційному суспільстві залишається пріоритетним, акумульованим джерелом інформації. Будучи віддзеркаленням інтелектуального потенціалу кожної нації, загальні, галузеві та тематичні енциклопедії набувають усе більшого значення на шляху до збереження національної духовної спадщини. У процесі розвитку української історичної науки винятково важлива роль відводиться розробленню наукового інструментарію. З цією метою твориться і система довідкових, зокрема енциклопедичних видань, традиційних та електронних енциклопедій усіх типів, онлайн-енциклопедій. В умовах відкритого інформаційного простору наукова комунікація здійснюється за допомогою доступних масовій свідомості символів і форм, які стають інструментами конструювання національних та цивілізаційних ідентичностей. Сьогодні все більшої популярності набувають інтернет-енциклопедії та електронні видання довідково-енциклопедичного характеру, серед яких можна назвати відому «Вікіпедію», а також низку спеціалізованих сайтів. Однак електронні енциклопедії мають суттєві недоліки, на що вже не раз вказували сучасні дослідники: вони часом некритично використовують джерела, бібліографічно неправильно описують наукову літературу, багато текстів написано некваліфіковано, автори часто-густо довільно перекручують факти і тощо [17: 16].

Найбільшим енциклопедичним веб-ресурсом українською мовою, який продовжує активно розростатися є веб-енциклопедія «Вікіпедія». Сьогодні це найпопулярніший веб-ресурс серед користувачів мережі не тільки в Україні. Український сегмент «Вікіпедії» створює переважно молодь, його активно використовують школярі, студенти й викладачі у навчальному процесі, науковці для поширення наукових знань і навіть для дослідницької діяльності, про що переконливо свідчить цілий ряд наукових статей в українських фахових виданнях. У «Вікіпедії» Уложена комісія принагідно згадується у статті «Катерина II (імператриця Росії)» У розділі «Правління» зазначено, що російська імператриця «очолювала» законодавчу комісію, щоправда хронологічні рамки Комісії тут визначені 1767—1769 роками [21]. Проте окремою статтею Комісію 1767 р. в українському сегменті «Вікіпедії» поки що не представлено. Сподіваємось, що Уложена комісія 1767—1768 рр. знайде там своє об'єктивне відображення. Варто зазначити, що на початку нинішнього століття система енциклопедичних видань в нашій державі лише починає формуватись. Тому немає нічого дивного, що інформація про Комісію 1767 р. не відображає нинішнього стану вітчизняної історіографічної науки.

Натомість російська версія «Вікіпедії» характеризується багатством інформації про Комісію: тут подано відомості і про «Наказ» Катерини II, і про саму Законодавчу

комісію 1767—1768 рр. В російській «Вікіпедії» «Наказ» Катерини II — це концепція освіченого абсолютизму, яку викладено нею як настанову для кодифікаційної комісії, у якій було сформульовано основні принципи політики і правової системи [18]. «Наказ» є не лише важливим правовим документом XVIII століття, а й типовим філософським твором епохи «освіченої монархії», адже в ньому було викладено сучасні, прогресивні принципи політики і правової системи. Тим самим російська імператриця декларативно підкреслювала свою прихильність ідеям Дідро, Монтеск'є, Д'аламбера та інших просвітителів, скориставшись вже наявним матеріалом, що, однак, не применшує значущості її твору. Значення «Наказу» полягає у тому, що він став основою для майбутніх нормативних актів, таких як «Жалувана грамота дворянству» (1785 р.), «Жалувана грамота містам» (1785 р.) та ін. «Наказ» розробив юридичну техніку, якої не знало раніше російське право, виробив нові уявлення про систему законодавства. У переліку літератури містяться посилання на праці сучасних російських істориків права. Російськомовна «Вікіпедія» розглядає також доволі широкий спектр питань, пов'язаних із діяльністю Комісії 1767 року. Варто зазначити, що незважаючи на свій значний обсяг, цей нарис є компілятивним і торкається цілого ряду питань лише фрагментарно, без належного посилання на весь масив історичної літератури. За основу тут взято статтю М. Василенка з «Енциклопедичного словника» Ф. Брокгауза й І. Ефрона. Довідкова література не відрізняється широким розмаїттям: в основному це праці радянських істориків 40-х років. Стаття ілюстрована полотном художника М. Зайцева (1880—1940) «Засідання Уложеної комісії 1767 р.» та мініатюрою невідомого автора кінця 1760-х — 1770-х років «Катерина Велика» [19]. Електронний «Короткий словник історико-правових термінів», що є частиною однієї з великих інформаційних баз російського Інтернету «Національна енциклопедична служба Росії», подає правову сторону визначення «Наказу» 1766 р.: один з основних документів періоду «освіченого абсолютизму», що формулював принципи правової політики і правової системи; послання Катерини II делегатам Комісії зі складання нового уложення [20].

Отже, різнопланових довідково-енциклопедичних виданнях Уложену комісію 1767—1768 рр. відображено нерівномірно. Окремі сюжети й аспекти її діяльності висвітлено фрагментарно, або ж про них не згадано взагалі. Фрагментарна інформація з історії Комісії є в низці спеціальних енциклопедій, для яких ця тематика неосновна. Такий вибірковий підхід не дозволяв об'єктивно та всебічно показати Комісію в радянських енциклопедіях, незважаючи на певні її історіографічні досягнення. Не дивно, що і сьогодні історичні оцінки Законодавчої комісії вкрай суперечливі: законодавчий орган, покликаний виробити проект нового «Уложення»; установа, що мала на меті реформувати законодавство Російської імперії на засадах західноєвропейської просвітницької теорії. У статтях, присвячених Комісії у новітніх вітчизняних енциклопедичних виданнях, домінантною є парадигма відстоювання українського автономізму, яку трактують як спробу українських депутатів відновити залишки автономного устрою.

Не менша розбіжність думок стосується і «Наказу» Катерини II. У довідково-енциклопедичних виданнях тлумачення його пройшло еволюцію від поради де-

путатам законодавчого зібрання 1767—1768 рр., плану реформування тогочасного суспільства, філософського твору до концепції освіченого абсолютизму. Загалом же тема Уложеної комісії у висвітленні довідково-енциклопедичних видань зазнала суттєвої еволюції, зумовленої зміцненням акцентів дослідження, зміною критеріїв оцінок та станом її історіографічної розробки. За останні десятиліття, після перегляду «класового підходу» до законодавчих актів, з'явилися об'єктивніші трактування ідеологічної спрямованості «Наказу». Зміна у 90-і роки загальної ідейної атмосфери історичної та історико-правової науки найістотніше вплинула на вивчення державної і правової історії другої половини XVIII ст. і на пов'язані з нею наукові проблеми, в тому числі Законодавчої комісії 1767—1768 рр. У останніх публікаціях з історії періоду Катерини II намітився принципово новий підхід до вивчення цієї проблематики.

За роки незалежності України вітчизняні історики, спираючись на діаспорну літературу, критично оцінюючи радянську історіографію, узагальнюючи науковий доробок попередників, опрацьовуючи архівні матеріали, зробили великий крок вперед у вивченні Законодавчої комісії зі створення нового «Уложення» 1767—1768 рр., що знайшло своє відображення у довідково-енциклопедичній літературі виданнях. На жаль, попри широке інформаційне наповнення, обійшли своєю увагою Комісію 1767 р. такі енциклопедичні словники як «Малий словник історії України», «Енциклопедія політичної думки», «Україна XIII—XVIII ст.: енциклопедичний бібліографічний довідник». Не представлена вона і в більшості вітчизняних електронних енциклопедичних ресурсів, зокрема у електронній версії «Довідника з історії України».

Отже, тема Законодавчої комісії, головні її українські аспекти, незважаючи на велику кількість публікацій, що з'явилися останнім часом, залишається актуальною проблемою історичної науки, яка потребує свого висвітлення на сторінках сучасних видань довідково-енциклопедичного характеру. Видання, які ми аналізували, хибують на одностороннє, а іноді й необ'єктивне висвітлення діяльності та значення цього законодавчого органу, свідомо чи ні уникаючи здобутків і надбань історіографічної науки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Василенко Н. П. Комиссии для составления нового уложения // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. — Т. XV—A / Т. 30. — СПб., 1895. — С. 866—869.
2. Василенко Н. П. Наказ (Большой) // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. — Т. XX-A / Т. 40. — СПб., 1897. — С. 481—484.
3. Милов Л. В. Комиссия об уложении 1767 // Большая Советская Энциклопедия. Глав. ред. А. М. Прохоров. — 3-е издание. — Т. 12: Кварнер-Конгур. — М., 1973. — С. 511.
4. Милов Л. В. Наказ Екатерины II // Большая Советская Энциклопедия. Глав. ред. А. М. Прохоров. — 3 изд. — Т. 17: Моршин-Никиш. — М., 1974. — С. 220.
5. Иванов П. В. К вопросу о социально-политической направленности «Наказа» Екатерины II // Учёные записки Курского государственного педагогического ин-та. — Т. 3. Курск,

1954. — С. 116—122; Покровский М. Н. Избранные произведения в четырех книгах. — Кн. 2. Русская история с древнейших времен. — Т. III—IV. — М., 1965. — 664 с.; Мавродин В. В. Классовая борьба и общественно-политическая мысль в России в XVIII в. (1725—1773 гг.): (Курс лекций). — Л., 1964. — 194 с.; Куприц Н. Я. Государственно-правовые идеи «просвещенного» абсолютизма в «Наказе» Екатерины II // Вестник МГУ. Серия Х. Право. — 1962. — № 4. — С. 70—76; Дружинин Н. М. Просвещенный абсолютизм в России // Абсолютизм в России (XVII—XVIII вв.). Сборник статей к семидесятилетию со дня рождения и сорокапятилетию научной и педагогической деятельности Б. Б. Кафенгауза. — М., 1964. — С. 428—459.
6. «Комиссия об Уложении» 1767 // Малая советская энциклопедия / Глав. ред. Б. А. Введенский. — 3-е изд. — Т. 4: Илоты-Котангенс. — М., 1959. — С. 1026.
 7. Милов Л. В. Комиссия об Уложении // Советская историческая энциклопедия. — Т. 7. — М., 1965. — С. 562—563.
 8. Милов Л. В. Наказ Екатерины II // Советская историческая энциклопедия. — Т. 9. — М., 1966. — С. 878.
 9. Максимова С. В., Черній О. В. Комісія для складання проекту нового уложення (Катерининська комісія) // Українська радянська енциклопедія: У 12 т. / Ред. М. Бажан — Т. 5 : Кантата—Кулики. — К., 1980. — С. 439.
 10. Солоіденко Г. І. Бібліотечне знання на сторінках фахових енциклопедій // Сучасні проблеми діяльності бібліотеки в умовах інформаційного суспільства. До 165-річчя НУ «Львівська політехніка»: матеріали науково-практичної конференції, 12 листопада 2009 р. — Львів, 2009. — С. 258—262.
 11. Гончаренко В. Д. Накази малоросійським депутатам // Юридична енциклопедія: У 6 т. — К., 1998. — Т. 4: Н—П. — 2002. — С. 35.
 12. Гончаренко В. Д. «Наказ» Катерини II // Юридична енциклопедія: В 6 т. — К., 1998. — Т. 4: Н—П. — 2002. — С. 33—34.
 13. Шевченко Н. В. Комісія законодавча 1767—1767 // Енциклопедія історії України: У 8 т. — Т. 4. (Ка—Ком). — К., 2007. — С. 478—479.
 14. Уложенные комиссии // Современная украинская энциклопедия: в 16 томах. — Т.14. — Харьков: Книжный клуб «Клуб семейного досуга», 2007. — С. 413.
 15. Наказ // Большая энциклопедия: в 62 т. — Т. 31. — М., 2006. — С. 387.
 16. Зинько М. А. Наказ Екатерины II 1767 // Большая российская энциклопедия. Т. 21. Монголы-Наноматериалы. — М., 2013. — С. 705.
 17. Авраменко А. М. Козацтво в сучасних українських та російських енциклопедіях // Українська енциклопедистика: матеріали Третьої міжнародної наукової конференції (м. Київ, 22—23 жовтня 2013 року). — К., 2014. — С. 11—20.
 18. Наказ Екатерины II // Вікіпедія. — https://ru.wikipedia.org/wiki/Наказ_Екатерины_II.
 19. Уложенная комиссия // Вікіпедія. — https://ru.wikipedia.org/wiki/Уложенная_комиссия.
 20. Наказ, 1766 г. // Вікіпедія. — http://history_law.academic.ru/270/Наказ.
 21. Катерина II (імператриця Росії) // Вікіпедія. — [http://uk.wikipedia.org/wiki/Катерина_II_\(імператриця_Росії\)](http://uk.wikipedia.org/wiki/Катерина_II_(імператриця_Росії)).

УДК 355 (477-25):(031) (477)

Руслан Пилипчук

науковий співробітник,

Інститут енциклопедичних досліджень НАН України

Військові заклади та установи Києва на сторінках українських енциклопедичних видань

Київ як столиця Київської Русі та подальших українських державних утворень, а також як центр адміністративних одиниць у складі інших держав завжди відігравав значну роль у військових планах тих чи інших сторін. Так, за Російської імперії від 1706 року і до початку 19 століття Київська фортеця була важливим форпостом, який прикривав Лівобережжя від польських і турецьких військ. Згодом вона втратила своє оборонне значення, але багато споруд збереглося і використовується дотепер. За радянських часів у Києві розташовувалося управління одного із найпотужніших, а за деякими оцінками – найпотужнішого в СРСР — Київського військового округу. Важко переоцінити потенціал і військове значення Києва в сучасних умовах, коли Україна змушена протидіяти прямій військовій агресії з боку Росії. Водночас із розбудовою військової інфраструктури у місті створювали мережу військових навчальних закладів (від Суворовського училища, нині Київський військовий лицей ім. І. Богуна, до Військової академії ППО Сухопутних військ, нині Національний університет оборони України ім. І. Черняхівського) і наукових установ, що працювали на оборонну промисловість.

Незважаючи на давню історію, зокрема ще 1865 року було засноване Київське піхотне інженерне юнкерське училище, яке згодом мало назву Київське вище військово-інженерне училище зв'язку ім. М. Калініна (після низки реорганізацій остаточно ліквідоване 1999), діяльність військових навчальних закладів Києва на сторінках українських енциклопедичних видань майже не висвітлена. Так, у 2-му томі 2-го видання «Української радянської енциклопедії» вміщено статтю «Військові навчальні заклади» [8], в якій подано загальну кількість військових училищ, академій, військових факультетів у цивільних вищих навчальних закладах СРСР, але станом на 1941 рік. Хоча у 5-му томі 3-го видання «Большой советской энциклопедии», який вийшов у Москві 1971 року, в статті «Военно-учебные заведения» [1] у загальних рисах, однак все ж охарактеризовано структуру військової освіти СРСР на кінець 1960-х років, зокрема перераховано всі військові академії, серед них – Військово-господарська академія у Харкові, та окремі училища. Очевидно, головна редколегія «Української радянської енциклопедії» вирішила не давати зайвих підстав для критики з боку партійних органів та органів державної безпеки, тому й подала статистичні дані, що застаріли на 37 років. У 2-му виданні енциклопедичного довідника «Київ» [7] військово-фельдшерська школа, заснована 1833 при Київському військовому шпиталі, згадана лише у контексті того, що її у свій час закінчили більшовиць-

кий військовий діяч М. Щорс, письменники Дем'ян Бедний і Остап Вишня, радянський діяч П. Любченко. Відсутність статей про окремі військові навчальні заклади та установи в українських радянських енциклопедичних виданнях, ймовірно, пояснюється вимогами секретності, оскільки статті про навчальні заклади подібного рівня, наприклад, художні училища, там є. При цьому, як відомо, вищі військові училища у СРСР прирівнювалися до інститутів. У загальній частині «Енциклопедії українознавства» у розділі «Військо» [4] названі деякі військові академії Російської імперії, але без зазначення місця розташування. Зрозуміло, що в умовах «холодної війни» головна редакція цієї енциклопедії на чолі з В. Кубійовичем, яка знаходилася у м. Сарсель поблизу Парижа, не мала доступу до відповідної інформації, а та, що була у відкритих радянських джерелах, вихолощувалася цензурою. В історико-біографічному енциклопедичному словнику «Київ» військова тематика присутня у статтях «Меморіальний комплекс “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”» [6: 346—348] і «Музей “Київська фортеця”» [6: 373—375]. У 1-й (1999) і 2-й (2004) частинах тому «Київ» «Зводу пам'яток історії та культури України» [5] подано відомості про приміщення, де розміщувалися Київські військові училища, і яким нині надано статус пам'яток історії, архітектури та містобудування. Великий обсяг статей на воєнну та військову тематику містить «Енциклопедія історії України», яку від 2003 року видає Інститут історії України НАН України. На відміну від «Радянської енциклопедії історії України», у ній значно розширено критерії відбору матеріалу. Це статті про військові округи, музеї, битви, оборонні та наступальні операції, козацькі полки, окремих воєначальників, зокрема військовиків Армії УНР, УГА, УПА й інших українських формацій, що воювали проти радянської влади, тощо. Однак розміщення статей про військові навчальні заклади й установи не тільки Києва, а й інших міст України, в «Енциклопедії історії України» не передбачено, хоча згадки про них є в статтях загальної тематики. Зокрема, у статті «Воєнно-промисловий комплекс» [1] серед найбільших підприємств цієї галузі названо київські АНТК ім. О. Антонова й завод «Арсенал».

Працюючи над концепцією «Енциклопедії сучасної України» [3], її автори вважали за необхідне подавати відомості не лише про заклади й установи, які нині працюють, а й ті, що припинили існування, але залишили помітний слід в історії науки й техніки УРСР і України 20 – початку 21 століть. Тому в 12-му томі «Енциклопедії сучасної України» вміщено статті про Київське вище військове авіаційне інженерне училище, Київське вище військове інженерне училище зв'язку ім. М. Калініна, Київське вище військово-морське політичне училище, Київське вище загальновійськове командне училище ім. М. Фрунзе, Київське вище зенітно-ракетне інженерне училище ім. С. Кірова, Київське вище інженерне радіотехнічне училище протиповітряної оборони ім. О. Покришкіна, Київське вище танкове інженерне училище ім. І. Якубовського. Незважаючи на те, що ці заклади або припинили існування, або увійшли до складу інших, інформація про більшість із них є на сторінках Вікіпедії. Випускники та колишні викладачі цих училищ створили власні організації, представлені у мережі Інтернет. Більше того, Асоціація випускників Київського вищого інженерного радіотехнічного училища протиповітряної оборони ім. О. Покришкіна 2013

року, до 60-річчя заснування закладу, обмеженим накладом видала 1-у частину енциклопедії свого училища, в якій подано його історію та біографії 240 випускників.

На сторінках «Енциклопедії сучасної України» є статті про відомих науковців рівня доктора наук, які працювали у згаданих закладах або продовжують викладати у Київському військовому лицейі ім. І. Богуна, Національному університеті оборони України ім. І. Черняхівського, Харківському університеті Повітряних Сил ім. І. Кожедуба та інших установах, статті про які вже надруковано чи заплановано надрукувати; а також про випускників цих училищ — Героїв Радянського Союзу, які народилися в Україні або відзначилися під час її визволення у роки 2-ї світової війни. Не оминула увагою редакція «Енциклопедії сучасної України» і військові музеї, зокрема Державний музей-заповідник «Битва за Київ у 1943 р.», Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», Центральний музей Збройних Сил України, Центральний музей Державної прикордонної служби України, ветеранські організації, періодичні друковані органи військової тематики: «Армія України», «Ветеран України», «Військова освіта», «Військово-науковий вісник», «Крила України» та ін. Окремий масив становлять статті про наукові установи і підприємства оборонно-промислового комплексу, розташовані у Києві. Це насамперед НДІ «Квант» і «Квант-Радіолокація», НДІ «Вектор», АНТК ім. О. Антонова, Державний науково-технічний центр артилерійсько-стрілецького озброєння, КБ «Луч», завод «Арсенал». Під час відбору персоналії із цих установ до «Енциклопедії сучасної України» редакція не завжди дотримується принципу обов'язкової наявності в них наукового ступеня доктора наук. По-перше, науковці оборонних підприємств і КБ працювали в умовах особливої секретності, їхні праці не публікували, а отже, не рецензували та не критикували у відкритих джерелах; по-друге, внесок таких науковців у розвиток науки й техніки оцінювався насамперед їхньою участю у розробленні або вдосконаленні тих чи інших видів військової техніки. Тому інколи достатньою підставою для їхнього відбору є ступінь кандидата наук і Ленінська чи Державна премії у галузі науки і техніки (одержана одноосібно чи у складі колективу).

ЛІТЕРАТУРА

1. Большая советская энциклопедия: В 30 т. / Гл. ред. А. М. Прохоров. 3-е изд. — М., 1971. — Т. 5. — С. 239—240.
2. Енциклопедія історії України: У 10 т. / Гол. ред. В. А. Смолій; НАН України, Ін-т історії України. — К., 2003. — Т. 1. — С. 598—599.
3. Енциклопедія сучасної України: У 30 т. — Т. 1—15. — К., 2001—2014.
4. Енциклопедія українознавства. Загальна частина / Гол. ред. В. Кубійович, З. Кузеля. — К., 1995. — Т. 3. — С. 1166—1194.
5. Звід пам'яток історії та культури України: Енцикл. вид.: Київ / Гол. ред. В. Смолій. — Ч. 1—2. 1999—2004.
6. Київ: Історико-біографічний енциклопедичний словник. — К., 2007. — 1120 с.
7. Киев: Энциклопедический справочник / Под ред. А. В. Кудрицкого. Изд. 2-е. — К., 1985. — 760 с.
8. Українська радянська енциклопедія: У 12 т. Вид. 2-е. — К., 1978. — Т. 2. — С. 286.

УДК 8.82-9

Нафиса Сиражитдинова

кандидат филологических наук,

Научно-издательский комплекс «Башкирская энциклопедия»

Дневник писателя как источник информации в создании литературной энциклопедии (на примере персональной литературной региональной энциклопедии «Мустай Карим»)

В соответствии с Указом Президента Республики Башкортостан от 17 января 2006 г. «Об увековечении памяти народного поэта Башкортостана Мустафы Сафича Каримова (Мустая Карима)» с 2010 г. в Государственном автономном учреждении Республики Башкортостан научно-издательском комплексе «Башкирская энциклопедия» ведётся работа над созданием персональной литературной региональной энциклопедии «Мустай Карим». В 2012 г. был издан словник [12], в понятийной части которого предусмотрена статья «Дневник Мустая Карима». Исследователи данного жанра отмечают, что дневник — текст, предназначенный для самого себя, что это не просто пометки для памяти, хроника текущих событий, но и способ интимного самоанализа, что характерными особенностями дневниковых записей является документализм с датировкой событий, стремление запечатлеть повседневность в максимально обобщающей эмоциональной форме и личностный характер повествования [1, 2, 4, 11]. Так, А.В. Никандрова пишет: «Дневниковый жанр принципиально отличается от обычных художественных произведений (романов, повестей). Дневники по содержанию сопоставимы с мемуарами и также требуют особой редакторской подготовки» [4: 39—43]. Ю.В. Булдакова выделяет основные характеристики жанра и отмечает, что «в науке о литературе дневник занимает особую нишу и как источник информации, и как объект исследования» [2]. О.Б. Боброва в статье «Жанр дневника. Теория вопроса» подчёркивает значение дневников писателей, выходящих «за рамки бытовых фактов и представляют собой историко-литературный документ, который характеризует не только самого автора, но и воссоздает эпоху» [1: 4—16] и др.

М. Карим в своих дневниковых записях пишет: «Каким-то чудом в моём архиве сохранилась тетрадь, в которой осенью 1941 года я начал вести дневник. Помнится, что перед тем, как из города Нерехты отправиться на фронт, я — будь что будет! — отправил этот дневник почтой в родной аул Кляшево своей жене Раузе. Если бы взял с собой на фронт, вряд ли он сохранился. А так, слава Богу, дошёл по адресу» [10: 58]. Тоска по мирной жизни, по любимой женщине, ждущую от него ребёнка, послужили «толчком» для излияния своих сокровенных мыслей в заветной тетради, которую он старательно сшил и склеил обложку из картона. Об этом он пишет в своей первой записи от 10 сентября 1941 г.: «... С сегодняш-

него дня буду вести дневник, хотя бы изредка, записывать пришедшие в голову мысли» [10: 59]. Данную тетрадь М. Карим полностью посвятил своей любимой жене Раузе, писал интимные мысли о своей любви, об их переписке, об их первой встрече: «...эту тетрадь я посвящаю ей, только ей... Потому что в ней, в Раузе, дыхание вселенной, всем мирозданием дышит она. Что бы я ни увидел, чего бы ни услышал, о чём бы ни подумал — рядом она, Рауза; она солнцем всходит, дождём лётся с небес, ветром веет, синим туманом колыхнется в далёкой дали. Куда ни глянь — всюду Она» [10: 59]. Поэтизированные излияния чувства любви к своей суженой в записной тетради объясняются невозможностью быть рядом с ней, поэтому дневник выполняет для поэта практическую функцию «друга», с которым он мысленно общается и живёт только ему понятном мире. Глубокие чувства молодого поэта сохранились до конца жизни его второй половины — Раузы Суфьяновны.

Послевоенные же записи М. Карима характеризуются философичностью, размышлениями над смыслом бытия, людских характерах, своём отношении к тем или иным событиям. В записи от 4 января 1978 г. поэт пишет, что сделал «открытие» о том, как долго живут вещи: «Писательский билет, полученный в 1939 году, комсомольский билет, полученный в 1940 году (оба они, пробитые осколком, в засохшей крови, вернулись со мной с войны). Моя первая книжка, вышедшая в 1938 году, фотография, на которой мы трое — Ташбай, Сагит и я, снялись в 1935 году. В 1947 году, когда у нас появились собственные две комнатки, первой покупкой была табуретка, в том же году купили матрас, изготовленный местной артелью, они и сейчас лежат в сарае. Как долго живут вещи» [5: 29]. Как видим, запись изобилует фактической информацией и документальностью, которая используется при подтверждении фактов в энциклопедических статьях издания. Или запись от 5 июля 1979 г. о задумке нового произведения: «Надо бы написать такое произведение: “Пеший человек”. Эпизод первый. Осень. Льёт ливнем дождь. Грязная, непролазная дорога. Идущего пешком человека обгоняет легковая машина и застревает в грязи. Пеший богатырь выталкивает машину из ямы. В машине разговор. «“Место есть, давай его возьмём”, — говорит один. “Да он по колено в грязи, — возражает другой, — всю нам машину запачкает”». Быстро отъезжают. А пеший, от души радуясь, что помог людям, машет им вслед рукой: “Счастливого пути!” [5: 29]. М. Карим такого произведения не написал, но в 1980 г. вышла в свет пьеса «Пеший Махмут», где главный персонаж Махмут Юлбердин по городу ходит пешком. Слово «пеший», символизирующий нравственную чистоту, в названии пьесы и в раскрытии содержания становится знаковым, ключевым словом: человек в мир приходит нагим и пешим. В данном случае запись в дневнике помогает понять истоки творческого замысла произведения.

Через дневник писателя можно установить прототипы героев его произведений. Например, так выглядит информационно насыщенная запись от 25 января 1986 г.: «Приехал в Голицыно. В 1951 году здесь, на этом же самом месте, был маленький деревянный Дом творчества на 8—10 человек. Тогда в этом доме я написал первые три стихотворения цикла “Европа—Азия”. Был апрель. Посчитав это

за сделанное дело, радостный, в начале мая поехал домой. Пауза Альфию ждала. Альфия родилась 22 июня. Во вступлении в “Европу—Азию” описаны чувства женщины, ожидающей ребёнка. Имелась в виду Пауза...» [6: 28] и др.

Об актёрах, воплотивших на сцене художественные образы тех или иных персонажей, о постановке спектаклей также можно узнать по дневниковой летописи писателя. О постановке спектакля в г. Киев по одноимённому произведению М. Карима «В ночь лунного затмения» мы узнаём из записи от 8 мая 1971 г.: «В Киеве, в театре имени Франко, прошла премьера «Ночи лунного затмения». Танкабику играла Наталия Ужвий, Дервиша — Гашинский [3]. Спектакль потрясающий. Зал полон. Потом, когда я вышел на сцену, весь зал скандировал: “Браво! Браво!” Посмотрев тяжёлую трагедию, люди, вскочив на ноги, радостно приветствовали артистов и меня. Постараюсь в дальнейшем писать трагедии. Потому что мой первейший долг — будить в человеке совесть, а её только припевками и приплясками не разбудишь» [9]. Этические и нравственные нормы бытия для М. Карима не были пустым словом. Часть словника энциклопедии «Мустай Карим» представляет целый ряд понятийных статей (совесть, альтруизм, гражданственность, героизм, этический идеал и др.) о пропаганде поэтом культуры поведения человека в обществе. Ярко представляет нравственную этику М. Карима его взгляд на собственную свободу. В записи от 27 февраля 2002 г. он пишет: «Сегодня по Центральному телевидению показали, как в Индии мусульмане убивают мусульман (сунниты и шииты воюют в мечети)... Ещё раз убедился, что я свободен от вражды к людям на религиозной почве. У меня нет антипатии ни к шиитам, ни к православным, ни к католикам, ни к буддистам, ни к иудеям. Какой я свободный человек!.. Ещё не менее я свободен в том отношении, что нет во мне неприязни к людям по национальным различиям, т.е. человек другой нации для меня не есть потенциально чужой... Огромное богатство моё — это моя дружба с великими сынами и дочерьми разных народов... Мне в голову не приходила мысль о том, людьми какого вероисповедания представляются они. Я свободен» [8: 71]. Данная констатация своей позиции сама по себе имеет воспитательное значение. Читатель подсознательно задаётся внутренними вопросами о своём месте в обществе, о личном поведении, сравнивает себя и убеждения поэта, заставляет задуматься над общественными недостатками. «Путешествие» по дневниковым записям можно продолжать до бесконечности: одна и та же запись при повторном чтении привносит дополнительные оттенки значений и смыслов для каждого читателя. Небезынтересна, например, в этом отношении фраза, которая определяет современное состояние всего человечества: «Самая трагическая ошибка человека в том, что он придумал машину сильнее, бесконечно раз сильнее его самого, и сам стал её винтиком. Перед ней он уже бессилён. Он не в состоянии ею управлять» [7: 72].

Таким образом, на страницах «Дневника» Мустая Карима запечатлена, в первую очередь, фактическая информация о его личной жизни и творчестве. Во-вторых, дневниковые записи писателя представляют собой литературный памятник не только башкирского народа, но и общенациональное достояние, через

которое читатель в своеобразном диалоге через чтение дневника размышляет вместе с поэтом о назначении человека, о смысле жизни, о взаимоотношениях церкви и государства, о войне и мире, о месте искусства в нравственном воспитании общества, о чести и совести и др.

ЛИТЕРАТУРА

1. Боброва О. Б., Сивогривова А. А. Жанр дневника. Теория вопроса // Типологические закономерности эволюции жанра в русской литературе. — Ростов-на-Дону, 2003.
2. Булдакова Ю. В. Дневник писателя как феномен литературы русского зарубежья: автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. филол. наук. — Киров, 2010.
3. Гашинский Аркадий Евгеньевич (1920—1991) — народный артист СССР; Наталия Михайловна Ужвий (1898—1986) — народная артистка СССР, Герой Социалистического Труда, лауреат трёх Сталинских премий (1946, 1949, 1951).
4. Никандрова А. В. Опыт издания дневников писателей в России XIX—XX веков // Учёные записки Забайкальского государственного университета. — № 2. — 2012.
5. «Уфа» // Чернильница. — № 9. — 2006.
6. «Уфа» // Чернильница. — № 10. — 2006.
7. «Уфа» // Чернильница. — № 11. — 2009.
8. «Уфа» // Чернильница. — № 10. — 2011.
9. «Уфа» // Чернильница. — № 10. — 2012.
10. «Уфа» // Чернильница». — № 10. — 2013.
11. Чулюкина М. Г. Дневник как жанр публицистики: предметно-функциональные особенности: автореф. на соискание ученой степени канд. филол. наук. — Казань, 2009.
12. Энциклопедия «Мустай Карим»: концепция и тематический словарь. — Уфа, 2012.

УДК 031:061.12(477)

Світлана Старовойт

кандидат історичних наук, заввідділу археографії,

Інститут архівознавства НБУ імені В.І. Вернадського

«Українська радянська енциклопедія» та АН УРСР

«Українська радянська енциклопедія» (далі — УРЕ) стала першим і найбільшим за кількістю томів національним енциклопедичним проектом на теренах колишнього СРСР. Інші республіки почали публікувати свої енциклопедії значно пізніше — у 1968—1981 рр. [1]. Історія створення української енциклопедії не була простою. Першим двом її етапам присвячено наукові розвідки С. Борчука [2, 3, 4], М. Фельбаби [5], Т. Демиденко [6]. Частково цієї теми торкався дослідник громадсько-політичної та наукової діяльності М. П. Бажана А. Теличко [7, 8]. Однак етап заключний, який увінчався публікацією 17-ти томів видання, наразі мало висвітлений у фаховій літературі.

Відродження УРЕ у 1950-х роках було другою спробою розгорнути цей проект на базі АН УРСР. Постанову про організацію Видавництва УРЕ Президія АН УРСР прийняла 28 листопада 1957 р. [9: 50]. Усвідомлюючи масштаби проекту, керівництво Академії наук уважало, що зможе забезпечити видання УРЕ лише за певних умов: наявності відповідного приміщення для Головної редакції енциклопедії та окремої поліграфічної бази (видавничі потужності АН УРСР в той час не забезпечували повністю її власні потреби), про що виявило турботу задовго до появи згаданої постанови. Обговорення питання зафіксовано в протоколі засідання Президії АН УРСР від 22 листопада 1956 р. та відповідній постанові [10: 133, 141]. Багато в чому успіх проекту залежав від рівня фінансового забезпечення і наявності професійних редакторських кадрів, а для цього були потрібні самостійний кошторис для УРЕ та додаткові штати. Всі названі вище питання АН УРСР пропонувала зазначити в майбутній урядовій постанові про створення УРЕ.

Оприлюднена 18 грудня 1957 р. спільна постанова ЦК КПУ і РМ УРСР «Про видання Української радянської енциклопедії» [11: 304—306], передбачала поновлення підготовки УРЕ, поклала видання енциклопедії на АН УРСР, зобов'язувала її керівництво протягом місяця скласти загальний кошторис витрат на видання на 1958 р., забезпечити редакцію УРЕ службовим приміщенням. Міністерство культури УРСР мало надати окрему поліграфічну базу з огляду на складність і обсяги майбутнього видання. Ця постанова декларувала також основні завдання видавничого проекту, принципи його підготовки та обсяг. В енциклопедії мали широко висвітлюватися досягнення України в галузі економіки, науки, культури, мистецтва і сама вона мала стати систематизованим зведенням знань і універсальним довідником для широких громадських кіл. Обсяг визначався 15—16 томами по 36 друкованих аркушів кожний; наклад — 100 тис. примірників кожного тому; час підготовки і публікація — протягом 1958—1962 рр. за умови виходу першого том у 1959 р., а починаючи з 1960 р. — по п'ять томів щороку.

Нею ж затверджувався склад Головної редакційної колегії УРЕ, до якого увійшли члени та співробітники АН УРСР: академіки М. П. Бажан як головний редактор, В. Г. Бондарчук, О. І. Білецький, І. К. Білодід, П. А. Власюк, Ю. К. Делімарський, Д. К. Зеров, Р. Є. Кавецький, О. Є. Корнійчук, В. М. Корецький, М. В. Корноухов, О. П. Маркевич, О. В. Палладін, П. М. Першин, Б. В. Гнеденко, М. В. Птуха, М. Т. Рильський, Л. М. Ревуцький, О. Н. Соколовський, К. Ф. Стародубов, П. Г. Тичина та О. Н. Щербань, члени-кореспонденти О. Ф. Макарченко, Д. Х. Острянин та К. І. Татомир, доктори наук І. О. Гуржій, О. З. Жмудський, Г. В. Карпенко як заступник головного редактора, І. П. Крип'якевич, О. О. Нестеренко, М. В. Пасічник та З. П. Шульга, кандидати наук К. Г. Гуслистий, О. К. Касименко, І. Д. Назаренко, В. М. Самофалов, М. З. Шамота та Ф. П. Шевченко, дійсні члени Академії будівництва і архітектури УРСР Г. В. Головка та А. М. Комар, народний артист СРСР К. Ф. Данькевич, заслужені діячі мистецтв композитор П. О. Козицький та актор І. І. Чабаненко, народний художник СРСР В. І. Касіян. Як бачимо, представники АН УРСР склали понад 80 % загальної чисельності.

Регламентувала згадана постанова і деякі суто фінансові та технічні питання, наприклад, розмір посадових окладів працівників наукової редакції, порядок та суми оплати авторської праці (залежно від оригінальності статей, їх якості, терміновості виконання), формат майбутнього видання і вартість.

До організації Головної редакції АН УРСР приступила одразу після виходу урядової постанови. На засіданні Президії АН УРСР 27 грудня 1957 р. розглянуто питання про остаточне формування її штатного розпису та кошторису, приміщення для роботи. З приводу останнього вирішено було звернутися з клопотанням до РМ УРСР [12: 286, 288]. На цьому засіданні відбулося і перше кадрове призначення — тимчасово на посаді завідувача виробничого відділу спеціальної наукової редакції УРЕ було затверджено С. В. Розумовського. Відповідно до традиційної схеми прийняття рішень в розвиток урядової постанови постановою Президії АН УРСР від 23 січня 1958 р. М. П. Бажана призначено головним редактором УРЕ [13: 203] і покладено початок формуванню штату Головної редакції, яке відбувалося протягом 1958—1960 рр. Дві ключові посади у її складі від самого початку зайняли співробітники установ АН УРСР: з 31 січня 1958 р. на посаді відповідального секретаря затвердили с.н.с. Сектору держави і права АН УРСР к.і.н. В. М. Терлецького [13: 234], а з 7 квітня 1958 р. на посаді заступника головного редактора — завідувача відділу палеозоології Інституту зоології АН УРСР д.б.н. І. Г. Підоплічка [14: 63]. У 1958 р. окремі редакції очолили: педагогіки і народної освіти — к.пед.н. М. П. Ніжинський, історії, археології і етнографії — к.і.н. М. Д. Дятленко [14: 266] (у 1959 р. його змінив к.і.н. І. І. Компанієць), історії партії та філософії — к.і.н. В. С. Костенко [15: 4], мистецтв — к.філол.н. Я. П. Білоштан [16: 40] (у 1960 р. його змінив к.філол.н. О. К. Бабишкін), біології та медицини — к.мед.н. Ю. М. Квітницький-Рижов, літератури, мови і фольклору — член-кореспондент АН УРСР Є. П. Кирилюк [16: 149, 150] (у 1960 р. його змінив к.філол.н. Я. П. Білоштан), теорії і історії держави і права — к.ю.н. Б. М. Бабій (у 1960 р. його змінив к.ю.н. І. М. Разнатовський), економіки — к.е.н.

Л. М. Корецький [17: 68]. У 1959 р. на посади завідувачів редакцій прийнято: загальної історії — к.і.н. В. Н. Гулевича [18: 248], літературно-контрольної — Ю. М. Доленка, техніки будівництва і архітектури — Г. О. Лебедєва, словника — Г. М. Пластуна, сільського господарства — к.т.м. М. І. Полякова, фізико-математичних і хімічних наук — Д. Ю. Чепура, [19: 72, 78, 79]; у 1960 р. зараховано на посади завідувачів редакції ілюстрацій і картотек Д. І. Кульбака та науково-контрольної редакції — Г. А. Шведа [20: 8, 16], затверджено на посадах завідувачів редакції геології та географії — к.г.-м.н. В. П. Франчук, редакції бібліографії — Ю. О. Меженка [21: 5]. Остаточне оформлення УРЕ як структурної одиниці Академії наук було закріплене постановою Президії АН УРСР 10 липня 1958 р., за якою Головна редакція УРЕ підпорядковувалась Президії на правах науково-дослідної установи [22: 132]. Куратором діяльності Головної редакції УРЕ від Президії АН УРСР був призначений академік О. Н. Щербань [16: 255].

Обсяг реалізації урядової постанови за півроку після її виходу особливо не втішав [23: 4—6]. Замість окремого приміщення Головна редакція УРЕ отримала 11 кімнат у будинку по вул. Пушкінській, 28, де розмістився лише адміністративно-управлінський апарат і не було ніякої можливості розгорнути редакційно-виробничу роботу. Розрахунок потреб про необхідні приміщення, направлений її керівництвом до РМ УРСР в листі від 16 квітня 1958 р., до уваги взятий не був. Тільки у 1959 р. редакція отримала приміщення за адресою вул. Леніна, 51-а, де й зараз діє її «праонука» — державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво». Питання поліграфічної бази стояло так само гостро. Посадові оклади працівникам Головної редакції УРЕ були меншими від зазначених в постанові і це створювало труднощі в залученні на постійну роботу до Головної редакції УРЕ висококваліфікованих науковців-киян. Запрошувані з інших міст України потребували забезпечення житлом, якого теж не було.

Очевидно, що тільки члени Головної редакції УРЕ не могли забезпечити підготовку і вихід першого тому енциклопедії у 1959 р. Тому керівництво АН УРСР зобов'язало директорів всіх академічних установ організувати на засіданнях їхніх вчених рад широке обговорення енциклопедичних словників і статей, а також всебічно допомагати науковим редакторам Головної редакції УРЕ шляхом надання консультацій, довідкових матеріалів, вільного і оперативного доступу до фондів інститутських бібліотек тощо. Як було зазначено у пункті 2 відповідної постанови Президії АН УРСР від 26 вересня 1958 р. «вважати підготовку матеріалів для УРЕ одним з найважливіших завдань наукових працівників — авторів, рецензентів і редакторів статей УРЕ» [15: 143]. Одним із способів залучення до підготовки енциклопедії фахівців високого рівня стало активне спонукання працівників академічних установ до енциклопедичної праці з боку керівництва АН УРСР, за чого воно йшло на деякі поступки навіть в питаннях трудової дисципліни. Як виняток, співробітникам установ АН УРСР, які працювали в Головній редакції УРЕ, а також співробітникам УРЕ, які працювали в академічних установах, таке сумісництво було дозволено [24: 173].

Ще один сприятливий крок для успішного виконання роботи полягав у низці

спеціально прийняти заходів щодо надання членам наукового колективу Головної редакції УРЕ права користування літературою з фондів Державної публічної бібліотеки УРСР [25: 82—83]. Вони отримали можливість першочергового користування іноземними енциклопедіями, бібліографічною та довідковою літературою, що зберігалася тільки в одному примірнику. Також у одному з залів Бібліотеки було організовано обслуговування завідувачів галузевими редакціями і наукових редакторів УРЕ (правда лімітоване — до 10 осіб) та налагоджено систематичне бібліографічне обслуговування Головної редакції УРЕ, що полягало у підборі бібліографічних джерел та наданні консультацій з питань бібліографії.

Стан підготовки УРЕ неодноразово ставав предметом розгляду на засіданнях Президії АН УРСР. На червневому засіданні 1959 р. увага була сконцентрована на якості підготовлених матеріалів енциклопедії, кадровому та поліграфічному забезпеченні. Тоді, щоб якнайшвидше укомплектувати кадрами науково-редакційний і виробничий апарат, зобов'язали керівників наукових установ сприяти переходу на роботу до УРЕ працівників, у яких була зацікавлена Головна редакція для формування свого кадрового складу, що на наш погляд, є рішенням безпрецедентним [26: 89].

Попри всі об'єктивні причини, що ускладнювали роботу перший том планувався видати до кінця 1959 р. У жовтні був схвалений порядок та список його розсилки, а в листопаді створена комісія Президії АН УРСР для обговорення макета тому під керівництвом академіка О. Н. Щербаня, членам якої доручили організувати обговорення в академічних установах [27: 117]. Щодо розповсюдження тому проводилась широка рекламна кампанія не тільки на території СРСР, а й за кордоном.

Загалом до укладання першого тому було залучено 1054 автори, серед яких було 69 академіків АН УРСР, АН СРСР та галузевих академій, 153 професори і доктори наук, 569 доцентів і кандидатів наук [26: 86]. На час його виходу стан поліграфічної бази, не зважаючи на неодноразові спроби як керівництва АН УРСР, так і керівництва УРЕ розв'язати цю проблему на різних владних рівнях, не змінився. Том друкувався в умовах невідповідності поліграфічних підприємств до такого складного і відповідального видання. Це створило додаткові труднощі для Головної редакції УРЕ і дещо відтягнуло термін його виходу в світ з 1959 р. на початок 1960 р.: фактично том вийшов у лютому 1960 р., а його тираж друкувався протягом лютого-травня. Поліграфічне виготовлення другого і наступних томів знаходилося під загрозою зриву.

Такий стан речей змусив М. П. Бажана звернутися з низкою пропозицій до різних інстанцій — Президії АН УРСР, РМ УРСР та ЦК КПУ. Насамперед вони торкалися зобов'язань Головополіграфвидаву щодо забезпечення на поліграфічних потужностях його підприємств планового друку томів УРЕ. Серед стратегічних висувалася пропозиція сконцентрувати всі поліграфічні процеси на одному підприємстві. З доповіддю про стан підготовки УРЕ та проблемні місця в діяльності Головної редакції М. П. Бажан виступав на засіданні Президії АН УРСР 31 жовтня 1960 р. Його співдоповідачем був голова комісії Президії АН УРСР

академік В. П. Комісаренко. Серед досягнутих результатів згадувалося визначення методичних принципів побудови структури енциклопедії, видання посібника «Методичні вказівки для редакторів і авторів УРЕ», складання 42 тематичних словників до УРЕ, що охопили близько 60 тис. термінів. Подавалася хронологія підготовки томів і згадувалися схвальні відгуки про їх вихід у пресі [29: 92—94]. Президія констатувала, що в цілому Головна редакція УРЕ справляється з покладеним на неї завданням по виданню 16-томної енциклопедії. Однак, деякі з питань її діяльності вирішила винести на розгляд РМ УРСР. Зокрема, просила зобов'язати Міністерство культури УРСР виконати урядову постанову в частині щодо забезпечення поліграфічної бази, дозволити Головній редакції залучити до роботи в УРЕ за штатним сумісництвом низку висококваліфікованих фахівців, клопоталася про щорічний друк чотирьох томів УРЕ замість п'яти (починаючи з 1961 р.) з тим, щоб закінчити все видання у 1964 р. Цікаво, що висловлювалася думка про доцільність після завершення видання всіх 16 томів енциклопедії видати окремих 17-й том повністю присвячений Україні [30: 368—369]. Таким чином, формально організаційний етап становлення видавничого проекту «Українська радянська енциклопедія» було завершено.

Як бачимо, АН УРСР у справі становлення «Української радянської енциклопедії» як видавничого проекту та самостійної установи відіграла надзвичайно важливу роль. Питання про її майбутній статус, принципи фінансування, кадрове та матеріально-технічне забезпечення були опрацьовані в Академії ще на етапі підготовки урядової постанови. Подальше активне сприяння розвитку організаційної діяльності Головної редакції УРЕ, відстоювання на різних владних рівнях її інтересів, стимулювання науковців академічних установ до співпраці в цьому проекті одночасно з основною науковою діяльністю забезпечили успішність підготовки найбільшого національного енциклопедичного видання на теренах колишнього СРСР.

ЛІТЕРАТУРА

1. Eesti Nõukogude Entsüklopeedia. — I: A—DYN. — Tallinn, 1968; Беларуская Савецкая Енцыклапедыя: У 12 т. / Гал. рэд. П. У. Броўка. — Мн., 1969—1975. — Т. 1—12; Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. — Bakı, 1974. — Sild 1.
2. Борчук С. Українська радянська енциклопедистка. Скрипниківська доба. (1927 — 1937 рр.) // Вісник Прикарпатського університету. Історія. — Вип. 18. — С. 55—60.
3. Борчук С. Друга спроба підготовки «Української Радянської Енциклопедії» (1944—1947 рр.) // Галичина. — 2013. — С. 115—124.
4. Борчук С. Маловідома сторінка «розширення прав союзних республік»: «Українська Радянська Енциклопедія» — 2 (1944—1947 рр.) // Краєзнавство. — 2013. — № 1. — С. 188—199.
5. Фельбаба М. Нездійснений проект: З історії підготовки скрипниківської «Української Радянської Енциклопедії» // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: зб. статей / Відп. ред. П. Т. Тронько. — К., 1999. — Вип. 8. — С. 362—370.

6. Демиденко Т. Маловідомі сторінки з історії української енциклопедистики: Спроба відродження проекту УРЕ у 1944—1947 рр. // Український історичний збірник. — К., 2009. — Вип. 12. — С. 215—224.
7. Теличко А. М. Громадсько-політична діяльність М. Бажана у 1953—1959 рр. // Вісник Академії праці і соціальних відносин. — 2007. — № 2. — С. 159—163.
8. Теличко А. М. Громадсько-політична та науково-організаційна діяльність Миколи Бажана // Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 Історія України / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. — К., 2009.— 202 с.
9. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 674, 292 арк.
10. Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. 1, спр. 699, 492 арк.
11. Там само, спр. 726, 321 арк.
12. Там само, спр. 751, 338 арк.
13. Там само, спр. 806, 401 арк.
14. Там само, спр. 808, 437 арк.
15. Там само, спр. 810, 311 арк.
16. Там само, спр. 811, 379 арк.
17. Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. «Наукові кадри і аспірантура», спр. 248, 229 арк.
18. Там само, спр. 874, 304 арк.
19. Там само, спр. 272, 244 арк.
20. Там само, спр. 286, 104 арк.
21. Там само, спр. 943, 316 арк.
22. Там само, спр. 809, 372 арк.
23. ЦДАВО України ф. 2, оп. 9, спр. 4954, 181 арк.
24. Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. 1, спр. 941, 300 арк.
25. Там само, спр. 873, 338 арк.
26. Там само, спр. 874, 304 арк.
27. Там само, спр. 877, 293 арк.
28. Там само, спр. 978, 191 арк.
29. Там само, спр. 944, 294 арк.
30. Там само, спр. 976, 405 арк.

УДК 655.52

Наталія Черниш

*кандидат філологічних наук, професор,
Українська академія друкарства*

«Українська радянська енциклопедія» (1930—1934) та її редактор М. Скрипник: маловідомі сторінки історії видавничої справи

Видатний син України І. Огієнко зазначав: «Тепер, коли ми творимо самі своє вільне життя, як раз дочасно буде спинитися, озирнутися назад, окинути оком той довий шлях, що ми його перейшли». І далі: «У який бік життя не поглянемо, скрізь побачимо, як оригінально, своєрідно склав свою культуру народ український. Скрізь на всьому поклав він свою ознаку багатой культури і яскравої талановитості» [6: 53]. Ці слова стосуються й розвитку національного книговидання, адже упродовж тисячі років існування книжкової спадщини історичні та культурні традиції, вибудовані на непересічних досягненнях попередників, були необхідною запорукою цивілізаційного розвитку, стрижнем духовної єдності нашого народу.

Особливе місце в системі українського книговидання займає енциклопедичне. Загально визнано, що саме енциклопедія є свідченням зрілості нації і створюється на етапі її найвищого злету. Зауважимо, однак, що ретельно вивчаючи багатий (хоча й неоднозначний) досвід другої половини ХХ ст. (див., наприклад: [13, 14, 16]), коли українські енциклопедії стрімко увійшли до кола авторських європейських довідкових праць, дослідники необґрунтовано оминають увагою першу половину ХХ ст., хоча цей історичний період засвідчує: не через інтелектуальну обмеженість чи низький культурний рівень українців, а внаслідок несприятливих, почасти навіть трагічних суспільно-політичних обставин вітчизняні фундаментальні дослідження стали складовою національної науки і культури порівняно пізно.

Справді, перші кроки до енциклопедичного охоплення знань про Україну у працях українських вчених, надрукованих у зарубіжних енциклопедіях, припадають ще на кінець ХІХ — початок ХХ ст. [див.: 8, 15]. Саме вони готували ґрунт для розробки авторитетної науково-довідкової праці українознавчого змісту, спроби видання якої у першій половині ХХ ст. здійснювались неодноразово та мали різний характер. Дослідники зазвичай основну увагу приділяють багатотомній (за задумом її видавців) енциклопедії «Украинский народ в его прошлом и настоящем», започаткованій у Петербурзі 1914 р. До її редколегії увійшли М. Грушевський, О. Шахматов, А. Кримський, Ф. Кош, М. Єфименко, Ф. Вовк та інші відомі вчені, які уклали план видання, маючи на меті у систематизованому порядку подати читачеві найсуттєвіші відомості з історії, географії, культури, господарства України [17].

Менш відомий факт, пов'язаний з випуском збірника «Украинский вопрос» [10], що вперше побачив світ у Москві на початку 1914 р. та був підготовлений колективом редакції національного за духом часопису «Украинская жизнь». Дослідники, на жаль, не розглядають це видання у контексті становлення національної енциклопедичної справи [див.: 13, 14], обмежуючись переважно констатацією його суспільно-політичного значення, хоча вміщені тут публікації за глибиною охоплення проблем, повнотою фактичних відомостей, логічністю та виваженістю їх викладу дають підстави зробити висновок про відповідність видання вимогам тогочасної енциклопедичної методики.

Поява збірника «Украинский вопрос» була зумовлена тією ситуацією напередодні Першої світової війни, коли внаслідок свавілля царської цензури та жорстоких національних утисків ускладнилось розповсюдження часопису «Украинская жизнь» (не лише на теренах України, а й в Росії). Зацікавлення ж широкого загалу читачів у відомостях про минуле і сучасне українського національного руху на початках визвольних змагань зростали і поглиблювались, вимагаючи від видавців інформації відповідного змісту. Власне, ця невелика за обсягом книга (усього 133 с.) і була покликана задовольнити потреби громадськості, викласти, відповідно до назв основних розділів, не лише «основні елементи національної ідеї», «національні надбання українського народу», «ставлення російської державності та громадськості до українства», а й показати «український національний рух у минулому і теперішньому як прояв національного самовизначення», змалювати «українське питання на фоні світових подій останнього часу». Збірник мав широкий громадський та суспільно-політичний резонанс, двічі (у 1915 та 1917 р. з доповненнями, зумовленими тогочасними історичними подіями) перевидавався.

Більшість критиків були одностайними: громадський інтерес до збірника «Украинский вопрос» пов'язаний передусім із ґрунтовністю вміщеного матеріалу. Позитивним було те, що широке коло проблем, які об'єднуються довкола поняття «українство», автори поділили на чотири блоки: аналіз складових української національної ідеї; характеристику українського національного руху в історичній ретроспективі та в контексті політики російського царату щодо придушення цього руху; розгляд таких надбань українства, як художня, наукова література, преса, школа, громадські організації, театр, музика, мистецтво поза офіційною ідеологією великоросійського централізму; висвітлення українського питання на тлі міжнародних подій [5].

У подальшому Перша світова війна, зміна державного устрою та влади, визвольні змагання на українських землях дещо відтермінували роботу науковців і видавців над енциклопедичними працями, хоча проблема ця не втратила актуальності. У потоці лихоліть воєнного та повоєнного часу майже непоміченими залишилися намагання викласти матеріали про Україну у довідниках, що були надруковані за кордоном. Зокрема, у 1919 р. у швейцарському місті Берн побачило світ видання «L'Ukraine», а ще пізніше, у 1921 р. у Стокгольмі за редакцією відомого шведського україніста проф. А. Єнзена при співучасті українських наукових кіл було випущено своєрідну шведську «енциклопедію українознавства» —

«Ukrainarna». Обидва видання, так само, як і праця О. Барвінського «Die Ukraine» того ж періоду, досить глибоко, з характерною для енциклопедій повнотою викладали відомості з різних ділянок національного українського життя. В огляді «Дотеперішні українські енциклопедії» З. Кузеля [3] наводить ще декілька мало-відомих фактів. Зокрема, через брак коштів було припинено на підготовчому етапі працю над «Українською енциклопедією», яку письменник Б. Лепкий розпочав у друкарні Л. Шарфе (м. Вецляр) під час свого перебування у Німеччині у 1924 р.

Велику роботу з підготовки енциклопедій у 30-х роках ХХ ст. виконував також Український науковий інститут у Берліні. Лексиконова комісія на чолі з З. Кузелею та Д. Дорошенком співробітничала з німецькими енциклопедистами, зокрема з представниками таких відомих фірм, як «Ф. А. Брокгауз», «Майер», «Гердер». Члени комісії запропонували до вміщення у ці авторитетні довідники низку ґрунтовних енциклопедичних статей з українознавства, які були опубліковані у 1930 р. Зусиллями своїх науковців інститут випустив енциклопедичну збірку «Das gestige Leben der Ukraine in Vergangenheit und Ausland» (головний редактор її — В. Залозецький), розпочав збір матеріалів до довідника «Ukraine, Land der Zukunft» (він побачив світ дещо пізніше, у 1939 р.). На жаль, ці та інші спроби об'єднати в одному виданні весь українознавчий матеріал переважно через упередженість дослідників та незначні накладі довідників не були достатньо відомі широкому загалу тогочасних (та й, зрештою, і сучасних) читачів.

Певні зрушення в енциклопедичній справі відбувалися і на теренах Радянської України. Після завершення громадянської війни при Всеукраїнській Академії наук було створено спеціальну комісію для розробки універсального довідника у 25 томах. Комісія для складання «Енциклопедичного словника» (а саме такою була повна назва цього науково-методичного осередку) розпочала свою діяльність у січні 1921 р. під головуванням М. Стебницького та при активній участі авторитетних представників інших відділів Академії: А. Кримського (від історико-філологічного відділу), В. Липського (від фізично-математичного відділу), М. Василенка (від соціально-економічного відділу). У комісії працювали досвідчені вчені-редактори, кожен з яких вів свій напрям: філософію — проф. О. Гіляров; соціальні науки — проф. В. Синайський; економічні науки — акад. Р. Орженецький; філологію — акад. А. Кримський; літературу — акад. А. Лобода; фізично-математичні науки — акад. В. Плотников; геологію — акад. П. Тутковський; біологію — акад. О. Фомін; прикладні науки — проф. О. Котельников; медицину — проф. О. Сонкевич; мистецтво — акад. Ф. Шмідт; історію — акад. М. Василенко; географію — професори В. Кістяківський та М. Лучицький [1]. Загалом «Енциклопедичний словник», за задумом його укладачів, планувався як науковий довідник теоретичного і практичного спрямування, корисний для найширших кіл читачів. До його змісту повинні були входити статті, що висвітлювали б найважливіші теми українознавства. Науковці комісії працювали досить наполегливо та підготували обсяг матеріалів, розрахований майже на два томи. Першочергово планувалося випустити том «Україна», головним редактором якого став С. Єфремов. Однак у 1922—1923 рр. фінансове становище комісії суттєво погіршилось. Ось, зокрема,

що зазначено у Звідомленні за 1922 р.: «Поміж такими установами (йдеться про комісії Всеукраїнської Академії наук — *Н. Ч.*) дві перебували минулого року в безвихідно лихому становищі. Це — а) Комісія для складання біографічного довідника діячів України та б) Комісія для складання енциклопедичного словника... Хоч коло комісій й групувалися першорядні наукові сили, але повний брак коштів для оплати статей призвів до того, що замовлені статті перестали надсилатися, і праця в обох згаданих комісіях полягала вже тільки в тому, щоб підготовлювати реєстри потрібних статей» (цит. за [1: 25]). Навесні 1924 р. Комісія для складання «Енциклопедичного словника» фактично припинила роботу з економічних та політичних причин, хоча офіційно існувала до 1930 р., коли передала накопичені матеріали до редакції Української Радянської енциклопедії (УРЕ).

Важливим періодом для України та українського народу став кінець 20-х — початок 30-х років ХХ ст., коли завдяки зусиллям когорти свідомих українців та під тиском внутрішніх обставин більшовицька верхівка змушена була йти на суттєві поступки у питаннях національного життя. З українізацією відбулися помітні зрушення у піднесенні культурно-освітнього рівня населення: на тлі ліквідації неписьменності, розширення мережі культурно-освітніх закладів зростали потреби у відомостях про свою культуру, історію, видатних діячів. І хоча суспільно-політичне життя тогочасної України аж ніяк не можна вважати однозначним, все ж науковці, видавці, громадськість скористалися відносно сприятливими обставинами для відновлення і подальшого розгортання роботи зі створення та видання багатотомної української енциклопедії [11].

Наприкінці 1929 р. Президія Всеукраїнської Академії наук запропонувала своїм відділам подати пропозиції щодо змісту, структури й обсягу майбутньої Української Радянської Енциклопедії (УРЕ), рішення про підготовку якої ухвалив Х з'їзд КП(б) України у листопаді 1927 р. У його матеріалах, зокрема, наголошувалось: «Зріст української культури за роки існування Радянської влади висуває вже потребу поставити велике наукове завдання про видання великої радянської української енциклопедії» [7: 403]. З метою науково-методичної підготовки такої праці у 1930 р. у Харкові було засновано «Акційне товариство видавництва УРЕ», серед фундаторів і акціонерів якого — Рада Народних комісарів УСРР, Держстрах, Наркомпрос, Наркомюст, Держплан, Наркомфін та інші поважні державні установи, сформовано редакційну колегію УРЕ, до складу якої увійшли М. Скрипник (голова), С. Косіор, В. Затонський (головний редактор у 1933—1934 рр.), П. Любченко, А. Річицький, О. Шліхтер, Й. Якір, В. Чубар, А. Хвиля, А. Геттлер, створено робочий орган — редакційне бюро, що опікувалося поточними проблемами. До складу редакції також входили плановий відділ (з двома підвідділами — словника та обліку й комплектування), контрольний відділ, технічна редакція, бібліотека, укомплектована різноманітною енциклопедичною літературою з інших країн за допомогою Всеукраїнської Академії наук, окремі видавничі служби (коректорат, машбюро). Редакційно-методичною підготовкою матеріалів займалися наукові відділи: історії і сучасної політики; економіки; філософії і педагогіки; природознавства і точних наук; літератури, мистецтва і мово-

знавства; права і радянського будівництва; техніки; географії; військової справи. Враховуючи змістові особливості УРЕ, крім спеціалізованих, було створено також й відділ національного питання, що мав на меті надати виданню національного характеру (певна річ, у «дозволенних» радянською ідеологією межах).

Хоча початково випуск нової енциклопедії планували здійснити у 50-ти томах накладом 30 тис. примірників та завершити у вересні 1939 р., деякі організаційні проблеми та принципові негаразди (передусім тотальний контроль за усіма видавничими справами, що його здійснювали партійні органи, численні перехресні перевірки попередньо підготовлених науковцями матеріалів, а також відсутність належного науково-методичного досвіду) позначилися на термінах опрацювання статей навіть першого тому. Так, якщо на засіданні правління УРЕ у вересні 1931 р. обсяг початкового тому довідника (літери А, Б, В) було затверджено у 27 друкованих аркушів, а терміни опрацювання словника передбачалися з листопада 1930 р. до лютого 1931 р., підготовка остаточного варіанту статей мусіла тривати до середини червня того ж року, а вихід у світ — у січні 1932 р., то вже на початку 1931 р. ці строки довелося скорегувати, адже колектив редакції не встигав здійснювати усі необхідні підготовчі та редакційно-видавничі процеси. Випуск УРЕ було відтерміновано до березня 1932 р. Реалії роботи видавничого осередку вплинули і на зміни загального обсягу енциклопедії: його було скорочено до 40 томів, хоча до 30 друкованих аркушів зріс обсяг тому, а також наклад — 35 тис. примірників [4: 43].

Колектив УРЕ надзвичайно наполегливо працював над вирішенням нагальних організаційних та науково-методичних завдань, що зазвичай постають перед видавцями універсальних енциклопедій. Передусім йдеться про формування словника — повного переліку назв матеріалів, що увійдуть до довідника. Було ухвалено, що майже 50 % майбутніх статей складатимуть терміни, запозичені з тогочасних радянських та «приступних» зарубіжних енциклопедій (БСЭ, «Энциклопедического словаря» Ф. А. Брокгауза та І. Ефрона, МСЭ, «Великого Брокгауза» та ін.); інші цінні матеріали у вигляді карток надійшли з комісій Всеукраїнської Академії наук (згаданої вище Комісії для складання «Енциклопедичного словника», Постійної комісії для складання біографічного словника діячів України). Науковими редакторами УРЕ були підготовлені й необхідні для результативної роботи методичні матеріали — «Інструкція для авторів, редакторів відділів» (проф. В. Костенко), «Реєстр скорочень та символів, бібліографічних стандартів» (проф. Ю. Кленович). З урахуванням європейських традицій енциклопедичної справи вирішувались проблеми правопису іншомовних слів, власних назв, зокрема географічних

Про поточні редакційні справи громадськість оперативно інформував «Бюлетень УРЕ», який видавали у Харкові у 1931—1932 рр. (світ побачили лише три випуски). За час діяльності енциклопедичного осередку до організаційно-творчої роботи, складання словників, написання та редакційного опрацювання статей були залучені провідні науково-дослідні установи, творчі організації України, талановиті діячі національної науки й культури: О. Бадан, Ю. Бачинський,

О. Білецький, О. Богомолець, Олекса Десняк (Руденко), Д. Заболотний, П. Козицький, О. Корчак-Чепурківський, Лесь Курбас, І. Микитенко, О. Палладін, С. Пилипенко, С. Рудницький, І. Соколянський, П. Тутковський, В. Юринець, М. Яворський. За копіткою повсякденною працею стояв головний редактор УРЕ М. Скрипник — один з непересічних лідерів українства ХХ ст., надзвичайно обдарована особистість з самотнім творчим і громадським набутком, справжній патріот України. Свою принципову позицію як головного редактора щодо тематичного спрямування і змістового наповнення видання М. Скрипник виклав на засіданні редакційного бюро УРЕ 4 грудня 1930 р.: «Це буде перша українська, перша велика і перша радянська енциклопедія. Треба зробити цю енциклопедію знаряддям обслуговування цілої культури нашої, ... у тім і в справі українки» (цит. за [2]). Паралельно з підготовкою універсальної енциклопедії проводились і науково-методичні заходи по укладанню короткого однотомного енциклопедичного словника, який розглядали не як скорочений додаток до УРЕ, а як цілком самостійне, окреме видання.

Робота редакційно-видавничого колективу УРЕ весь час перебувала під постійним і суворим контролем ЦК КП(б) України. Починаючи з середини 1933 р. діяльність енциклопедистів неодноразово підпадала під різку критику, в світлі якої підготовлені до друку статті вилучали з видання або повертали на доробку. Редакторів, співробітників, авторів матеріалів необгрунтовано звинувачували в націоналізмі, часто-густо підкреслювали «недостатній» ідеологічний, науковий рівень матеріалів, виявляли «хибні» політичні акценти. Наведемо лише один приклад: статтю, присвячену Х. Алчевській, повертали на доопрацювання та додаткове рецензування дев'ять (!) разів, в результаті було вирішено «не давати» про неї жодних відомостей [4: 47].

У червні 1933 р. Політбюро ЦК КП (б) України, розглянувши питання «Про стан видавництва УРЕ і видання енциклопедій та словників», констатувало (мовою оригіналу): «Издательство УРЭ работало совершенно неудовлетворительно, истратив за 3,5 года своего существования 1,5 млн. и не издал ни одного тома» [19], а у вересні того ж року, повернувшись до аналізу стану справ в українському енциклопедичному книговидаванні, висловилося ще гостріше: «ЦК КП (б) України констатує, що редбюро Української Радянської енциклопедії, що мало здійснити важливу директиву Х з'їзду про видання Української Радянської енциклопедії як могутнього чинника української пролетарської культури, виявило цілковиту неспроможність виконати своє завдання» [20].

Не витримавши цькування та навалюючого шельмування, не в змозі протистояти безпідставним, надуманим звинуваченням щодо «націонал-ухильництва», «браку більшовицької пильності» та зв'язків з «буржуазно-націоналістичними елементами» на початку червня 1933 р. пішов з життя головний редактор УРЕ М. Скрипник. На підставі сфабрикованих справ, брехливих наклепів каральні органи заарештували, а згодом розстріляли професора О. Бадана (Яворенка) (завідуювача сектору чужомовних словників УРЕ в 1930—1933 рр.), професора, член-кореспондента АН УРСР М. Орлова (редактора підвідділу точних наук у

1931—1933 рр.), професора, публіциста і перекладача А. Річицького (заступника головного редактора в 1930—1933 рр.). Також пізніше, у 1938 р., був розстріляний академік АН УРСР В. Затонський, що після смерті М. Скрипника обійняв посаду головного редактора видання. Чимало інших працівників УРЕ були засуджені і заслані до виправно-трудоих таборів [9].

На початку листопада 1934 р. Політбюро ЦК КП (б) України ухвалило постанову, в якій остаточно було вирішено долю УРЕ: «У зв'язку з потребою корінної перевірки матеріалів, що їх підготовляв минулий склад робітників УРЕ, — на рік припинити роботу по випуску томів УРЕ. Апарат УРЕ розпустити. Матеріали і майно УРЕ передати Наркомпросу» [21]. Насувалась пора «розстріляного відродження», коли у центрі України і на місцях згорталася українізація, активізувались ганебні фальсифіковані кампанії боротьби з «українським буржуазним націоналізмом», наростала нетерпимість до інакомислення. На тлі тогочасних негативних суспільно-політичних реалій українського життя наприкінці 1934 р. роботу по створенню та виданню УРЕ було припинено, редакцію ліквідовано. Зникли і досі не знайдені численні важливі документи: матеріали першого тому новоствореної енциклопедії, підготовлені до друку редакційні статті інших томів, архівні документи, картотеки, фотоілюстрації, «Бюлетені УРЕ», рекламно-інформаційні видання, фактично все, дотичне до діяльності видавничого осередку.

Особливе зацікавлення науковців викликає нині доля першого тому УРЕ, який, за попередніми рішеннями правління видавництва, заплановано було випустити у світ спочатку у січні 1932 р., а пізніше, відповідно до скорегованих термінів, — у березні того ж року. Однак, як можемо переконатися, у постанові «Про стан видавництва УРЕ і видання енциклопедій та словників», датованій червнем 1933 р., чітко констатовано, що видавництво УРЕ «не видало жодного тому» [19]. Сучасні дослідники енциклопедичної справи висловлюють з цього приводу декілька міркувань. Так, М. Фельбаба вважає, що перший том все ж було надруковано обмеженим накладом та надіслано для ознайомлення тогочасному українському партійному керівництву і, можливо, передплатникам, але пізніше примусово вилучено та знищено [12]. Це припущення підтверджує також і той факт, що 26 жовтня 1934 р. харківська газета «Ленінська зміна» надрукувала одночасно дев'ять відгуків на нову енциклопедію. Відомий письменник Ю. Смолич, автор одного з них, писав: «Перший том нашої УРЕ лежить переді мною — молоденький, свіжий і пахне друкарською фарбою — немов порохом битв і бойовищ. Прекрасно!». С. Ляшко на основі ґрунтовного дослідження матеріалів Інституту рукописів Національної бібліотеки України, зокрема фондів біографістики [4: 46—48], робить висновок, що станом на кінець 1934 р. перший том УРЕ перебував ще в редакції на доопрацювання, адже, чимало резолюцій на оригіналах біографічних статей, які повинні були увійти до першого тому (приміром, на літеру А), датовані липнем — жовтнем 1934 р. Це дає вагомий підстави вважати неможливою публікацію енциклопедичних матеріалів у завершеному вигляді у тому ж таки жовтні 1934 р. [18].

Можемо висловити власні припущення, що перший том енциклопедії у завершеному вигляді так і не побачив світ, хоча, вірогідно, окремі зошити все ж були

надіслані партійному керівництву, однак своїм змістом викликали хвилю невдоволення тогочасної більшовицької верхівки. Саме це підштовхнуло Політбюро ЦК КП (б) України до рішення про припинення діяльності видавництва УРЕ, ухваленого, як ми зазначали, на початку листопада 1934 р. Незаперечно одне: перший том УРЕ досі не знайдений дослідниками української енциклопедичної справи ні в книгосховищах, ні в архівах нашої країни (включно з архівами СБУ).

Як бачимо, спроби підготувати та видрукувати енциклопедичний довідник українознавчого змісту, які неодноразово і наполегливо здійснювались у першій половині ХХ ст., переконливо засвідчували, що виключно внаслідок несприятливих, почасти навіть трагічних суспільно-політичних обставин того часу фундаментальні енциклопедичні праці стали складовою національного наукового і культурного життя порівняно пізно. Зусилля свідомої української еліти, яка добре розуміла важливість справи, громадську необхідність високоавторитетного ґрунтовного довідкового видання універсального характеру з пріоритетністю українознавчих матеріалів у його структурі, протягом тривалого періоду не були результативними, однак вони сприяли накопиченню науково-методичного досвіду, що виявився продуктивним пізніше.

ЛІТЕРАТУРА

1. Варава Т. Словникові комісії УАН—ВУАН (1918—1933) // Бібліотечний вісник. — 2000. — № 2. — С. 24—27.
2. Зяблюк М., Слободяник А. Шикуючи багатотомні ряди знань, історії, досвіду // Друк & книга. — 2003. — № 1 (3). — С. 12.
3. Кузеля З. Дотеперішні українські енциклопедії // Енциклопедія українознавства: Систематична частина. — Т. 1. — К., 1994. — С. 9—11.
4. Ляшко С. М. Біографічна довідкова справа в Україні (60-ті рр. ХІХ — 40-і рр. ХХ ст.): Нариси історії. — Запоріжжя, 2006. — 88 с.
5. Миронюк Д. Видавнича діяльність редакції журналу «Украинская жизнь» (1912—1918 рр.) // Друкарство. — 2003. — № 2. — С. 93.
6. Огієнко І. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу. — К., 1991. — 272 с.
7. Про завдання культурного будівництва на Україні: Резолюція Х з'їзду КП (б) України // Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. 1918—1956. — К., 1958. — 703 с.
8. Романів О. Довгий, тернистий шлях українства до самопізнання // Енциклопедія українознавства: Словникова частина. — Т. 1. — К.: Глобус, 1993. — С. 4—14.
9. Рубльов О., Фельбаба М. Доля співробітників «УРЕ» на тлі репресивної політики 30-х років // З архівів ВУЧК — ГПУ — НКВД — КГБ. — К., 2000. — № 2/4. — С. 207—225.
10. Українське питання / Укр. переклад, упорядкування, передмова та примітки М. Тимошика. — К., 1997. — С. 22.
11. Фельбаба М. М. Історія проекту «Української радянської Енциклопедії» у контексті політики українізації (1927—1934 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2001. — 17 с.

12. Фельбаба М. М. Нездійснений проект: з історії підготовки скрипниківської «Української радянської енциклопедії» // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. — К., 1999. — Вип. 2. — С. 362—370.
13. Черниш Н. І. Українська енциклопедична справа: історія розвитку, теоретичні засади підготовки видань. — Львів, 1998. — С. 8.
14. Черниш Н. І. Українське енциклопедичне книговидання: досвід ХІХ—ХХ ст. та сучасні проблеми // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. — Вип. 3. — К., 2000. — С. 187—198.
15. Черниш Н. І. Українське енциклопедичне книговидання: маловідомі факти ХІХ—першої третини ХХ ст. // Рукописна та книжкова спадщина України: Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. — К., 2005. — Вип. 10. — С. 199—211.
16. Черныш Н. И. Уроки издательского опыта академика Н.П. Бажана: Работа в Главной редакции Украинской Советской Энциклопедии // Книга: Исследования и материалы. — М., 1987. — Вып. 54 — С. 106—124.
17. Черниш Н. І. Участь Михайла Грушевського у виданні «Украинский народ в его прошлом и настоящем» // Наук.-теор. конф. «Михайло Грушевський і Західна Україна»: Тези доповідей. — Львів, 1995. — С. 154—156.
18. Архів УН УРСР. УРЕ. Біобібліографічний словник. Літера А. — НБУВ, УР, ф. Х, спр. 4863, арк. 1—36.
19. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6225, арк. 9—10.
20. Там само, оп. 6, спр. 285, арк. 67.
21. Там само, оп. 6, спр. 431, арк. 84.

УДК 911.6 : 030(477)

Анатолій Шушківський

науковий співробітник,

Інститут енциклопедичних досліджень НАН України

Особливості наповнення статей про науковців у галузевих енциклопедіях України

Енциклопедичні дослідження нині є маловивченою ланкою джерелознавства. Тому аналіз багатьох аспектів теорії укладання різного роду енциклопедій — основного акумулятора знань — потребує ще багатьох зусиль. Розглянемо принципи наповнення статей про наукових діячів у галузевих українських енциклопедіях. Були взяті до уваги статті, що ввійшли до енциклопедій, які вже видані повністю («Географічна енциклопедія України» [2], «Українська мова» [8], «Юридична енциклопедія» [11], «Енциклопедія історії України» [3]) або тільки частково («Енциклопедія української літератури “Азбуковник”» [1], «Українська Літературна Енциклопедія» [7], «Мистецтво України» [5], «Шевченківська енциклопедія» [9]). Для аналізу відібрано персоналії, які є у всіх згаданих виданнях, а також ті, що подані лише в одній з галузевих енциклопедій.

Спільною ознакою для цих енциклопедій при доборі реєстру вчених є те, що укладачі намагаються спиратися не на формальний критерій (наприклад, наявність докторського ступеня), а на факт лідерства у відповідній галузі (залежно від спрямування видання). Галузеві енциклопедії додають до своїх реєстрів учених інших ділянок знань, наприклад, до «Енциклопедії історії України», крім істориків, потрапили математики, матеріалознавці, фізики, мовознавці, літературознавці та інші, здобутки яких сягали світового або національного рівня (зокрема Граве Дмитро Олександрович [3, т. 2, с. 183], Патон Борис Євгенович [3, т. 8, с. 89—92], Патон Євген Оскарович [3, т. 8, с. 92—94], Тимошенко Степан Прокопович [3, т. 10, с. 79—80]), до «Юридичної енциклопедії», окрім правознавців, — історики, літературознавці та науковці інших галузей, які були визначними державними діячами (Драгоманов Михайло Петрович [11, т. 2, с. 300—302], Франко Іван Якович [11, т. 6, с. 303—304]), «Українська Літературна Енциклопедія», окрім письменників і літературознавців, вміщує статті про мовознавців, оскільки розглядає їх як популяризаторів української словесності (Бевзенко Степан Пилипович [7, т. 1, с. 139—140], Наконечний Микола Федорович [7, т. 3, с. 451]), про вчених інших галузей знань, які також займалися літературною діяльністю (Амосов Микола Михайлович [7, т. 1, с. 53], Засць Василь Корнійович [7, т. 2, с. 228]), енциклопедії «Азбуковник» (Абрамович Дмитро Іванович [1, т. 1, с. 14], Багмут Йосип Адріанович [1, т. 1, с. 199—200]) та «Українська мова» (Русановський Віталій Макарович [8, 1-е вид., с. 526], Щурат Василь Григорович [8, 1-е вид., с. 741]) — про науковців, які займалися як літературознавчими, так і мовознавчими дослідженнями.

ми, «Шевченківська енциклопедія» (Бажинов Іван Денисович [9, т. 1, с. 299—300], Ернст Федір Людвигович [9, т. 2, с. 511—512]) — про літературознавців та мовознавців, які вивчали життєвий та творчий шлях чи особливості мови Т. Шевченка, енциклопедія «Мистецтво України» — про істориків, філологів тощо — дослідників мистецтва (Василенко Віктор Михайлович [5, т. 1, с. 286]). «Шевченківська енциклопедія» (Гельдієва Ширінджемал [9, т. 2, с. 57]), «Українська Літературна Енциклопедія» (Єпхіїв Татари Асланбекович [7, т. 2, с. 185—186]), енциклопедія «Українська мова» (Кочиш Мігай [8, 1-е вид., с. 258]), «Юридична енциклопедія» (Радбрух Густав Ламберт [11, т. 5, с. 221—222]) розміщують значну кількість статей-персоналій про іноземних учених, які, на їхню думку, здійснили внесок у ту чи іншу галузь знань (залежно від видання) України. «Зрозуміло, що такі критерії певною мірою є розмитими. Тому чимало читачів не знайдуть в “Енциклопедії історії України” статей про осіб, які, на їхню думку, повинні там бути, або, навпаки, знайдуть розповіді про осіб, яких, за їхніми власними критеріями, там бути не повинно», — чітко декларує у своїй передмові «Енциклопедія історії України» [3, т. 1, с. 6]. «Географічна енциклопедія України» зазначає, що у виданні міститься інформація про «українських учених — докторів географічних наук, професорів, а також осіб, які мають звання заслужених діячів науки УРСР, лауреатів Державної премії УРСР або премій імені видатних учених у галузі географії, заслужених учителів УРСР» [2, т. 1, с. 5], хоча з невідомих причин багато докторів географічних наук є відсутніми (наприклад, Алмазов Олександр Маркович — доктор географічних наук від 1961, лауреат Державної премії УРСР у 1972).

У всіх зазначених вище енциклопедіях, окрім «Азбуковника», подано як прізвище та ім'я, так і по батькові (ПБ). Усі енциклопедії ставлять у прізвищі наголос, крім того ж «Азбуковника». Характерним є розміщення в круглих дужках після заголовка (ПБ) справжнього прізвища або навпаки — псевдоніма, дат народження та смерті.

В «Українській Літературній Енциклопедії», «Шевченківській енциклопедії», енциклопедіях «Мистецтво України», «Українська мова», «Географічній енциклопедії України», «Юридичній енциклопедії» місця смерті та народження знаходяться в дужках біля дат, у «Азбуковнику» та «Енциклопедії історії України» — у тексті. У переважній більшості енциклопедій дати подаються спочатку за старим, а у дужках — за новим стилем, у «Енциклопедії історії України» — навпаки, у «Географічній енциклопедії України» та «Азбуковнику» лише за новим. Подання у статтях лише нового стилю є необґрунтованим, оскільки та чи інша дата до наших часів може дійти невизначеною (старий чи новий стиль). Порушують усі усталені енциклопедичні принципи розміщення в дужках старого стилю після нового, вказівка на місце народження та смерті в текстовій частині (енциклопедична стаття повинна бути якнайповнішою, але лаконічною).

Нормою для радянських довідкових та енциклопедичних видань було зазначення станової, державної та національної (це навіть декларовано «Українською Літературною Енциклопедією») приналежності, що свідчить про ідеологічну спрямованість. Останні дві повинні були в першу чергу підкреслювати масштаб

внеску в науку та яке значення — всесоюзне чи республіканське — має персоналія. У тексті статті писали, з якої родини науковець походить (наприклад, в «Українській Літературній Енциклопедії» зазначено, що Афанасьєв-Чужбинський Олександр Степанович народився «в сім'ї дрібного поміщика» [7, т. 1, с. 99], Галан Ярослав Олександрович — «в сім'ї службовця» [7, т. 1, с. 378]). Вказівка на пролетарське походження немовби характеризувала вченого з кращого, позитивного боку. В «Українській Літературній Енциклопедії» були визначення «український радянський...» (Бажан Микола Платонович [7, т. 1, с. 109—110]), «український і російський радянський...» (Білецький Олександр Іванович [7, т. 1, с. 178—179]; його сини Андрій [7, т. 1, с. 178] та Платон [7, т. 1, с. 179] — «український радянський...»), «український...» (Єфремов Сергій Олександрович [7, т. 2, с. 191], визначення «радянський...» відсутнє, напевне, тому, що він був репресований радянською владою), «російський і польський...» (Бодуен де Куртене Ян [7, т. 1, с. 203—204]). Розписані у тому ж дусі й статті у «Географічній енциклопедії України». Цікаво, що в третіх томах «Географічної енциклопедії України» та «Української Літературної Енциклопедії», які вийшли у 1990-х рр., у визначеннях уже не значиться «радянський...». Важливою зміною останніх томів цих видань є те, що вже не вказується й членство в КПРС.

Розмитими та непослідовними є критерії визначення національності чи державної приналежності й у сучасних енциклопедіях, виданих нещодавно. «Шевченківська енциклопедія» визначала національність (? державну належність) для всіх: «український історик і громадський діяч» Багалій Дмитро Іванович [9, т. 1, с. 293], «український літературознавець і критик» Гром'як Роман Теодорович [9, т. 2, с. 184—185], «російський історик, літературознавець...» Державін Микола Севастьянович [9, т. 2, с. 317] (народився в Україні, закінчив Ніжинський історико-філологічний інститут, але через те, що він працював у Росії, укладачі помилково зарахували його до російських учених), «хорватський письменник, літературознавець» Есіх Іван [9, т. 2, с. 512—513]; «Енциклопедія історії України» вибірково: «український і російський історик...» Афанасьєв-Чужбинський Олександр Степанович [3, т. 1, с. 153], «український мистецтвознавець...» Білецький Платон Олександрович [3, т. 1, с. 278—279], нічого не зазначено в статті про Вернадського Володимира Івановича [3, т. 1, с. 484—485] та Даниленка Віктора Михайловича [3, т. 2, с. 287—288]. Те ж саме стосується й «Юридичної енциклопедії» та енциклопедії «Мистецтво України» — вони намагаються класифікувати за цією ознакою, повторюючи помилки своїх радянських попередниць. Усі енциклопедії, крім «Української Літературної Енциклопедії», своїх принципів щодо цього не декларували. «Шевченківська енциклопедія» лише згадала про обов'язкове зазначення національної приналежності. «Азбуковник», який вийшов за межами України, ділив науковців на «підсоветських» (Бабишкін Олег Кіндратович [1, т. 1, с. 192]) та «екзильних» (Білецький Леонід Тимофійович [1, т. 1, с. 342—345]), були випадки позначення приналежності до тієї чи іншої території України («закарпатський літературознавець...» Балега Юрій Іванович [1, т. 1, с. 229—230], «галицький...» учений Бандрівський Дмитро Григорович [1, т. 1, с. 231—232]), що є також «пере-

гином», як і в радянських виданнях (дореволюційні, репресовані вчені не класифікувалися; деяких не зараховували до жодної з цих категорій з невідомих причин, наприклад, Бернштейн Михайло Давидович [1, т. 1, с. 287—294], до речі, про цього літературознавця, який працював більшу частину життя в Інституті літератури АН УРСР, надруковано й невинувато завелику статтю). Не зрозумілим є те, що «Енциклопедія історії України» та «Мистецтво України», незалежно від значимості науковців, одним пишуть походження, а іншим — ні. Видана в радянський час «Українська Літературна Енциклопедія», наприклад, цим підкреслювала пролетарське походження.

Непослідовними в зазначенні ступенів та звань виявилися всі енциклопедії. «Юридична енциклопедія», «Азбуковник», «Мистецтво України», «Українська мова», «Українська Літературна Енциклопедія» у дефінітивній частині разом з визначенням фаху подавали вчене та почесне звання, науковий ступінь. «Географічна енциклопедія України» та «Українська Літературна Енциклопедія» у академіків, членів-кореспондентів АН УРСР чи СРСР намагалися взагалі не зазначати науковий ступінь, хоча всі вони були докторами або навіть лише кандидатами наук. «Енциклопедія історії України», «Шевченківська енциклопедія» відмежовують фах від ученого та почесного звань, наукового ступеня. «Енциклопедія історії України» історикам намагається називати теми кандидатської та докторської (Ісаєвич Ярослав Дмитрович [3, т. 3, с. 536—537]) або лише докторської (Ткаченко Василь Миколайович [3, т. 10, с. 100]) дисертацій у тексті, у більшості науковців інших галузей взагалі не вказує навіть наявність ступеня. У ній подається числова кількість написаних ученим праць чи підготовлених кандидатів. Точні назви дисертацій трапляються в статтях про науковців також у «Азбуковнику».

Спільним для всіх енциклопедій є те, що характеристика основної діяльності персоналії подається у тексті після біографічної довідки. Повніше викладає наукову діяльність кожна галузева енциклопедія про вчених своєї галузі (про науковців державного значення — більше, регіонального — менше), учені інших галузей досліджуються за тим критерієм, за яким вони потрапили до тієї чи іншої енциклопедії. Значним успіхом для «Енциклопедії історії України» та «Географічної енциклопедії України» є те, що вони єдині серед аналізованих енциклопедій вказують на те, які державні нагороди України та СРСР отримав науковець. Хоча «Енциклопедія історії України» незалежно від галузі знань в біографіях одних учених розписує нагороди СРСР (Бар'яхтар Віктор Григорович [3, т. 1, с. 197]), в інших обмежується фразою «Мав державні нагороди СРСР» (Артеменко Іван Іванович [3, т. 1, с. 128]), а «Географічна енциклопедія України» не завжди вказувала рік отримання нагороди. В «Українській Літературній Енциклопедії», «Шевченківській енциклопедії», «Юридичній енциклопедії», енциклопедії «Українська мова», «Енциклопедії історії України» прізвища вчених-іноземців також писали мовою оригіналу, хоча щодо цього критерію також був радянський підхід: мовою оригіналу не писалися прізвища представників країн колишнього (для перших двох томів «Української Літературної Енциклопедії» — тодішнього) СРСР, зокрема росіян, білорусів, казахів, молдаван (до речі, казахську чи молдовську (румунську) мови, як і, наприклад,

датську чи шведську мало хто знає в Україні). Відсутність написання мовою оригіналу імені (по батькові) також є необгрунтованим.

Переважає більшість енциклопедій намагалася прослідкувати родинні зв'язки. У статтях помітки про родичів робили «Енциклопедія історії України», енциклопедія «Українська мова»; зазначали лише в когось одного (переважно у дітей чи в постатей, діяльність яких, на думку укладачів, менш вартісна) — енциклопедія «Мистецтво України», «Юридична енциклопедія» (у статті про Грушевського Михайла Сергійовича [11, т. 1, с. 653—654] не зазначаються родинні стосунки, а в його брата Олександра [11, т. 1, с. 655] — так), «Українська Літературна Енциклопедія» (хоча в Драгоманових [7, т. 2, с. 101—103] батька і сина написано). Цікавим є аналіз подання академічних звань — академіка та члена-кореспондента УАН (Українська академія наук; 1918—21), ВУАН (Всеукраїнська академія наук; 1921—36), АН УРСР (1936—91), АНУ (Академія наук України; 1991—94), НАНУ (Національна академія наук України; від 1994), а також С.-Петербурзької АН (1724—1917), РАН (1917—25 та від 1991), АН СРСР (1925—91) та академії інших пострадянських держав. Назву академії у званні можна зазначати: 1) відповідно до року отримання звання (наприклад, за таким принципом у статті про Липського Володимира Іполитовича, який отримав звання 1919 р. та помер 1937 р., потрібно подавати «академік УАН»; у статті про Гасика Михайла Івановича, який отримав звання 1990 та нині працює у Національній металургійній академії — «академік АН УРСР»), 2) для науковців, які відійшли, залежно від року смерті, для живих — сучасна (за таким принципом у статті про Липського Володимира Іполитовича належить писати «академік АН УРСР», у статті про Гасика Михайла Івановича — академік НАНУ). Останній том «Географічної енциклопедії України» вийшов 1993, тому в ньому не могло трапитися написання «академік НАНУ», однак мали б писатися, зокрема, «академік УАН», «академік АН УРСР». У 1-му томі «Географічної енциклопедії України» (радянського періоду) у статті про Андрусова Миколу Івановича (помер 1924; [2, т. 1, с. 42]) зазначено «академік Петерб. АН з 1914, акад. АН УРСР з 1920», у статті про Броунова Петра Івановича (помер 1927; [2, т. 1, с. 130]) — «чл.-кор. Петерб. АН з 1914», у 3-му томі цього видання у статті про Тутковського Павла Аполоновича (помер 1930; [2, т. 3, с. 316]) подано «акад. АН України (з 1919), акад. АН Білорусії (з 1928)», про Шеляга-Сосонка Юрія Романовича (нині працює в Інституті ботаніки НАНУ; [2, т. 3, с. 444]) — «акад. АН України з 1990», про Шмідта Отта Юлійовича (відійшов 1956; [2, т. 3, с. 449]) — «акад. АН СРСР з 1935, акад. АН України з 1934». «Юридична енциклопедія» ці аспекти також не прослідкувала (наприклад: «Бабій Борис Мусійович — академік НАНУ» [11, т. 1, с. 178], хоча звання отримав 1972, а помер 1993; «Багалій Дмитро Іванович — академік УАН (1919)» [11, т. 1, с. 180] — якщо на момент отримання, то правильно, а якщо на момент смерті, то треба зазначати «акад. ВУАН»; «Вернадський Володимир Іванович — акад. РАН (1909)» [с. 336], хоча називалася РАН у 1917—25, від 1926 — АН СРСР, а помер Володимир Вернадський у 1945; «Грушевський Михайло Сергійович — акад. АН СРСР (1929)» [с. 653]; «Василенко Микола Прокопович — акад. ВУАН (1920)» [с. 309] — якщо на мо-

мент смерті, то правильно, а якщо на момент отримання звання, то має бути чітко зазначено «УАН»). Укладачі «Енциклопедії історії України» намагалися подавати цей аспект здебільшого на момент отримання звання, якщо назви змінювалися, то це зазначалося («Жулинський Микола Григорович — акад. АНУ (1992), від 1994 — НАНУ» [3, т. 2, с. 174]; «Вернадський Володимир Іванович — від 1909 — акад. С.-Петербур. АН, від 1917 — РАН, від 1925 — АН СРСР» [3, т. 1, с. 485]). Енциклопедія «Українська мова» обґрунтовано відштовхувалася від дати смерті (для нині живих зрозуміло, що однозначно пишеться акад. НАНУ). Отже, щоб уникнути плутанини, безглуздих повторів назв однієї й тієї ж установи доцільніше дотримуватися принципу, застосованого в енциклопедії «Українська мова».

Обґрунтованим є написання у біографічних статтях тих назв ВНЗ, які були актуальні на час навчання описуваних осіб. Те саме стосується і місця роботи: НДІ, ВНЗ тощо (у дужках можливе зазначення сучасної назви, якщо вона докорінно змінилася). Маса погрішностей залишилася через неврахування подібних нюансів у більшості енциклопедій. Показовим є те, що «Енциклопедія історії України» назви населених пунктів подає відповідно до адміністративно-територіального поділу, що існував у роки висвітлюваного в статті історичного періоду, та переважно додатково й за сучасним адміністративно-територіальним поділом. До цього ж прагнуть й укладачі «Шевченківської енциклопедії». Зазначення колишнього адміністративно-територіального поділу та старого стилю в датах надають статті характеру науковості, дають читачеві змогу відчутти дух епохи. Більшість енциклопедій наводить лише сучасний адміністративний поділ. В енциклопедіях радянського часу — «Українській Літературній Енциклопедії», «Географічній енциклопедії України» — біля назви населених пунктів союзних республік вказувалася лише область без зазначення республіки. Цікаво, що «радянський принцип» прослідковується й у статтях енциклопедії «Мистецтво України», яка вже вийшла у 1995. У всіх енциклопедіях не завжди вказувалося місце розташування роботи (ВНЗ, НДІ тощо). Біля іноземних населених пунктів енциклопедії обов'язково повинні вказувати область (воєводство) та країну, біля українських сіл, селищ міського типу та міст районного значення — район та область, біля міст обласного значення — область, біля обласних центрів не вказувати область.

Окрім «Географічної енциклопедії України», «Шевченківської енциклопедії» та енциклопедії «Українська мова», статті інших галузевих енциклопедій недоречно переповнено курсивами (терміни, про які будуть окремі статті в енциклопедії). Подекуди не послідовно в статтях-персоналіях закурсовано назви інститутів, книг, газет, журналів, урядів, товариств, а в «Історичній енциклопедії України» — навіть міст та містечок (селищ міського типу). Виникає питання, який було взято критерій і у зв'язку з тим, що енциклопедії курсують у статтях не всі слова, які будуть окремими гаслами. Зокрема в «Енциклопедії історії України» в статті «Адріанова-Перетц Варвара Павлівна» зроблено посилання на *Ніжин, С.-Петербург*, а Київ чомусь не закурсовано [3, т. 1, с. 42], хоча посилання на *Київ* міститься в статті «Антонович Дмитро Володимирович» [3, т. 1, с. 106]. Так само непослідовно й недоцільно роблять посилання «Українська Літературна Енциклопедія» та

«Юридична енциклопедія». Отже, порушується основне правило: вживати систему посилань «для забезпечення внутрішнього взаємозв'язку близьких за темою статей» (витяг з передмови «Географічної енциклопедії України») [2, т. 1, с. 5]. У «Азбуковнику» посилань взагалі не передбачено.

Спільним для всіх енциклопедій щодо викладу біографічної довідки, як і характеристики наукової діяльності, є те, що представників своєї галузі розписують повніше, інших — менше (наприклад, у «Юридичній енциклопедії» [11, т. 1, с. 653—654] та «Енциклопедії історії України» [3, т. 2, с. 232—235] є розлогі статті про Грушевського Михайла Сергійовича, а енциклопедія «Українська мова» [8, 1-е вид., с. 115] про нього дає коротеньку біографічну довідку, характеризує лише внесок у розвиток української мови та мовознавства). «Українська Літературна Енциклопедія» могла взагалі розміщувати неповні біографічні довідки (лише дати та місця народження, смерті, вища освіта), ширше характеризувала літературну діяльність, подекуди без особливого значення для літературного процесу України чи навіть її певного регіону. Для громадських і політичних діячів, провідних учених загальнодержавного значення енциклопедії застосовували вільний виклад, перемішуючи біографічні довідки з характеристиками наукової, громадської та політичної діяльності. В «Азбуковнику» статті тяжіють не до енциклопедичних, а до публіцистичних.

Різняться енциклопедії щодо зазначення наукових праць. Енциклопедія «Українська мова» намагалася подавати переважно перекладені (не мовою оригіналу) праці у текстовій частині (зазначали лише, якою мовою написана, чи самостійна, чи у співавторстві, вказували рік), іноді — під текстом (постатейна бібліографія). «Юридична енциклопедія» подавала назви опублікованих праць у тексті статті українською мовою, указуючи рік виходу (не мовою оригіналу), а постатейна бібліографія (мовою оригіналу) мала швидше винятковий характер (Грушевський Михайло Сергійович [11, т. 1, с. 653—654], Бердяєв Микола Олександрович [11, т. 1, с. 222]). «Географічна енциклопедія України» праці подавала окремо мовою оригіналу (російською й українською; на жаль, іноземні географи не подавалися, що ускладнює аналіз) із зазначенням року та місця видання, у співавторстві чи самостійно. Однак праці наявні не у всіх географів, а у яких є — то досить мало (2—3). «Енциклопедія історії України», як і «Географічна енциклопедія України», намагалася виносити праці окремо мовою оригіналу із зазначенням року та місця видання, у співавторстві чи самостійно. У деяких учених, не істориків, праці взагалі не подаються (Бар'яхтар Віктор Григорович [3, т. 1, с. 197]) або подаються одна—дві (Атрощенко Василь Іванович — «Проблема зв'язаного азоту. К., 1969» [3, т. 1, с. 151]). У науковців, діяльність яких переплітається з громадською, літературною та політичною, праці могли зазначатися мовою оригіналу з роком, але без місця видання у тексті. «Українська Літературна Енциклопедія» подає праці в тексті в перекладі лише із зазначенням року видання, але в окремих статтях ті ж праці мовою оригіналу із зазначенням року та місця видання подає у постатейній бібліографії, виділялися окремо збірні видання (наприклад, серед праць Кримського Агатангела Юхимовича — «Твори. Т. 1—5. К., 1972—74» [7, т. 3, с. 60]). Твори чи

праці тих науковців, які відійшли до початку 20 ст., намагалися не перекладати. В «Українській Літературній Енциклопедії» праці азербайджанських, латиських, білоруських та ін. народів колишнього СРСР подано українською мовою, а не мовою друку. Енциклопедія «Мистецтво України» також перекладала назви праць та поміщала їх у тексті (однак не завжди вказувала місце видання чи журнал, у якому опубліковано статтю), важливі праці для мистецтва та збірні видання зносилися вниз мовою оригіналу із вказівкою на місце та рік видання.

Отже, наповнюваність енциклопедичної статті про науковця має певні закономірності незалежно від специфіки видання. Обов'язково зазначаються роки життя, місця народження і смерті, освіта, наукові ступені, учені та академічні звання, характеристика наукової діяльності тощо. Однак сам зміст та особливості наповнення можуть різнитися. Найраціональніші форми подання матеріалу ще треба уважно вивчати та аналізувати. Адже найстисліше та найоб'єктивніше донести до читача інформацію — основне завдання енциклопедичних видань.

Разом з тим незначні погрішності в аналізованих енциклопедіях не зменшують їхнє значення та необхідність. Головні заслуги «Географічної енциклопедії України», енциклопедії «Українська мова» та «Юридичної енциклопедії» в тому, що вони в своїх галузях стали першими повноцінними українськими енциклопедичними виданнями. Їх високо оцінили українські й закордонні фахівці. На «Географічну енциклопедію України» позитивні рецензії написали іноземний член НАН України А. І. Жуковський з Парижа («Фундаментальне видання» // «Український географічний журнал», 1994, № 3) і російські колеги з Москви В. С. Преображенський і Т. Д. Александрова («Географическая энциклопедия Украины» // «Український географічний журнал», 1997, № 1). У 2004 колектив укладачів «Юридичної енциклопедії» відзначено Державною премією України в галузі науки і техніки. Енциклопедія «Українська мова» двічі перевидавалася з доповненнями. Велике історичне, культурологічне, а за наповненням окремих статей і практичне значення має енциклопедія «Азбуковник», перший том якої вийшов майже 50 років тому далеко за межами України, на іншому континенті. Немовби її продовженням і водночас першим в історії України ґрунтовним національним енциклопедичним виданням з проблем художньої літератури стала «Українська Літературна Енциклопедія». Їй частково (мається на увазі її незавершений характер, а також ідеологічний критерій розміщення деяких персоналій і наповнення інформацією) вдалося висвітлити історію літературного процесу на етнічних українських землях, включити рідну літературу в світовий контекст. Без ідеологічних обмежень, з якісно іншими словниками Інститут історії України НАН України видав «Енциклопедію історії України» (порівняно з «Радянською енциклопедією історії України» [6]), а Інститут української літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України нині укладає «Шевченківську енциклопедію» (порівняно з «Шевченківським словником» [10]). На жаль через низку причин, зокрема і фінансових, відразу ж після 2-го тому припинилося видання «Азбуковника», після 3-го тому — «Української Літературної Енциклопедії», після 1-го тому — енциклопедії «Мистецтво України». Порівняно з іншими країнами, зокрема з Білоруссю та Росією, в Україні видано лише незначну

кількість галузевих енциклопедій, які містять, окрім загальних статей про різні поняття тієї чи іншої галузі знань, також статті-персоналії. Немає в Україні до тепер і національного біографічного словника. Тому ці пробіли поки що заповнює видання Інституту енциклопедичних досліджень НАН України — «Енциклопедія Сучасної України» [4], яка подає статті про усіх вчених, які мають ступінь доктора наук, вводить в історичний і науковий обіг інформацію про багатьох замовчуваних або з різних причин «забутих» науковців, подає уточнені біографічні дані. У першу чергу це стосується фізико-технічних, математичних, хімічних, біологічних наук. Серед авторів ЕСУ — всесвітньо відомі дослідники, визнані авторитети своїх галузей — провідні фахівці НАН України, галузевих академій, учені діаспори.

ЛІТЕРАТУРА

1. Азбуковник. Енциклопедія української літератури. — Філадельфія, 1966. — Т. 1: А—Б. — 472 с.; 1973. — Т. 2: В—Г. — 536 с.
2. Географічна енциклопедія України: У 3 т. — К., 1989. — Т. 1: А—Ж. — 416 с.; 1990. — Т. 2: З—О. — 480 с.; 1993. — Т. 3: П—Я. — 480 с.
3. Енциклопедія історії України: У 10 т. — К., 2003. — Т. 1: А—В. — 688 с.; 2004. — Т. 2: Г—Д. — 528 с.; 2005. — Т. 3: Е—Й. — 672 с.; 2007. — Т. 4: Ка—Ком. — 528 с.; 2008. — Т. 5: Кон—Кю. — 568 с.; 2009. — Т. 6: Ла—Мі. — 784 с.; 2010. — Т. 7: Мл—О. — 728 с.; 2011. — Т. 8: Па—Прик. — 520 с.; 2012. — Т. 9: Прил—С. — 944 с.; 2013. — Т. 10: Т—Я. — 784 с.
4. Енциклопедія Сучасної України. — К., 2001. — Т. 1: А. — 824 с.; 2003. — Т. 2: Б—Біо. — 872 с.; 2004. — Т. 3: Біо—Бя. — 696 с.; 2005. — Т. 4: В—Вог. — 700 с.; 2006. — Т. 5: Вод—Гн. — 728 с.; 2006. — Т. 6: Го—Гю. — 712 с.; 2007. — Т. 7: І—Ді. — 708 с.; 2008. — Т. 8: Дл—Дя. — 716 с.; 2009. — Т. 9: Е—Ж. — 712 с.; 2010. — Т. 10: З—Зор. — 712 с.; 2011. — Т. 11: Зор—Как. — 712 с.; 2012. — Т. 12: Кал—Киї. — 712 с.; 2013. — Т. 13: Киї—Кок. — 712 с.; 2014. — Т. 14: Кол—Кос. — 768 с.; 2014. — Т. 15: Кот—Куз. — 712 с.
5. Мистецтво України. Енциклопедія: У 5 т. — К., 1995. — Т. 1: А—В. — 400 с.
6. Радянська енциклопедія історії України: В 4 т. — К., 1969. — Т. 1: Абазин—Державець. — 552 с.; 1970. — Т. 2: Державін—Лестригони. — 552 с.; 1971. — Т. 3: Летичів—Розкопки. — 576 с.; 1972. — Т. 4: Розлив—Яцкевич. — 576 с.
7. Українська Літературна Енциклопедія: У 5 т. — К., 1988. — Т. 1: А—Г. — 536 с.; 1990. — Т. 2: Д—К. — 576 с.; 1995. — Т. 3: К—Н. — 496 с.
8. Українська мова. Енциклопедія. — К., 2000 — 752 с.; 2-е вид., випр. і доповн.: 2004. — 824 с.; 3-є вид., доповн.: 2007. — 856 с.
9. Шевченківська енциклопедія: У 6 т. — К., 2012. — Т. 1: А—В. — 744 с.; 2012. — Т. 2: Г—З. — 760 с.; 2013. — Т. 3: І—Л. — 888 с.
10. Шевченківський словник: В 2 т. — К., 1976. — Т. 1: А—Мол. — 416 с.; 1977. — Т. 2: Мол—Я. — 412 с.; 2-е вид.: 1978.
11. Юридична енциклопедія: У 6 т. — К., 1998. — Т. 1: А—Г. — 672 с.; 1999. — Т. 2: Д—Й. — 744 с.; 2001. — Т. 3: К—М. — 792 с.; 2002. — Т. 4: Н—П. — 720 с.; 2003. — Т. 5: П—С. — 736 с.; 2004. — Т. 6: Т—Я. — 768 с.

ЕНЦИКЛОПЕДИСТИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Дмитро Єлисейович Макаренко (1925–2008)

Нині вже минуло понад шість років відтоді, як 31 грудня 2008 р. пішов із життя відомий український палеонтолог-стратиграф, історик геологічних досліджень, популяризатор геологічної науки, енциклопедист, педагог **Дмитро Єлисейович Макаренко**. Сумну звістку я отримав телефонічно від його дружини вранці 2 січня 2009 р. – безпосередньо в день поховання (це був період новорічних та Різдвяних свят, однак через низку причин працював в Інституті). Під час цієї коротенької кількахвилинної розмови та й пізніше протягом дня, зокрема перебуваючи в одному з київських моргів і на Лісовому кладовищі, мене не залишало відчуття того, що померла добра, світла, чуйна та неординарна в усіх відношеннях людина, а «Енциклопедія сучасної України» (ЕСУ) втратила не лише члена Головної редакційної колегії, а й одного з найкращих авторів статей з геології, стратиграфії, палеонтології, і, насамперед, знавця долі багатьох визначних геологів України.

Д. Є. Макаренко народився 6 листопада 1925 р. у с. Москалівка (нині Роменського району Сумської області) у родині фельдшера Єлисея Семеновича та колгоспниці Варвари Пимонівни. Його рідне село — у далекому минулому козацьке — до червня 1925 р. перебувало в складі Полтавської губернії, водночас у 1923—30 рр. – Роменської округи, від лютого до жовтня 1932 р. – Харківської, від жовтня 1932 р. до січня 1939 р. — Чернігівської областей, у 1935—59 рр. — Глинського району. У Д. Є. Макаренка була також молодша сестра Катерина (вчителювала, нині на пенсії). Дитячі та юнацькі роки минули в нестатках. Змалечку був привчений до праці, мав гостре відчуття справедливості. Як і більшість українців, став свідком більшовицького злочинного поводження з українськими селянами — в пам'яті закарбувалися колективізація та робота в колгоспі за трудовні, потерпав від голодомору 1932—33 рр. У 1933—37 рр. навчався у Москалівській початковій школі, 1937—41 рр. – у Глинській, 1944—45 рр. та 1946—47 рр. – у Перекопівській (нині обидва села — Роменського району) середніх школах. На його долю випали й важкі роки німецько-фашистської окупації, під час якої працював на різних роботах, зокрема їздовим, у колгоспі Москалівки та торфорозробником у Перекопівці. У вересні 1943 р. був призваний до лав радянської армії. У складі мінометної обслуги 712-го стрілецького полку 232-ї стрілецької дивізії 1-го Українського фронту брав участь у визволенні Лівобережної України, в бою за

м. Бориспіль Київської області був поранений. Від початку 1945 р. – знову на військовій службі: спочатку направили у 144-й запасний стрілецький полк 1-го Українського фронту (Сталінська та Ворошиловградська області, нині, відповідно — Донецька та Луганська), а згодом — до 24-го учбового танкового полку в м. Дзержинськ Горьковської області (нині Нижньогородської області, РФ). Відтоді до демобілізації наприкінці 1946 р. — командир 85-міліметрової гармати на танку Т-34 107-го гвардійського механізованого полку (Одеська та Миколаївська області). Молодшого сержанта Д. Є. Макаренка нагородили орденами: Вітчизняної війни 2-го ступеня та «За мужність» 3-го ступеня, медаллю «За перемогу над Німеччиною 1941—1945 рр.». У 1947—52 рр. – студент геологічного факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. За рекомендацією професора О. Л. Ейнора 1952 р. вступив до аспірантури Інституту геологічних наук АН УРСР (Київ), де 1955 р. захистив кандидатську дисертацію «Фауна моллюсков нижнетретичних отложений северо-западной части Украинского кристаллического массива» (був одним із перших аспірантів професора М. М. Ключникова). У цьому ж Інституті працював усе життя: 1955—61 рр. – молодшим науковим співробітником, 1961—77 рр. – старшим науковим співробітником, 1978—96 рр. – завідувачем відділу стратиграфії та палеонтології мезозойських відкладів, водночас у 1980—87 рр. – першим заступником директора з наукової роботи, від 1996 р. – головним науковим співробітником (від 1999 р. – за контрактом). У тому ж році, коли одержав науковий ступінь кандидата геолого-мінералогічних наук, одружився з Катериною Іванівною Ситник (працювала на санітарно-епідеміологічній станції, нині на пенсії). У подружжя Макаренків народилося двоє синів: Олександр (1958) і Ярослав (1961). У 1971 р. Д. Є. Макаренко захистив докторську дисертацію «Моллюски палеоценовых отложений платформенной Украины и их биостратиграфическое значение». У 1978—79 рр. – начальник загону біостратиграфії 19-го рейсу морської експедиції на науково-дослідному судні «Академік Вернадський» в Індійському океані з заходами в Танзанію, Індію, Сингапур, на Сейшельські острови, Маврикій, Цейлон. За спогадами його колег, зокрема доктора геолого-мінералогічних наук Б. Ф. Зернецького, зустріч з океаном була його найзаповітнішою мрією багато років. Основні наукові інтереси Д. Є. Макаренка стосувалися проблем стратиграфічного розчленування кайнозойських і мезозойських відкладів, вивчення систематичного складу фауни моллюсків і фізико-географічних умов окремих епох мезокайнозою. Він встановив систематичну належність понад 500 видів моллюсків; уперше у відкладах палеогенової системи України знайшов і описав рідкісну форму роду *Paramonopleura*, кілька видів панцерних моллюсків (*mun* *Loricata*), представників типу *Brachiopoda-Crania*. Як стратиграф зробив значний внесок у вдосконалення та біостратиграфічне обґрунтування границь підрозділів стратиграфічної схеми палеогенової системи, як палеонтолог — у пізнання тваринного світу різних епох палеогенового, крейдового та юрського періодів історії Землі. Також вивчав геологічну будову різних регіонів України, геологію дна Світового океану, родовища корисних копалин. 1989 р. за участь у написанні колективної 8-томної монографії «Геология шельфа УССР» (К., 1981—87) був від-

значений Державною премією УРСР у галузі науки і техніки. У науковому доробку — праці «Молюски палеоценових відкладів Криму» (1961), «Стратиграфія УРСР. Т. 9: Палеоген» (1963, у складі авторського колективу), «Раннепалеоценовые моллюски Северной Украины» (1970), «Гастроподы нижнего палеоцена Северной Украины» (1976), «Биостратиграфическое обоснование границ в палеогене и неогене Украины» (1979, у співавторстві; усі – Київ), «Развитие и смена моллюсков на рубеже мезозоя и кайнозоя» (Москва, 1981, у складі авторського колективу), «Моллюски среднего эоцена платформенной Украины» (1982), «Геология и металлогения северной и экваториальной частей Индийского океана» (1984), «Стратиграфическая схема палеогеновых отложений Украины» (1987), «Геология и генезис янтареносных отложений Украинского Полесья», «Геология и нефтегазоносность Днепровско-Донецкой впадины. Стратиграфия» (обидві – 1988), «Двустворчатые и брюхоногие моллюски верхней коры Днепровско-Донецкой впадины» (1990; усі – Київ, у співавторстві). Величезну кількість його наукових статей надруковано в «Геологічному журналі» («ГЖ»), «Доповідях АН УРСР», «Докладах АН СРСР», «Палеонтологическом журнале», «Палеонтологічному збірнику» та ін. Серед останніх наукових публікацій з палеонтології та стратиграфії — «Стратотипы и ярусное деление палеоцена» («Тектоника и стратиграфия», 1992, вып. 2), «Гігантизм організму як показник вимірання виду або групи видів», «О положении зоны “Globorotalia aequa” в Западном Крыму» (у співавторстві; обидві — у зб. «Актуальні проблеми біостратиграфії фанерозою України», К., 1999), «Нові знахідки амонітів у верхньоюрських відкладах північно-західного краю Донбасу» («Палеонтологічний збірник», 2001, № 33, у співавторстві), «Біостратиграфічні дослідження в Інституті геологічних наук» («ГЖ», 2006, № 2—3), «Знахідка гігантських наземних моллюсків в Східній Африці» («Біостратиграфічні основи побудови стратиграфічних схем фанерозою України: Збірник наукових праць Інституту геологічних досліджень НАН України», К., 2008) та «Рідкісний відбиток верхівки стовбура шпилькового дерева на пісковнику» («Український бурштиновий світ: Тези доповідей Другої міжнародної конференції. 16—18 жовтня 2008», К.; Р., 2008).

Д. Є. Макаренко був нагороджений 1976 р. Почесною грамотою Міністерства геології УРСР, 1985 р. — Почесною грамотою Президії АН УРСР, 1996 р. — Почесною грамотою НАН України, 2006 р. — Золотим нагрудним знаком Всеукраїнської громадської організації «Спілка геологів України». Був членом Палеонтологічного товариства СРСР, Українського палеонтологічного товариства, Палеогенової комісії МСК СРСР, очолював Мезозойську комісію Національного стратиграфічного комітету України. Як офіційний опонент брав участь у рецензуванні 30-ти кандидатських і 15-ти докторських дисертацій, присвячених вивченню стратиграфії осадової товщі різних систем фанерозою. Був науковим керівником і підготував 7 кандидатів геологічних наук, зокрема Л. М. Якушина (пізніше захистив докторську дисертацію), К. В. Диканя, А. Б. Соколова, В. В. Хатимлянського, І. В. Чаус. У 1992 р. Д. Є. Макаренкові присвоєно вчене звання професора.

Від 1950-х рр. Д. Є. Макаренко публікував також науково-популярні статті в обласних і загальноукраїнських періодичних виданнях: у г. «Радянська Житомирщина» — «Геологічне минуле Житомирщини» (1953, 4 жовтня), «Антарктида» (1956, 4 березня); у г. «Київська правда» — «Про що розповідають дніпровські кручі» (1957, 24 лютого); у г. «Вечірній Київ» — «Кам'яний гриб» (1962, 1 грудня), «Молюски-велетні» (1962, 14 грудня), «Природні сфінкси» (1966, 13 січня); у г. «Черкаська правда» — «Де колись було море / Сторінка геологічної історії Черкащини /» (1976, 26 грудня); у «Рабочей газете» — «Сквозь толщу вод / Из дневника исследователя /» (1979, 17 марта), «“Калинка” под пальмами Шри-Ланки / Из дневника исследователя /» (1979, 14 апреля); у г. «Зоря Полтавщини» — «Ніж кроманьйонця» (1987, 6 грудня); у ж. «Наука і суспільство» — «Загадка давніх ракоскорпіонів» (1978, вип. 8), «А починається все з черепашки...» (1983, вип. 7), «З мідної доби» (1988, вип. 3); у ж. «Охота и охотничье хозяйство» — «Массовая гибель птенцов береговой ласточки» (1986, № 5). З метою популяризації геологічної науки написав брошури «Що треба знати про молюсків» (К., 1959) та «Коштовні перлини» (К., 1968). У «Вечірньому Києві», «Рабочей газете» та ж. «Пам'ятки України» опубліковано низку статей (співавтор більшості — В. Є. Фалькович) про Пушкінські місця в Києві та бронзове погруддя, встановлене 1899 р. до 100-річчя від дня народження російського поета на кошти батьків учнів П'ятої Києво-Печерської гімназії.

Від 1984 р. до кінця життя був членом редколегії «ГЖ». Упродовж майже 20 років переважна частина статей з історії геологічних досліджень, опублікованих у цьому виданні, належала перу Д. Є. Макаренка. Від перших днів існування ж. «Геолог України» («ГУ»; заснований 2003) Дмитро Єлисейович був і його постійним автором. Він одним із перших почав висвітлювати правдиву інформацію про геологів, гірничих інженерів, географів, які були репресовані радянською владою або зазнали переслідувань від неї. Учений розкривав і засуджував злочинства більшовицького режиму, цинічне нищення людської особистості, її свободи й ідеалів. Д. Є. Макаренко повернув «до життя після смерті» імена значної кількості замовчуваних десятки років діячів української науки. Працюючи в царині історії геології, неодноразово звертався до закритих архівних матеріалів, зокрема й спецслужб. Першу ґрунтовну статтю про персоналію (не енциклопедичного характеру) — «Павел Аполлонович Тутковский» — надрукував 1983 р. в «ГЖ» (т. 43, № 1). Пізніше цьому визначному геологу, географу, дійсному члену Української та Білоруської АН, Наукового товариства ім. Шевченка, якому наприкінці 1920-х рр. прикріпили ярлик «націоналіста» та якого врятувала від ГУЛАГу смерть, були присвячені статті: «Жизнь и деятельность П. А. Тутковского» (у книзі «Вклад академика П. А. Тутковского в изучение геологического строения земной коры Белоруссии», Минск, 1985), «Організатор геологічної науки в Україні. До 140-річчя від дня народження П. А. Тутковського» («Мінеральні ресурси України», 1998, № 4), «Спогади про академіка Павла Тутковського» («Хрещатик», 1998, 2 червня, у співавторстві з І. П. Тутковською), «Українська геологічна школа П. А. Тутковського» («Українське Полісся: вчора, сьогодні, завтра», Лц., 1998) та

«Академік Павло Тутковський. До 150-річчя від дня народження» («ГЖ», 2008, № 1). Згодом були опубліковані статті про його старшу колегу, яка очолювала відділ мезозойських відкладів у 1950—70 рр., — «Жизнь и научная деятельность Ольги Константиновны Каптаренко-Черноусовой» («Ежегодник Всесоюзного Палеонтологического общества», Ленинград, 1989), «К 90-летию со дня рождения О. К. Каптаренко-Черноусовой» («ГЖ», 1989, № 3), «Учениця академіка П. А. Тутковського. До 100-річчя від дня народження О. К. Каптаренко-Черноусової» («Наука та наукознавство», 1999, № 3). Д. Є. Макаренко підготував також окремі розвідки про визначних геологів, гірничих інженерів, палеоботаніків (багато з них були закатовані, зазнали репресій або переслідувань) — П. Я. Армашевського (1990, вип. 6, у співавторстві), Т. В. Астахову (2007, № 2; обидві — «ГЖ»), М. П. Балуховського («ГУ», 2005, № 1), М. І. Безбородька (1991, вип. 5; 2003, № 4, у співавторстві), В. Г. Бондарчука (2005, № 2), Б. А. Борнемана (1996, вип. 3—4), П. І. Василенка (1991, вип. 6), В. І. Вернадського (2003, № 1, у співавторстві), Р. Р. Виржиківського (1993, вип. 3; усі — «ГЖ»), О. С. В'ялова («Вісник НАН України», 2004, № 2), О. І. Галаку (1992, вип. 4), С. С. Гембіцького (1994, вип. 1), С. В. Горака (1998, № 3—4), П. А. Двойченка (1997, вип. 1—2; 2003, № 3), Ю. Г. Дуб'ягу (1991, вип. 4), К. А. Жуковського, Г. В. Закревську (обидві — 1991, вип. 3), П. К. Заморія (2006, № 2—3), А. М. Іщенко (2005, № 1), В. Я. Клименка (2004, № 4), М. М. Ключникова (2005, № 3), В. І. Крокоса (1993, вип. 2; усі — «ГЖ»), В. Д. Ласкарева («ГУ», 2008, № 3), І. А. Лепікаша (1991, вип. 2; 2005, № 1), Я. Х. Лепченка (1991, вип. 4), Ф. О. Лисенка (1992, вип. 2, у співавторстві; усі — «ГЖ»), В. І. Лучицького («ГЖ», 2002, № 2; «Мінеральні ресурси України», 2002, № 2), К. І. Макова («Мінеральні ресурси України», 1998, № 4), В. П. Макридіна (2005, № 2), Г. М. Малахова (2007, № 2), О. Г. Милая (1995, вип. 2), І. Я. Микей (1995, вип. 1; усі — «ГЖ»), Ф. П. Мойсеєнка («Сумська старовина: Збірник наукових праць Сумського університету», С., 1997), Л. Є. Наливайка (2004, № 4), П. К. Нечипоренка (1992, вип. 6, у співавторстві), І. І. Нікітіна (2003, № 2), Є. В. Оппокова (1992, вип. 1; усі — «ГЖ»), М. В. Павлову («ГУ», 2004, № 2), І. С. Педана (1996, вип. 3—4), В. В. Пермькова (2004, № 4), І. П. Піддубного (1994, вип. 3), Ф. М. Полонського (1992, вип. 5; усі — «ГЖ»), В. С. Попова (2003, № 3—4), В. Д. Принаду (2007, № 2; обидві — «ГУ»), В. В. Різниченка («ГЖ», 1991, вип. 1; «ГУ», 2007, № 1), С. П. Родіонова («Мінералогічний журнал», 1998, № 5), П. І. Савченка (1994, вип. 1), І. Г. Сагайдака (1994, вип. 3; обидві — «ГЖ»), М. Г. Світальського («ГЖ», 1994, вип. 4—6; «Наука і суспільство», 1995, березень—квітень; 1997, № 1—2; «Сумська старовина: Збірник наукових праць Сумського університету», С., 1996; «Червоний промінь», 1996, 1 травня; «Вісник НАН України», 2004, № 12, у співавторстві), Л. О. Сергєєву (1992, вип. 6), В. Т. Сября (2003, № 1), К. О. Цитович (1996, вип. 3—4), Б. С. Чернишова (1998, № 3—4), династію Чирвїнських (1993, вип. 1; усі — «ГЖ»), В. М. Чирвїнського («ГУ», 2003, № 3—4), М. К. Шматька (2005, № 4), П. Л. Шульгу (1999, № 1; обидві — «ГЖ»), М. В. Ярцеву («Мінеральні ресурси України», 1999, вип. 1).

1995 р. в Інституті геологічних наук НАН України видано книгу «В битвах

Великої Вітчизняної загартовані», підготовлену Д. Є. Макаренком у співавторстві з С. Т. Звольським і присвячену колегам-геологам, які воювали на фронтах 2-ї світової війни (у ній вміщено також коротеньку біографічну довідку про Дмитра Єлисейовича та статтю-спогад «Це був звичайний бій»). Він брав участь у написанні книги «Репрессированные геологи» (Москва; С.-Петербург, 1992; 1995; 1999). До її 3-го видання підготував понад 20 статей, зокрема про Д. В. Бабієнка, В. І. Воловика, І. М. і А. Ф. Єфимових, І. М. Кудрявцева, Л. В. Полонську, М. М. Пухтинського, П. І. Симоненка, Е. К. Фукса (про деякого з них були довідки й у 2-му виданні), життя та діяльність яких раніше не висвітлював у періодичних виданнях. 2007 р. у київському видавництві «Логос» вийшла його книга «Голгофа українських геологів», яка розповідає про зламани долі 50-ти українських геологів і 5-х їхніх дружин, які працювали за іншим фахом. У цій праці, яка стала найзнаковішою в діяльності Д. Є. Макаренка як історика геології, біографії персоналії, про які вже раніше друкував статті, подано дещо ширше, а також відстежено життєві шляхи І. П. Бухинника, А. І. Гутта, Г. Є. Євреїнова, А. М. Криштофовича, В. Д. Ласкарева, Б. Л. Личкова, Р. М. Палія, С. Л. Рудницького, І. Н. Сулимова, Я. Х. Тягнибіди, П. М. Чирвінського, М. А. Шведененка, В. І. Яворського. Злочинне ставлення до української еліти розкрито й у його розвідці «Ніч української геології» // «Матеріали Всеукраїнської конференції сумної пам'яті Великого терору 1937 року “Злочин без кари”», К., 1998 (на них опубліковано два відгуки — «Болем освячена пам'ять» // «Вечірній Київ», 1998, 15 серпня; «Трагічні уроки минулого» // «Шлях перемоги», 1998, 9 вересня). У доробку Д. Є. Макаренка — низка статей (серед них — «Жизненный путь Николая Емельяновича Макаренко» // «Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины: Тезисы докладов», П., 1989; «Малоизвестные страницы жизни археолога и искусствоведа Н. Е. Макаренко» // Там само, П., 1990; «Життя на вітвар науки» // «Вивчення історії та культурної спадщини Роменщини», С., 1990; «Зв'язки М. О. Макаренка з Полтавським краєзнавчим музеєм» // «100-річчя Полтавського краєзнавчого музею», ч. 2 «Археологія Полтавщини», П., 1991; «Епістолярна спадщина М. О. Макаренка» // «Археология», 1992, № 4; «Золотосяйний Микола Макаренко» // «Українська газета», 1997, 17 квітня; «Меморіальна дошка Миколі Макаренку» // «Хрещатик», 1997, 30 серпня; «Подвиг українського народознавця (штрихи до портрета професора Миколи Макаренка)» // «Народна творчість та етнографія», 2002, № 5—6; «Дослідник минувшини Микола Макаренко» // «Матеріали ювілейної наукової конференції 13—14 вересня 2002 р. До 1100-річчя Ромен», К.; Ромни, 2002; «Захисник церковної архітектури» // «Український церковно-історичний журнал», 2002, № 2(3); «Мистецтвознавець, археолог, художник. До 125-річчя від дня народження М. О. Макаренка» // «Українська академія мистецтв», 2002, вип. 9; «Лицар українського мистецтвознавства. До 70-річчя від загибелі Миколи Макаренка» // «Культурна спадщина Києва: ювілейний випуск, присвячений 900-річчю Михайлівського Золотоверхого монастиря», К., 2008) і 2 книги («Микола Омелянович Макаренко», К., 1992; «Шлях до храму. Археолог, художник, мистецтвознавець Микола Макаренко», К., 2006) про земляка та дале-

кого родича, археолога, мистецтвознавця, музеєзнавця та художника М. О. Макаренка. Цю талановиту та високоморальну людину переслідували, тричі заарештовували (1934, 1936, 1937) і, зрештою, стратили через відмову підписати акт на знесення Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві. Не оминув Дмитро Єлисейович і брата Миколи — вченого-агронома Юрія Омеляновича Макаренка («Агроном губерньської земської управи Юрій Макаренко» // «Сумська старовина», С., 1997, № 1/2). Декілька статей присвятив культурному діячеві та педагогові Г. С. Вашкевичу, який народився та помер на Роменщині, — «Невтомний просвітитель» («Україна. Наука і культура», К., 1994, вип. 28), «Забутий філолог Г. С. Вашкевич» («Хрещатик», 1997, 22 липня), «Він бачився з Т. Г. Шевченком. До 160-річчя від дня народження Г. С. Вашкевича» («Вісті Роменщини», 1997, 6 серпня). Досить промовистою є назва статті «Портрет баби Софії. Нарис вдячного онука» («Земляки. Альманах Сумського земляцтва», С., 2005, вип. 2). Д. Є. Макаренко входив до наукової ради музею при Лук'янівському меморіальному кладовищі, брав участь в укладанні його архіву та банку даних. На цьому кладовищі поховано багато українських науковців, зокрема й геологи В. Різниченко та П. Тутковський (1998 р. у Матеріалах науково-практичної конференції, присвяченої 120-річчю заснування Лук'янівського цивільного кладовища, «Лук'янівський некрополь: історія, проблеми, перспективи», вміщено його статтю «Видатні діячі української науки»). Д. Є. Макаренко був одним із авторів книг «Геологічній службі України — 80 років» (К., 1998) та «Відділення наук про Землю Національної академії наук України» (К., 2003).

Багато зробив Д. Є. Макаренко й для розвитку українського енциклопедознавства. Його перші енциклопедичні статті з'явилися у першому виданні «Української радянської енциклопедії» (УРЕ): «Ласкарев Володимир Дмитрович», «Майкопська серія» (обидві — 1962, т. 8), «Пименова Ніна Василівна», «Провідні скам'янілості» (обидві — т. 11), «Пустельний загар» (т. 12), «Скіфські глини» (т. 13), «Томаківські верстви» (т. 14; усі — 1963). До другого видання цієї енциклопедії він підготував гасла: «Еоценова епоха і еоценовий відділ», «Кайнозойська ера і група» (обидві — 1979, т. 4), «Мезозойська ера і група» (1981, т. 6), «Нумуліти» (1982, т. 7), «Олігоценова епоха і олігоценовий відділ», «Орнітоподи», «Палеогеновий період і палеогенова система», «Палеоценова епоха і палеоценовий відділ» (усі — 1982, т. 8), «Рудисти» (1983, т. 9), «Тафономія», «Тентакуліти», «Фанерозой» (усі — 1984, т. 11, кн. 1), «Кайнозойські відклади. Палеогенові відклади», «Науки про Землю» (у співавторстві з Є. Ф. Шнюковим), «Українське палеонтологічне товариство» (усі — 1984, т. 11, кн. 2), «Фукоїди», «Хіоліти», «Цистоїдеї» та «Хоменко Іван Петрович» (усі — 1985, т. 12). За його авторством в «Українському радянському енциклопедичному словнику» надруковані статті: «Лемурія» та «Лона» (обидві — 1987, т. 2); у «Географічній енциклопедії України»: «Геологічні дослідження» (1989, т. 1, у співавторстві з Є. Ф. Шнюковим), «Крейдовий період» та «Крейдова система» (обидві — 1990, т. 2). У складі авторського колективу укладав енциклопедичний довідник «Сумщина в іменах» (С., 2003).

Беззаперечною вершиною діяльності Д. Є. Макаренка як енциклопедиста є

«Енциклопедія сучасної України» (ЕСУ) — багатотомний спільний проект НАН України та Наукового товариства ім. Шевченка, який подає цілісний багатограний образ України в подіях, інституціях, установах, родах діяльності, поняттях, персоналіях 20–21 сторіч. Фактично від початку реалізації проекту ЕСУ в 1997 р. він співпрацював з Координаційним бюро ЕСУ НАН України, а від 2004 р. — зі створеним на його базі Інститутом енциклопедичних досліджень НАН України. Був членом Головної редакційної колегії ЕСУ 1—13 томів (останні п'ять вийшли після його смерті). У житті ЕСУ Д. Є. Макаренко відігравав не формальну роль, що, на жаль, часто є характерним для членів головних редколегій різноманітних видань. Він був одним із безпосередніх творців словника з геологічної тематики від «А» до «Я» (хоча досить багато гасел, запропонованих ним, стосуються інших галузей знань, зокрема мистецтва, літератури, культури, спорту; запам'яталася маса вирізок із радянських і сучасних газет, журналів із цінною інформацією, подекуди поживтілих, які він час від часу приносив до редакції), розробників принципів подання матеріалу, критеріїв його відбору, методики підготовки енциклопедичних статей (про науковий напрям, регіон з видобування копалин, родовище, гірську породу, мінерал, викопний організм, тектонічні структури, геологічні процеси, ери, періоди, віки в історії Землі та відклади, що утворилися в певний час; науковця, зокрема вніс специфічні особливості у формування довідки про геолога, гірничого інженера) та їхнього інформаційного наповнення, створення системи посилань, бібліографічного та іконографічного забезпечення і науковим редактором зазначених вище томів (перечитував весь геологічний матеріал; статті деяких авторів часом суттєво доповнював або скорочував, іноді робив незначні правки; точно знав, як має бути наповнена та чи інша стаття; що важливо для читача, а що можна вилучити з авторського матеріалу; як потрібно формувати статтю про персоналію регіонального, загальноукраїнського та світового масштабу). Досить часто навіть не просто рекомендував людину, до якої можна звернутися з проханням про підготовку тієї чи іншої статті, а сам приносив вже готові, іноді поправлені ним матеріали від різних авторів. Д. Є. Макаренко був досить шанованою людиною в геологічних колах не тільки Києва, а й усєї України, тому йому рідко відмовляли в проханні підготувати статті. За його персональним авторством у перших 15-ти томах ЕСУ надруковано 197, у співавторстві — 20 статей. Серед них: у 1-му томі («А», вийшов 2001; загалом 19 статей) — «Абазівське газоконденсатне родовище», «Авлакоген», «Альпійська складчатість», «Амоніти», про Г. М. Алейникову, М. І. Андрусова, П. Я. Армашевського; 2-му («Б—Біо», 2003; 22 статті) — «Белемніти», «Березівське газоконденсатне родовище», «Білозерський залізорудний район», про І. М. Барга, М. І. Безбородька, В. І. Бережинського, Р. Я. і Я. М. Белевцевих; 3-му («Біо—Бя», 2004; 27 статей) — «Біогеохімія», «Біоліти», «Бластоїдеї», «Брекчія», «Бурштин», про С.-Ф. М. Біскупського, О. П. Бобрієвича, О. О. Борисяка, В. В. Бурксер; 4-му («В—Вог», 2005; 14 статей) — «Валуни», «Великогадоминецьке родовище каоліну», про А. А. Вальтера, П. І. Василенка, Г. С. Вашкевича (співавтор В. Л. Смілянська), В. І. Вернадського (співавтор М. В. Попович), В.-Т. Вісньовського; 5-му («Вод—Гн»; 42 статті) — «Галька»,

«Геоїд», «Геократичні періоди», «Геологічна освіта», «Геологія», «Геологія моря», «Геохронологія», «Гляціологія», про видання «ГУ», «ГЖ», «Геологія і геохімія горючих копалин», «Геологія і корисні копалини», «Геохімія та рудоутворення», «Геофизический журнал», Геології і геохімії горючих копалин, Геологічних наук, Геофізики та Геохімії, мінералогії і рудоутворення інституту НАН України, М. А. Воронову, О. І. Галаку, Л. С. Галецького, О. Б. Гінтова; 6-му («Го—Гю»; 19 статей; обидва — 2006) — «Головинське родовище лабрадоритів», «Голубівське нафтогазове родовище», про П. Ф. Гожика, С. Л. Гошовського, К. О. Гуру; 7-му («Г—Ді», 2007; 11 статей) — «Дашавське газове родовище», «Дефляція», «Динозаври», «Динотерій», «Диноцерати», про С. С. Гембицького, П. А. Двойченка (співавтор В. Г. Єна); 8-му («Дл—Дя», 2008; 11 статей) — «Дніпровсько-Донецька нафтогазоносна область» (співавтор В. К. Гавриш), «Дріфтова гіпотеза», «Дронтові», про М. М. Доброхотова, Г. Н. Доленка, Ю. Г. Дуб'ягу; 9-му («Е—Ж», 2009; 17 статей) — «Екзогенні процеси», «Елювій», «Ендогенні процеси», «Епейрогенічні рухи», про О. Л. Ейнора, Г. Є. Євреїнова, І. М. та А. Ф. Єфимових, Е. Я. Жовинського, К. А. Жуковського; 10-му («З—Зор», 2010; 8 статей) — про Г. В. Закревську, С. Т. Звольського; 11-му («Зор—Как», 2011; 7 статей) — «Історична геологія» (співавтор В. М. Палій), «Каверна», «Кайнозойська ера і група», про В. Ю. Зосимовича, М. М. Іваніка; 12-му («Кал—Киї», 2012; 8 статей) — «Качанівське нафтогазоконденсатне родовище», про О. К. Каптаренко-Черноусову (співавтор С. Б. Шехунова), О. П. Карпінського, М. Г. Келля; 13-му («Киї—Кок», 2013; 2 статті) — про В. Я. Клименка та М. М. Ключникова; 14-му («Кол—Кос»; 1 стаття) — «Коржівське нафтогазоконденсатне родовище»; 15-му («Кот—Куз»; 9 статей; обидва — 2014) — «Криптозой», про А. М. Криштофовича, В. І. Крокоса. В архіві Інституту енциклопедичних досліджень НАН України зберігаються ще 181 стаття, яку підготував для наступних томів Д. Є. Макаренка. Характерним є те, що він подавав матеріали про вчених, діяльність яких пов'язана не лише з вишами та науковими установами Києва, а й інших міст України, зокрема Дніпропетровська, Донецька, Житомира, Івано-Франківська, Львова, Макіївки (Донецька область), Одеси, Сімферополя, Харкова.

Моє заочне знайомство з Дмитром Єлисейовичем відбулося восени 2001 р., коли я, студент 4-го курсу факультету української філології Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, тільки-но прийшов на роботу до Координаційного бюро ЕСУ НАН України «старшим куди надішлють, головним із співпраці з “Укрпоштою” та перекладачем паперів». Саме в цей час верстався 1-й том ЕСУ, а за декілька місяців відбулася його презентація в «Українському Домі». Сьогодні вже не можу точно відтворити того, за яких обставин і коли саме я вперше побачив Д. Є. Макаренка. Це було у жовтні чи листопаді 2001 р. Він зазвичай з'являвся у 517-й кімнаті Президії НАН України, де розташовувалося Координаційне бюро, близько 15—20-ти разів на рік і віддавав тоді матеріали, як і всі автори та наукові редактори, безпосередньо нашому керівникові М. Г. Железняку (всі «кабесувці» тоді були немовби однією дружною сім'єю, тому зрозуміло, що ми помічали всіх відвідувачів; це вже пізніше з'явилися ще дві кім-

нати, а 2004 – майже весь четвертий поверх у приміщенні видавництва «Наукова думка»). Д. Є. Макаренко мені одразу запам'ятався через його величезний зріст і кремезну статуру (згодом, опрацьовуючи матеріали, ми, певно, вдвох виглядали, як Штепсель і Тарапунька, якщо, правда, не брати до уваги 55-річну різницю у віці — мої, на жаль, покійні, діди були з 1907 р. і 1919 р. – та те, що ми займалися серйозною роботою). Відразу ж було помітно, що він є дуже ввічливою, толерантною, стриманою та акуратною людиною. Моє заочне знайомство продовжувалося через оригінали його статей, які, як і інших авторів, я розкладав за абеткою до папок. Усі вони були не надруковані, а написані від руки каліграфічним почерком. Інколи потрапляли оригінали статей з геологічної тематики інших авторів, направлені ним. Через кілька місяців після отримання диплома про вищу освіту 2003 р. я почав робити перші спроби в редагуванні статей різних галузей на літери від «В» до «Я», а у 2004 р., коли в Координаційному бюро ЕСУ НАН України було розгорнуто підготовку 4-го тому і введено поділ на галузі між редакторами, став редактором низки галузей, серед яких і «геологія» (пізніше — «геологія та гірнича справа»). Саме 2004 р. я став людиною № 2 — після М. Г. Железняка — у співпраці з М. Є. Макаренко щодо підготовки статей до ЕСУ. Тоді ж і відбулося наше очне знайомство, після якого ввічливий і сповнений поваги до людей Дмитро Єлисейович завжди називав мене, 23-річну молоду людину, лише Анатолієм Івановичем, ніколи Анатолієм чи Шушківським.

Д. Є. Макаренко був великим працелюбом, про що свідчить наведений у статті перелік праць. Таких, як він, називають «людьми старої закалки», йому завжди було все цікаво, щодня до чогось прагнув. Його не «переробили» шалені 1990-ті рр., коли все різко змінювалося та перелаштовувалося на ринкові відносини. Для нього головним було донести правду або просто пізнавати нове і ділитися цим з іншими. Коли щось обіцяв, то завжди вчасно виконував без нагадувань, не відкладав нічого в «довгу шухляду». Я не можу похвалитися тим, що він давав мені життєві поради (у нас були суто професійні стосунки), але ті хороші людські якості, що він мав, я намагався переймати. А ще запам'ятався випадок, коли Дмитро Єлисейович, побачивши мене після того, як я кардинально змінив зачіску — зістриг майже все волосся, так щиро та по-доброму посміхнувся, начебто один із рідних дідів. Коли він приходив на вул. Терещенківська, № 3 (саме в цьому будинку розташувався Інститут енциклопедичних досліджень НАН України) або ми випадково зустрічалися, наприклад, на вул. Б. Хмельницького, то в мене завжди покращувався настрій. І нині з приємністю згадую тих чотири роки нашої плідної співпраці. Зрештою, багато чому я навчився в Д. Є. Макаренка як редактор і автор уже власних статей в ЕСУ. Як сьогодні пам'ятаю наші останні зустрічі восени 2008 р., які відбувалися не на 4-му поверсі в кімнаті 48, а на 1-му біля сходів (повідомляв про свій прихід телефонічно з вахти), бо Дмитру Єлисейовичу вже було тяжко підніматися сходами — хвороба брала своє.

Хоча Д. Є. Макаренко одного разу тоді й сказав: «Ось приніс матеріали... , бо як мене не стане, то будете шукати...» (це були статті на чергові літери, які в абетці розташовані десь після «Л» та мали опрацьовуватися в майбутньому), був спо-

внений оптимізму та бажання трудитися. З упевненістю можемо сказати, що енциклопедистика зазнала тяжкої втрати. Хороших людей достатньо, а справжніх фахівців не так і багато. Д. Є. Макаренку були властиві обидві ці якості.

Про життєвий шлях та наукові здобутки Дмитра Єлисейовича можна почитати в таких виданнях:

- Палеонтологи Советского Союза : Справочник. – Ленинград, 1968.
- Всесоюзное палеонтологическое общество : Справочник. – Ленинград, 1984.
- Институт геологических наук : Справочник. – К., 1986.
- Д. Є. Макаренко : до 70-річчя від дня народження // Геологічний журнал. – 1996. – Вип. 1—2.
- Дмитро Єлисейович Макаренко : до 80-річчя від дня народження // Геологічний журнал. – 2005. – № 4.
- Лещук Р. Дмитро Єлисейович Макаренко : до 80-річчя від дня народження // Палеонтологічний збірник. – К., 2005. – № 37.
- Дмитро Єлисейович Макаренко: Біобібліографічний покажчик. – К., 2008.
- Зернецький Б., Лещук Р. Видатний палеонтолог України Д. Є. Макаренко (пам'яті професора Дмитра Єлисейовича Макаренка) // Палеонтологічний збірник. – К., 2008. – № 40.
- Пам'яті професора Дмитра Єлисейовича Макаренка // Геологічний журнал. – 2009. – № 1.
- Зернецький Б. Ф. Знавець кайнозойських молюсків (пам'яті професора Дмитра Єлисейовича Макаренка) // Виявляючи фауна і флора України : Палеонтологічний та стратиграфічний аспекти : Збірник наук. праць Інституту геологічних наук НАН України. – К., 2009.
- Зернецький Б. Ф. Пам'яті професора Дмитра Єлисейовича Макаренка // Геолог України. – 2009. – № 1—2.
- Бушак С. Видатний історик української геології // Геолог України. – 2009. – № 1—2.

Анатолій Шушківський

Події

Академіку Ярославу Яцкову — 75!

Ярослав Степанович Яцків — відомий у світі науковець у галузі астрономії та космонавтики; доктор фізико-математичних наук (1976), академік НАН України (1985). Основні наукові досягнення Ярослава Степановича пов'язані з дослідженням особливостей обертання Землі, космічної геодинаміки та фундаментальної астрометрії. Ярослав Степанович — автор понад 200 наукових праць, опублікованих у фахових українських і закордонних виданнях, численних науково-популярних статей. Він є засновником і головним редактором журналу «Кинематика и физика небесных тел», заступником головного редактора журналів «Космічна наука і технологія», «Наука та інновації». Розуміючи важливість поширення знань, дієвого зв'язку науки й суспільства, вчений виступив ініціатором створення й очолив редакційну раду журналу «Світогляд», який, окрім проблем астрономії та космічної галузі, порушує багато питань із різних аспектів сучасного наукового й культурного життя в Україні та за її межами.

Ярослав Яцків — не лише науковець, а ще й державний та громадський діяч. Він — справді різностороння особистість. Космічно-астрономічні зацікавлення йому вдалося успішно поєднати, по-перше, з науково-популяризаторською діяльністю; по-друге, з інтересом до суспільно-гуманітарних наук, спрямованим на утвердження передусім національної ідеї, духовних цінностей українського народу. Варто відзначити великий внесок Ярослава Степановича у створення та керівництво Українського міжнародного комітету з питань науки і культури (КНК) при НАН України (від 1990 р. й донині — голова), діяльність якого скеровано на зміцнення міжнародних зв'язків учених України з колегами інших країн. Докладно про цей напрям діяльності ювіляра йдеться у книзі «Наука і культура України: долаючи кордони», що вийшла у світ 2014 року до 25-річчя діяльності КНК. Популярними серед певного кола киян стали засідання дискусійного клубу «Елітарна світлиця», які від 1996 р. він щомісяця проводить у Київському будинку вчителя. Розвитком українознавства у світі Ярослав Степанович переймався не лише в КНК, а й працюючи в Міжнародній асоціації українців (МАУ). Зокрема, у 2005 році на VI Міжнародному конгресі українців у Донецьку його було обрано президентом МАУ, що істотно сприяло зміцненню авторитету цієї асоціації,

поширенню знань про культурні надбання й наукові здобутки українського народу у світі, налагодженню координації діяльності національних асоціацій українців у різних країнах світу.

Полиці книжкової шафи в кабінеті академіка заставлено енциклопедіями — там 15 томів «Енциклопедії сучасної України», 10 томів «Енциклопедії історії України», двотомник «Дипломатична енциклопедія», шеститомник «Шевченківська енциклопедія», перші два томи «Енциклопедії Наукового товариства ім. Шевченка» — він розуміє цінність і важливість цих видань, як голова Науково-видавничої ради Президії НАН України всіляко підтримує енциклопедичні проекти. Від 2002 року за його каденції на цій посаді Я. С. Яцків сприяв виданню не лише вже згаданих енциклопедій, а й «Енциклопедії міжнародного права», «Іван Франко: Літературна енциклопедія».

Я. С. Яцків не лише курає питання видавничо-енциклопедичної діяльності в НАН України, підтримуючи ідеї створення тих чи інших енциклопедій, а й сам є активним автором деяких із них, зокрема енциклопедичного видання «Імена України в Космосі». Співпрацював він також у проекті «Фізична енциклопедія», який, на жаль, лишився нереалізованим.

Та чи не найбільший внесок Ярослава Степановича в енциклопедичну справу пов'язаний зі створенням Інституту енциклопедичних досліджень. Він обґрунтував необхідність створення окремої академічної наукової установи в структурі НАН України, здійснив значну роботу з розв'язання організаційних питань створення нового інституту, зокрема пов'язаних із забезпеченням приміщення. Я. С. Яцків був першим директором (2004 —2008) Інституту енциклопедичних досліджень; нині він — член вченої ради Інституту, головний науковий співробітник.

75 років Я. С. Яцків зустрічає бадьорим, натхненним, сповненим планів, передусім щодо реформування Національної академії наук України та науки загалом. Щойно опублікована двотомна книга «Моє земне тяжіння» переносить нас у цікавий, полігранний, насичений багатьма подіями світ ювіляра. Осмислюючи наукову, державну та громадську діяльність академіка, усвідомлюєш, що наш світ — персоніфікований, бо тримається на особистостях, а все, що в ньому, є результатом їхньої духовної й матеріальної діяльності. Колись Сальвадор Далі сказав: «після закінчення часу *-ізмів* почнеться епоха особистостей». Що багатшою буде наша держава на видатних її представників, таких як Ярослав Степанович, то кращим ставатиме українське суспільство і весь світ загалом!

Редакція Енциклопедичного вісника України

ХРОНІКА

Берковські читання (Міжнародна наукова конференція, Мінськ, 26—27 травня 2015 року)

26–27 травня Центральна наукова бібліотека ім. Якуба Коласа Національної академії наук Білорусі зібрала науковців близького й далекого зарубіжжя та вітчизняних учених на III Міжнародну наукову конференцію «Берковські читання. Книжкова культура в контексті міжнародних контактів». Серед учасників, які представляли різні країни — Білорусь, Україну, Росію, Литву, Польщу, Узбекистан, Болгарію, Ізраїль, були історики, філологи, мистецтвознавці, педагоги, філософи, економісти, енциклопедисти, бібліотечні працівники, тобто, фахівці, що займаються вивченням багатоаспектного світу книги.

«Берковські читання» пов'язані з постаттю Павла Наумовича Беркова. Енциклопедія Сучасної України писала про нього: П.Н. Берков (02(14). 12. 1896, м. Аккерман, нині Білгород-Дністровський Одеської обл. — 09. 08. 1969, Ленінград, нині С.-Петербург) — літературознавець, бібліограф; доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент АН СРСР, автор праць з історії російської літератури, журналістики, історії театру, текстології, книгознавства. Зробив значний внесок у розробку питань теорії, методики й історії бібліографії, бібліофільства й історії книги. Значну увагу приділяв історії української літератури 18 ст., питанням російсько-українських літературних зв'язків 18 — поч. 19 ст. (ЕСУ, 2003, Т. 2, с. 523).

Звісно, виголошені дослідження корелюють із постаттю П. Н. Беркова опосередковано через наукові проблеми, які він порушував у своїх працях. Цікаво, що одну з доповідей, зокрема вчених із науково-видавничого центру «Наука» РАН **Володимира Васильєва, Марії Єромалосєвої і Дмитра Бакуна**, було присвячено власне Берковським читанням як чиннику міжнародної співпраці в галузі вивчення книжкової культури.

На участь у науковому зібранні зголосилося 26 українських науковців із Києва, Львова, Харкова та Рівного, тексти доповідей яких опубліковано в збірнику ма-

теріалів читань¹, щоправда, приїхати до Мінська вдалося лише окремим особам, серед них — в.о. директора Інституту енциклопедичних досліджень НАН України **Микола Железняк**. У своїй доповіді «Українські енциклопедичні видання 20–21 століть крізь призму особистості головного редактора», яку було виголошено на пленарному засіданні, основну увагу він зосередив на постаті головного редактора енциклопедичного видання як організатора комплексного процесу створення енциклопедії універсального типу. Для глибшого розуміння цієї ролі було проаналізовано дві визначальні постаті української енциклопедистики — Володимира Кубійовича та Миколу Бажана. Саме вони, на думку доповідача, є основоположниками двох шкіл в українській енциклопедистиці. Користуючись нагодою, Микола Железняк подарував Центральній науковій бібліотеці імені Якуба Коласа деякі видання Інституту, зокрема перший том Енциклопедії НТШ, книгу «Наука і культура України: долаючи кордони», «Науковці України ХХ—ХХІ століть. Метабібліографія». Натомість разом з матеріалами конференції привіз до Києва книгу директора бібліотеки Олександра Груші «Документальная письменность Великого княжества Литовского (конец XIV — первая треть XVI в.)». М. Железняк також модерував роботу секції «Енциклопедистика й біографіка діячів книжної культури». Окрім цієї, на конференції працювали ще 5 секцій — «Книжкова культура в контексті міжнародних наукових і культурних контактів», «Приватновласницькі бібліотеки і колекції як фактор книжкової культури», «Сучасний стан і перспективи розвитку науки про книгу. Проблеми книжкової справи в контексті інформаційного суспільства», «Нові підходи до вивчення історії книги», «Радзивілліана».

Галина Ковальчук, директор Інституту книгознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, у своїй доповіді розповіла про українського фахівця з історії книги Павла Миколайовича Попова, зокрема, схарактеризувала його внесок у книжкову культуру, розвиток книгознавства, популяризацію книги. Завідувач відділу Науково-технічної бібліотеки Національного університету «Львівська політехніка» **Рената Самотій** доповіла про особливості побутування студентських літографованих навчальних видань середини 19 ст. — першої чверті 20 ст., виділила основні причини, які вплинули на розвиток видавничої діяльності студентів і студентських об'єднань. Молодший науковий співробітник Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника **Ольга Палюх** виголосила результати дослідження внеску типографії Ставропігійського інституту в розвиток культури національного книгодрукування 19 ст. Варто зазначити, що окремі дослідження зарубіжних фахівців були присвячені питанням, які так чи інакше стосуються українського книгознавства. Зокрема, **Марія Серебряна**, науковець з Ізраїлю, у своїй доповіді окреслила внесок у книжкову культуру радянського психолога, уродженця Харкова Володимира Зінченка².

¹ Берковские чтения — 2015. Книжная культура в контексте международных контактов: Материалы Международной научной конференции (Минск, 26—27 мая 2015 г.). — Минск; М., 2015. — 655 с.

² Так склалося, що з Володимиром Петровичем в редакції ЕСУ було листування (хоч і незначне): ми надсилали йому для уточнення й доповнення статті про нього й батька — Петра Івановича Зінченка — відомого представника Харківської психологічної школи. Можливо, й не зовсім до місця,

Заслуговує на увагу доповідь **Юрія Лабинцева**, провідного наукового співробітника Інституту слов'язознавства РАН, про найперший період книгодрукування, пов'язаний з такими іменами, як Іван Федоров та Йоганн Гутенберг. Зокрема, дослідник звернув увагу на те, з яких джерел поставала й передавалася наукова інформація про цей період, серед них особливе місце займають розвідки Євгена Немировського. Із низки цікавих доповідей варто виокремити виступ директора Центральної наукової бібліотеки ім. Я. Коласа НАН Білорусі **Олександра Груші** про білоруського просвітителя Франциска Скорину, особливості його авторської самосвідомості, філософії вчителювання, письменства. Знаковою рисою «Берковських читань» було те, що перший день конференції проходив у стінах музею Замковий комплекс «Мир», який пишається своєю колекцією цінних книг. Це створило особливу атмосферу, до того ж одна з доповідей стосувалася саме цього місця — **Ольга Попко**, директор «Миру», проаналізувала історію книжкової колекції, розповіла про експозиції раритетних книг, про особливо цінні видання.

Загалом «Берковські читання» засвідчили широку палітру проблем книгознавства, книжкової культури, книгозбірень, історії книжкової справи, власне книги як феномену матеріального й духовного світу та глибоку актуальність дослідження цих проблем. Доповіді дослідників продемонстрували особливості сучасного розвитку й поступу книгознавства, його історії та суміжних дисциплін, реакції книговидавців, науковців на різноманітні виклики часу.

Микола Железняк

та все ж уміщуємо лист Володимира Петровича до редакції, з якого видно, як глибоко він був укорінений в українське життя:

Вельмішановий господарь Н. Г. Железнык!

Извините ради Бога за задержку. Некоторые сведения я добавил в Ваши тексты. На всякий случай посылаю Вам автобиографию Петра Ивановича и дополнительные сведения, а также мою статью о нем, опубликованную в международном журнале «Культурно-историческая психология» в 2009 г., №3, с. 2-15. Посылаю также №2 этого журнала, который весь посвящен научному наследию П.И. Зинченко. В 2008 г. в США вышли два номера журнала Journal of Russian and East European Psychology (vol. 46, no. 5, 6), которые также посвящены ему. В американском и русском журналах приняли участие украинские, русские и канадские ученые. Не скрою, мне это было очень приятно. Инициатива исходила от харьковчанина Антона Ясницкого, живущего в Канаде и работающего в Университете Торонто. Он глубоко (лучше нас и даже лучше харьковчан-психологов) знает историю Харьковской психологической школы. Публиковал о ней статьи в международных журналах.

О себе. Посылаю Вам статью из Биографического справочника, которую я исправил и дополнил. Отнесите к ней по-хозяйски. Все лишнее можно выбросить.

Не знаю, планируете ли Вы статью об Александре Владимировиче Запорожце (родился в Киеве, работал актером в МОБЕ Леся Курбаса, потом стал известным психологом. До войны был участником Харьковской школы психологов). Если он есть в плане, готов помочь.

То же относится к киевлянину Густаву Густавовичу Шпенту, которого Россия расстреляла, а сейчас в Москве уже вышло 7 томов его сочинений и планируется еще тома 2-3. Их издает философ-«шпентовка» Татьяна Геннадиевна Щедрина, автор книги о Г.Г. Шпенте.

Можно подать за подписью Валентина Александровича Маляко. Я ему все пошло в копии.

С уважением В.П. Зинченко